

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 14

Дніпро
Ліра
2016

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5

Н 17

Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара від 24 грудня 2015 р., протокол № 7

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (голов. редактор), д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, канд. іст. наук, доц. **С. М. Каюк** (наук. секр.), д-р хаб., проф. **К. Ковальські** (Республіка Польща), д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**, д-р іст. наук, проф. **В. І. Меньковський** (Республіка Білорусь), д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілєв**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**, д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. головн. ред.), д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**, д-р іст. наук, проф. **В. О. Щербак**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Д. В. Архірейський**
д-р іст. наук, проф. **О. А. Бачинська**

Н 17 **Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті :**
зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (голов. ред.) та ін. – Д. : Ліра,
2016. – Вип. 14. – 224 с.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

У чотирнадцятому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» розміщено наукові статті, які розкривають малодосліджені аспекти історії Наддніпрянської України від давнього періоду до ХХ ст., недостатньо розроблену проблематику з військово-політичної, соціальної, культурної, соціально-економічної та суспільно-політичної історії Наддніпрянщини від козацьких часів до періоду незалежності України. Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії, істориків-краєзнавців та всіх тих, хто цікавиться минулим Наддніпрянщини.

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5

Збірник зареєстровано у Міністерстві юстиції України. Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.

Засновник і видавець: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

Адреса редакції: 49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72, ауд. 612.

<http://www.ndhistory.dp.ua>

Наказом МОН України № 1021 від 07.10.2015 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук.

Збірник «Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті» індексується Index Copernicus International (ICI) - Index Copernicus Value (ICV) 2015 - 48,49 (<http://journals.indexcopernicus.com/+++++.p24781714,3.html>).

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

© Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2016

© Автори статей, 2016

ДО 25-РІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

ВСТУП

Черговий 14-й випуск фахового видання «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» виходить у світ у рік відзначення 25-річчя незалежності України. Своїх читачів автори порадують новими науковими розвідками з українського минулого. Пошук і поглиблена розробка маловідомих сюжетів у цій царині є вельми важливими. Адже вивчення української державно-політичної та духовно-культурної традицій є необхідним з погляду на актуальність консолідації української модерної нації, зміцнення соборної, демократичної і правової держави Україна та українського громадянського суспільства. Важливо, що представлена збірка наукових праць репрезентує історичний матеріал у широкому історичному часі: від Київської Русі до XX ст. Така ретроспекція дає можливість показати важливі історичні процеси та явища в розвитку.

Перший розділ видання «Інтелектуальна історія Наддніпрянської України давньоруського періоду» містить дві розвідки: «Принципи утворення й функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій в давньоруських літописах», що вийшла з-під пера Г. М. Виноградова та «Інформаційні технології реконструкції мережі інтелектуальних комунікацій історика на основі його-джерел (на прикладі епістолярію Д. І. Яворницького)» Ю. А. Святця. Перша стаття, що проливає світло на деякі риси діяльності «творчої лабораторії» давньоруських книжників, є свідченням очевидного прогресу сучасної української інтелектуальної медієвістики, яка помітно розширила діапазон наукового бачення в галузі давньоруської культури, зокрема літописання. Друга розвідка розкриває можливості вивчення інтелектуальної історії засобами інформаційних технологій.

Традиційно представлена у підготовленому збірнику козацька проблематика минулого Наддніпрянщини XVI–XVII ст. У даному випуску зазначений напрям репрезентовано у статтях другого розділу, які досліджують маловідомі сюжети з державно-політичної, військової та соціальної історії періоду Зрілого Середньовіччя і початків Раннього Модерну. Так, М. Ю. Буланій та С. М. Каюк розробили маловивчений сюжет про земельні відписи Є. Дашковича у формуванні норм права патронату Великого князівства Литовського першої половини XVI ст., що дало можливість визначити основні віхи розвитку патронату на українських землях та роль особистості патрона Є. Дашковича на подальшій еволюції права взаємовідносин світських та духовних еліт. В. С. Мороз детально розкрив обставини будівництва другого Кодака і встановив, що роботи зі зведення другого Кодака розпочалися не в 1638 чи 1639 р., як твердить сучасна історіографія, а ранньою весною 1636 р. І. С. Стороженко показав військові аспекти українсько-кримськотатарського союзу 1648 р., зокрема визначив доленосну роль кримськотатарської військової допомоги українській армії. В. А. Брехуненко дослідив проблему взаємовідносин між українськими козаками та єврейським населенням України під час

української Національно-визвольної війни середини XVII ст., показав необхідність переглянути усталені стереотипи сприйняття тогочасних українсько-єврейських стосунків. О. С. Амеліна окреслила проблематику козацького здобичництва у роботах Д. І. Яворницького.

У третьому розділі збірника читачі можуть познайомитися зі статтями, що проливають світло на важливі аспекти суспільно-політичних та етнонаціональних процесів Наддніпрянської України XIX – перших десятиліть XX ст. Це, зокрема, друга, завершальна частина дослідження О. А. Удода та М. Ф. Юрія про соціокультурні аспекти формування модерної української нації в XIX ст., розвідка В. М. Полторака про відозви Таємного комітету України та Бессарабії 1853 р. як джерела до історії політичної думки, стаття С. І. Світленка про збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини 1890–1900 рр., розвідка Ю. С. Митрофаненка про образ Тараса Шевченка в процесах Української революції 1917–1920 рр. та В. Я. Яценка про відображення III Універсалу Центральної Ради в діяльності Катеринославської міської думи восени 1917 р.

Розмаїттям порушених сюжетів вирізняється завершальний, четвертий розділ збірки, що стосується недостатньо досліджених питань історії освіти, науки та культури Наддніпрянщини XIX–XX ст. У цій частині видання читачі зможуть ознайомитися з деякими цікавими персоналіями, зокрема в статті О. І. Журби та І. Л. Герасюти – про М. А. Маркевича в контексті його історіографічного часу, В. С. Савчука – про першого виборного ректора Катеринославського університету В. П. Карпова та Н. М. Буланової – про долю українського письменника та економіста О. А. Плевака в контексті тоталітарної доби. Окрім того, у розвідці Я. І. Самсонової висвітлено інтелектуальні зв'язки діячів освітньо-просвітницьких товариств Наддніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. XIX ст., у статті Л. М. Лучки показана цензурна політика царизму в діяльності бібліотечних установ Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Л. Л. Прокопенко розглянув розвиток медичної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX ст., а С. Л. Прокопенко – становлення і розвиток Першого Катеринославського комерційного училища. Завершує розділ стаття Ю. А. Святця, у якій розглянуто комп'ютерні технології реконструкції мережі ієтелектуальних комунікацій історика на основі его-джерел (за епістоляріями Д. І. Яворницького).

Зазначений збірник наукових праць об'єднав творчий доробок відомих учених-істориків і молодих дослідників Дніпра та Києва, Кропивницького та Кам'янського. Вихід у світ нового видання, на наш погляд, збагатить сучасну історичну україністику, дасть можливість читачам ще раз заглибитися у таке цікаве українське минуле. Впевнений, що матеріал збірника може зацікавити науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів, а також ширший освітянський загал, котрий виявляє інтерес до української минувшини.

*Головний редактор, доктор історичних наук,
професор С. І. Світленко*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ

УДК 821. 161. 204-142.09:398.4(=161.2)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРИНЦИПИ УТВОРЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОДАТКОВИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ АСОЦІАЦІЙ В ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Розглянуто деякі риси діяльності «творчої лабораторії» давньоруських книжників, зокрема в такому складному напрямі, як конструювання багатопланових літописних текстів, що створювалися, як відомо, для своєрідного містичного «звіту» на Страшному Суді і, відповідно, містили не тільки абсолютно об'єктивну з погляду сучасників інформацію, але і спрямованих на включення історії Русі до всесвітнього історичного процесу в повній відповідності із середньовічними уявленнями про територіальні, часові й інтелектуальні параметри християнської Ойкумени. Увага автора насамперед була зосереджена на такому складному з точки зору наукової організації праці сегменті текстувальної творчості літописців, як свідоме, стимулююче неабиякі творчі зусилля, створення додаткових інтелектуальних асоціацій з наступним вплітанням у текст з метою інформаційного насичення літописного семантичного й конотативного поля.

Ключові слова: Давня Русь, давньоруські літописи, духовна еліта Русі, інтелектуальні асоціації.

Г. Н. Виноградов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ИНТЕЛЕКТУАЛЬНЫХ АССОЦИАЦИЙ В ДРЕВНЕРУССКИХ ЛЕТОПИСЯХ

Рассмотрены некоторые черты деятельности «творческой лаборатории» древнерусских книжников, в частности в таком трудном направлении, как конструирование многослойных летописных текстов, создаваемых, как известно, для своеобразного мистического «отчета»

на Страшном Суде и, соответственно, содержащих не только абсолютно объективную с точки зрения современников информацию, но и направленных на включение истории Руси во всемирный исторический процесс в полном соответствии со средневековыми представлениями о территориальных, временных и интеллектуальных параметрах христианской Ойкумены. Внимание автора прежде всего было сосредоточено на таком сложнейшем с точки зрения научной организации труда сегменте текстуального творчества летописцев, как сознательное, требующее больших творческих усилий, создание дополнительных интеллектуальных ассоциаций с последующим влечением в текст с целью информационного насыщения летописного семантического и коннотативного поля.

Ключевые слова: Давняя Русь, давнерусские летописи, духовная элита Руси, интеллектуальные ассоциации.

G. M. Vinogradov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

PRINCIPLES OF CREATIONS AND FUNCTIONS OF ADDITION INTELLECTUAL ASSOCIATIONS IN ANCIENT RUS' CHRONICLES

The author researches some main methods of the Ancient Rus' intellectuals in the sphere of creation of chronicle texts. The article analyzes general principles transformation of historical information in text as a result of hard work of orthodox monks on the base of the medieval notions about the territorial, temporal and intellectual frames of the Christian Civilization. The author also covers main semantic, connotation etc. segments of the Ancient Rus' chronicle texts as an accumulator of unique historical information. Besides the active influence of the Cyril-Methodius Slavic, the Bible and the Saint Fathers theological traditions on the Ancient Rus' intellectual methods of textual production as an important part of the State construction.

A special attention of the article is spared to modeling of the main segments of Ancient Rus' State (territory, population – local Slavic, Baltic and Finnish tribes, numerous immigrants from Scandinavia and the Baltic Sea region, steppes of the South-East Europe, inside and foreign policy, social relations between nobility, clergy, town and village people etc.) by Christian signs, linguistic fragments of Hebrew, Greek, Latin (classical three Saint languages) and, especially, Church Slavic (artificial language was made on the base of three Saint languages by medieval Slavic intellectuals in IX century) languages.

The article also shows aspirations of the Ancient Rus' duke, church elite and intellectuals-monks to make Rus' as a heir of the Khazar Kaganat, the Rurik dynasty and the local Slavic tribe traditions a leader of the Christian Civilization by symbol and linguistic methods including chronicle texts as an ideal form for realizations of numerous creative projects and ambitions.

Keywords: the Ancient Rus', spiritual culture of Rus', old russian chronicles, spiritual elite of Rus', intellectual associations.

Вступ. Дану розвідку найдоцільніше розглядати як продовження низки публікацій автора, присвячених методам виявлення додаткових пластів історичної інформації в давньоруських (і не тільки) наративах, визначенню провідних способів осмислення, кодування, передавання й використання інформації середньовічними інтелектуалами, творчого використання останніми символічного потенціалу слів, словосполучень, фраз, мов у цілому (трьох так званих Святих – єврейської, грецької й латини, а також штучно створеної церковнослов'янської), які з позицій християнського віровчення вважалися ідеальною моделлю Божого Промислу, доступною для людського пізнання, в якості зразка для створення похідних моделей державотворення, організації соціуму, економічних, політичних та інших взаємин [10; 11].

Як унікальні носії історичної інформації давньоруські літописи і в якості самодостатнього культурного феномена, і як сегмента середньовічної християнської письмової культури вже протягом майже трьох століть залишаються об'єктом зацікавленості істориків-медієвістів, філологів-славістів, істориків літератури та інших фахівців, наукові інтереси яких сфокусовані навколо Давньої Русі й середньовічної епохи в цілому. Втім з 90-х рр. XX ст., з одного боку, як закономірний результат класичного чергового переходу кількісних змін у гуманітарних науках на новий якісний рівень, а з іншого, – як відображення низки інших об'єктивних і суб'єктивних факторів (зокрема, безпосередній та опосередкований вплив теоретико-методологічних положень постструктуралізму, досвіду нових підходів до тексту, феномена авторства й історичної інформації тощо, насамперед так званий «інтелектуальний поворот»), намітилися тенденції до зближення характерних для Середньовіччя теологічних підходів до історичних процесів і світських принципів, які запанували по мірі секуляризації наукового пізнання приблизно з XVIII ст. Попри численні безсумнівно позитивні наслідки згаданої секуляризації цінні, а нерідко – унікальні середньовічні методики накопичення, осмислення, кодування, транслювання, і як результат – активного й творчого використання історичної інформації зазнали поступової деградації настільки, що, наприклад, опублікований у 1800 р. текст «Слова о полку Ігоревім» (чи в якості оригінального середньовічного твору, чи стилізації кінця XVIII ст.) містить таку велику кількість грубих граматичних, стилістичних тощо помилок, що, як не прикро, унеможливує посправжньому якісне та в науковому сенсі повноцінне вивчення як самої пам'ятки, так і відображених у ній подій.

Історіографічна складова й джерельна база. Філологічна рустика й славістика в цілому протягом XIX–XX ст. доволі ретельно вивчила особливості церковнослов'янської мови (далі – ЦСМ), якою,

власне, упродовж IX–XV ст. монополюю (а з XVI ст. – переважно, поряд із штучно створеним за зразком ЦСМ так званим «канцеляритом» на українсько-білоруських землях) послуговувалася середньовічна православна слов'янська цивілізація (а також предки румун і молдаван, мова яких належить до романської групи); у працях С. Булича, Т. Вендіної, Є. Верещагіна, М. Зубова, М. Кисельової, В. Колесова, Є. Конявської, А. Львова, Р. Піккію, М. Толстого, В. Топорова, Б. і Ф. Успенських, Г. Хабургаєва, Р. Цейтлін та ін. переконливо доведена (по суті, відродивши середньовічну доктрину) не тільки штучність ЦСМ, створеної з метою максимально точно донести до християнина сакральний зміст біблійних та інших священних текстів, але і встановлене співвідношення запозичень із трьох Святих Мов, неологізмів, утворених за допомогою слов'янських складових (префіксів, коренів тощо) як кальки відповідних елементів згаданих мов. Але найголовнішим досягненням було встановлення видатним сучасним російським лінгвістом В. Колесовим (після кількох століть фактичного забуття як наслідок згаданої секуляризації) того факту, що сама структура ЦСМ розглядалася сучасниками-інтелектуалами в якості провідної символічної моделі Всесвіту як Творіння Божого, причому мовна модель вважалася важливішою і, відповідно, розцінювалася як взірцева, за суспільно-політичні, соціально-економічні та інші похідні від першої, моделі, що в цілому відповідало провідним християнським доктринам [17; див. також: 3; 6; 8].

Серед власне істориків-медієвістів на сьогодні існує дві провідні тенденції у ставленні до літописних текстів: одна, традиційна, що діє у руслі досвіду таких авторитетних дослідників, як М. Алешковський, Д. Лихачов, А. Насонов, М. Присьолков, І. Срезневський, О. Шахматов та ін., продовжує розглядати літописні тексти в якості джерела інформації про ті чи інші події з точки зору їх місця, часу, дійових осіб і очевидних історичних обставин; цю тенденцію презентують П. Толочко, М. Котляр, А. Кузьмін, О. Шайкін та ін. Інша тенденція, яку умовно можна назвати «герменевтичною», орієнтована на виявлення додаткових інформаційних пластів, саме в яких і містяться найважливіші дані про ті чи інші події, задуми й мотиви вчинків зацікавлених історичних персонажів, осмислені й закодовані в результаті кропіткої й фахової теологічно-текстуальної роботи інтелектуалами-сучасниками або максимально у часі наближеними до описуваних історичних феноменів.

У працях Т. Вілкул, О. Гіппіуса, І. Данилевського, В. Петрухіна, В. Рички, О. Толочка та інших переконливо доведено, що більшість літописних словосполучень, фраз і сюжетних фрагментів мають біблійне чи агіографічне підґрунтя, тобто компетентні літописці, перш, ніж графічно зафіксувати певне повідомлення стосовно подій чи

вчинків, прямо чи, частіше, завуальовано апелювали до конкретної сакральної події чи персонажу, оцінюючи самі й пропонуючи це потенційному читачеві оцінювати конкретні історичні феномени через призму авторитетних взірців. У такий спосіб досягалися насамперед теологічні й моральні ефекти стосовно як реалізації Промислу Божого, так і дієвості системи суспільних, політичних тощо відносин відповідно християнським духовним цінностям, а отже ефективності виховання представників різних верств населення, впливу організації церковного життя, практичного втілення християнських чеснот.

Останніми роками до даної тематики долучився й автор цих рядків, який запропонував і обґрунтував на теоретико-методологічному й прикладному рівнях низку власних гіпотез стосовно як інтелектуальних моделей давньоруської державності (насамперед – її генези, адже цей процес ми вважаємо не стільки сукупністю традиційних для сучасної науки історичних закономірностей, стільки усвідомленою стилізацією під авторитетні взірці) й давньоруського феодалізму, так і ЦСМ як богословсько-символічної моделі (зразкової для наступної побудови засобами свідомих зусиль духовної й світської еліти суспільних, політичних тощо моделей) [3; 6; 8]. Крім того, в кількох розвідках зроблено спробу обґрунтувати тезу, що давньоруські літописці з огляду на їх експлозивний суспільний статус [8] свідомо й професійно використовували конотативні можливості ЦСМ для створення своєрідного текстуально-інтелектуального простору з метою ефекту «розчинення» як мови літописів, так і історичних фактів у часових і просторових вимірах християнської цивілізації [1; 2; 10].

Таким чином, процес творення додаткових інтелектуальних асоціацій слід вважати невід’ємною складовою роботи давньоруських книжників, яка, з одного боку, була об’єктивно орієнтована на середньовічні універсальні (в територіально-етнічному й конфесійному вимірах) інтелектуальні традиції, а з іншого, на до певної міри унікальну давньоруську специфіку, зокрема в питанні цілком усвідомлюваної особливої взірцевої ролі Русі у християнській ойкумені.

Теоретико-методологічне підґрунтя роботи склали традиційні для історичної науки принципи системності, об’єктивності, науковості й історизму поряд з історико-порівняльним, історико-хронологічним та історико-ретроспективним методами. Крім того, були враховані досягнення в царині семіології й текстології, представлені в працях Р. Барта, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, У. Еко, Ю. Крістєвої, М. Фуко, а також знаних медієвістів М. Бойцова, Ж. Ле Гоффа, А. Гуревича, Ж. Дюбі, М. Пастуро та ін. У категорію «принцип» ми кладемо традиційний смисл, притаманний і власне науковим, і загальноновизнаним підходам, а саме – основне правило, переконання, погляд, визначену й усвідомлювану норму поведінки тощо. Під «інтелектуальними асо-

ціаціями» ми розуміємо латентний інформаційний пласт літописних текстів, доступний для створення й подальшого активного використання тільки вузькому колу інтелектуалів, які мали відповідну освіту й навички. Інтелектуальні асоціації типологічно близькі до феномена конотацій, розглянутого нами в одній зі статей [7], втім мають, на нашу думку, певну відмінність, а саме спрямованість на концентроване охоплення глобальних історичних процесів у цілому чи християнської цивілізації зокрема, закономірностей історичного поступу власне Русі, універсальних чи суто християнських богословсько-моральних проблем тощо. Зрозуміло, що для давньоруського книжника провідним принципом мало бути апелювання до авторитетних біблійних персонажів і сюжетів, адже зміст останніх був не тільки основним критерієм оцінки вчинків конкретних діячів історії Русі.

Отже, **метою** даної розвідки є визначення провідних принципів утворення і подальшого функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій в давньоруських літописах. Насамперед зазначимо, що ще на межі 90-х рр. XX – на початку XXI ст. завдяки працям І. Данилевського [13; 14; 15; 16] вдалося відновити властиве християнському Середньовіччю сприйняття літописного жанру не просто як фіксування інформації про ті чи інші історичні події, вчинки історичних діячів тощо (результат тривалого й закономірного як на об'єктивні обставини панування в науці атеїстичних тенденцій, поширених і до сьогодні), а як свого роду «звіт» на Страшному Суді. Християнський містичний світогляд одночасно очікував останній щомиті, що стимулювало організовувати життя в соціальному, духовному й інших вимірах у такий спосіб, щоб кожен віруючий завжди був готовий до раю, але одночасно відносив до 1492 р. від Різдва Христового, що дозволяло представникам середньовічної світської й духовної еліти будувати далекоглядні перспективи історичного розвитку. Таким чином, призначення середньовічних літописів виходило за межі суто світського вжитку, не просто набуваючи численних рис, властивих теологічним творам, але виконуючи повноцінну богословську функцію, проте у такий спосіб, що конкретні історичні події чи вчинки мали оцінюватися через призму беззаперечних взірців, а для християн це були насамперед біблійні персонажі та події, а також святі (рівноапостольні, благовірні, мученики тощо) духовного й світського походження.

З охарактеризованого вище неважко визначити чи не найважливіший літописний принцип утворення і подальшого функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій, а саме – обов'язкове орієнтування на абсолютні моральні й історичні зразки, як зазначалося, біблійного, саکраментального й власне історичного походження, за умови, коли останні мали авторитет, який не поступався першим

двом. Такими для Русі (як, зрештою, і для решти християнських країн) були реальні чи міфічні засновники правлячих династій (руських Рюриковичів, польських Пястів, угорських Арпадів тощо), канонізовані чи ні місіонери, які своєю активністю, сміливістю, а нерідко й самопожертвою прислужилися наверненню пануючої верхівки і частини населення до християнства (Русь у цьому сенсі мала безсумнівні переваги перед сусідніми країнами, адже до витоків її державності був безпосередньо причетним апостол Андрій, який, за літописною версією, благословив київські гори, а отже – державний сакральний центр); не менш важливим в реальному, а особливо в символічному сенсі для витоків і подальшого державного поступу Русі був Хозарський каганат, який, згідно з нашою гіпотезою [5; 9], не тільки був завершальним четвертим зі створеної за біблійним зразком системи каганатів Східної Європи (Гунський, Аварський, Болгарський, Хозарський; Русь, відповідно, в якості каганату була не тільки законним продовженням останнього, але і поєднала в особі князя Володимира династію Рюриковичів з правлячою хозарською), але й, без перебільшення, унікальним утворенням, яке порівняно безконфліктно як для свого часу поєднало елементи юдаїзму, християнства й ісламу, численні етнокультурні сегменти, торгівців єврейського походження з зацікавленими структурами Східної Європи й скандинавами-охоронцями: саме хозари, згідно з ще однією нашою гіпотезою, першими почали залучати варягів до супроводу купецьких караванів, забезпечуючи їхніх ватажків географічною й розвідувальною інформацією стосовно майбутніх завоювань VIII – X ст.[9; 12].

Навіть зі стислого викладу наведених міркувань можна виокремити такий літописний принцип формування додаткових інтелектуальних асоціацій, а саме свідомо стислість і латентність. Цьому сприяли не тільки типологічне заперечення літописним жанром розлогих сюжетних полотен (таких, наприклад, у тексті «Повісті временних літ» усього кілька; більшість повідомлень, як відомо, дуже компактні, а стосовно численних років взагалі інформація відсутня), але й свідоме активне користування засобами конотацій (про що йшлося в одній з наших статей [7]), своєрідних натяків, асоціативних ходів тощо, зрозумілих тільки вузькому колу обізнаних.

У такий спосіб досягався ефект підтримання ченцями-літописцями відповідного рівня елітності й недосяжності знання, проте це було не проявом пихатості чи гордині, а засобом максимального уникнення потрапляння до кола книжників недостойних, морально нестійких чи недостатньо освічених. Послушництво і чернецтво, пасторське служіння, опанування численних і складних теологічних дисциплін і Святих Мов (крім того, надзвичайно складної ЦСМ), вивчення Біблії та творів Отців Церкви, переписування чи написання оригінальних

текстів тощо уподібнювалося Таїнству Творення, а отже в ідеалі не допускало лицемірства й невігластва, тому середньовічна католицька й православна системи освіти й інтелектуальної творчості штучно створювали численні перешкоди для унеможливлення використання знання для негативних задумів і дій.

Серед найяскравіших прикладів практичного застосування літописцями наведених і численних інших, проте в той чи інший спосіб похідних від них принципів утворення й функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій можна навести хрестоматійні перші фрази «Повісті временних літ», які неодноразово ставали предметом прискіпливих зацікавлень філологів та істориків [див., зокрема: 7; 8] і які містять стислий алгоритм усього подальшого проекту. По-перше, поняття «повість» у найдавнішому з відомих списку літопису наведено у множині, що, разом із первісною семантикою слова ЦСМ (по вісті, після вісті, в результаті вісті, для християнина, зрозуміло – Божої), однозначно апелює до чотирьох канонічних Євангелій (дослівно грецькою – «благих вістей»); по-друге, категорія «временні» прямо відсилає до земних років, а отже – тимчасових, обмежених у часі порівняно з вічними небесними, що створює перманентний містичний ефект того, що наступний виклад подій у літописі є земною, обмеженою у часі та просторі, проекцією авторитетних (а отже – «вічних») подій біблійної й світоотеческої історії; по-третє, ще одним базовим критерієм викладення й оцінювання конкретних подій і вчинків є обставини «походження Русі» («звідки пішла Руська земля»), формування системи і місця правління після своєрідного альтернативного етапу («хто в Києві першим почав князувати»), місця витоків остаточного становлення Руської державності («звідки Руська земля стала»). Концептуальне смислове навантаження набуває, як неважко помітити, поняття «земля», яке відверто апелює до численних біблійних, римських, візантійських і власних територіальних асоціацій, наповнене для сучасників безсумнівним сакральним смыслом [8].

В якості типового прикладу того, як певний літописний фрагмент, що вже став предметом поглибленого герменевтичного аналізу сучасної славістичної медієвістики, цілком може бути одночасно, але під іншим методологічним кутом зору, розціненим як інтелектуальна асоціація, є численні оригінальні інтерпретації І. Данилевського, наведені у його солідному дослідженні про герменевтичні основи джерелознавства літописних текстів. Зокрема автор запропонував розуміти під відомою фразою князя Святослава Ігоревича про Дунай як центр своєї землі приховану цитату з Біблії, в якій йдеться про місто Тір як центр тогочасної світової торгівлі [16, с. 161–168].

Паралельною інтелектуальною складовою цього ж фрагменту може бути асоціація з геополітичним проектом давньоруського кня-

зя, згідно з яким Русь в особі Святослава мала усі права на державну спадщину не тільки чотирьох згаданих каганатів, але, якщо прийняти гіпотезу про болгарське царське походження матері князя Ольги і самої Візантії, оскільки дід Святослава цар Симеон мав офіційний титул «василевса ромеїв (тобто – насамперед візантійців, але одночасно і римлян у цілому) і болгар»; якщо ж врахувати цілком обґрунтовані з позицій Середньовіччя геополітичні претензії Візантії та усю римську державну спадщину, то заява Святослава для сучасників виглядала не такою вже абсурдною, як нерідко продовжують вважати науковці і сьогодні [див. детальніше: 4; 5; 11].

Висновки. Запропонована вище стисла характеристика принципів утворення й подальшого функціонування в сенсі практичного застосування як у процесі текстотворення, так і в політичному й суспільно-етичному вимірах додаткових інтелектуальних асоціацій дозволяє сформулювати цілком, як на нашу думку, надійну гіпотезу стосовно безсумнівного існування у творчому арсеналі давньоруських книжників у цілому й літописців зокрема цілого набору доволі ефективних методів як критичного осмислення історичних реалій, так і подальшого кодування й фіксування історичної інформації. Останні процеси в обов'язковий спосіб здійснювалися за допомогою насамперед біблійних, святоотечеських символічних взірців, а також авторитетних міфологізованих і реальних прикладів римського, візантійського та власного історичного поступу, що вимагало від руських інтелектуалів мобілізації колосальних знань світського (історичних, лінгвістичних тощо) і теологічного характеру. Шляхом ледь зауважуваних, але переважно латентних елементів тексту літописці практично кожен історичну подію або вчинок світського чи духовного діяча Русі пов'язували з типологічно подібною біблійною ситуацією, життям святого чи взірцевою подією минулого певної християнської країни, насамперед – власної. У такий спосіб вирішувалося як мінімум два завдання: по-перше, руська історія розцінювалася як складова світової історії та важливий сегмент реалізації Промислу Божого (для середньовічного християнського мислення – це чи не найважливіша умова), а по-друге, знання і творчість зберігали власну елітарність, підкреслену складність як доступу, так і процесу опанування різноманітних навичок у богословських та світських царинах з метою допуску до кола інтелектуалів найгідніших в освітньому й моральному сенсах.

Бібліографічні посилання

1. Верещагин Е. М. Церковнославянская книжность Руси: Лингвотекстологические разыскания / Е. М. Верещагин. – М., 2001.
2. Верещагин Е. М. Христианская книжность Древней Руси / Е. М. Верещагин. – М., 1996.

3. **Виноградов Г. М.** Біблійне підґрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: В. П. Капітон (відп. ред.) та ін. – Д., 2003. – Вип. 23. – С. 159–161.

4. **Виноградов Г. М.** Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3–22.

5. **Виноградов Г. М.** Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: [зб. наук. пр.] / редкол.: І. І. Колесник (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119.

6. **Виноградов Г. М.** Давньоруська інтелектуальна еліта: культура мовчазної меншости / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: [зб. наук. пр.] / редкол.: І. І. Колесник (відп. ред.) та ін. – 2009. – Вип. 4. – С. 487–498.

7. **Виноградов Г. М.** Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Історія та археологія». – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179–191.

8. **Виноградов Г. М.** Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Історія та археологія». – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202.

9. **Виноградов Г. М.** «Руський каганат» і формування торговельної інфраструктури Східної Європи у IX – X ст. / Г. М. Виноградов // Історія торгівлі, податків та мита: [зб. наук. пр.] / за ред. О. О. Дячка; редкол.: В. В. Ченцов (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – Вип. 2. – С. 45–55.

10. **Виноградов Г. М.** Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: В. П. Капітон (гол. ред.) та ін. – Д., 2014. – Вип. 40. – С. 6–16.

11. **Виноградов Г. М.** Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності / Г. М. Виноградов // Історія і особистість історика: [зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько]. – Д., 2004. – С. 26–46.

12. **Виноградов Г. М.** Хозарсько-норманська торговельна мережа Східної Європи як провідний чинник давньоруського державотворення / Г. М. Виноградов // Історія торгівлі, податків та мита: [зб. наук. пр.] / редкол.: В. В. Ченцов (гол. ред.) [та ін.]. – Д., 2013. – № 2 (8). – С. 37–43.

13. **Данилевский И. Н.** Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.) / И. Н. Данилевский. – М., 1999.

14. **Данилевский И. Н.** Древняя Русь глазами современников и потомков (XII – XIV вв.) / И. Н. Данилевский. – М., 2000.

15. **Данилевский И. Н.** Замысел и название Повести временных лет / И. Н. Данилевский // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 101–110.

16. **Данилевский И. Н.** Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М., 2004.

17. **Колесов В. В.** Гносеологические основы восточнославянской грамматической мысли в эпоху Средневековья / В. В. Колесов // Східнослов'янські граматики: Матеріали симпозіуму. – К., 1982. – С. 24–28.

Надійшла до редколегії 01.09.2016

УДК 001.83:004(044)

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ МЕРЕЖІ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ ІСТОРИКА
НА ОСНОВІ ЕГО-ДЖЕРЕЛ (НА ПРИКЛАДІ ЕПІСТОЛЯРІЮ
Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО)**

Проаналізовано сучасні уявлення про сутність інтелекту та інтелектуальних комунікацій. Показано, що історичне знання виникає й еволюціонує в інтелектуальних мережах, а засіб комунікації – це повідомлення, що забезпечує перехід від задуму до сприйняття за допомогою певної системи письма. Ідеї циркулюють в осередках доти, поки їх відтворюють в інтерактивних ритуалах вчені, що є вузлами інтелектуальної мережі. Ритуальні символи формують специфічну субмову комунікантів, що відрізняє дану спільноту від інших. Регулярність ритуалів та застосування субмови творить колективний інтелект. Певним проявом існування інтелектуальної мережі постає епістолярій вченого, що синтезує дані про комунікантів та власне повідомлення. Опубліковане листування академіка Д. І. Яворницького дає підстави для створення формальної моделі його інтелектуальних комунікацій. Значні обсяги епістолярної спадщини історика спонукають до застосування ефективних технологій її опрацювання. Тому програму відтворення інтелектуальної мережі вченого доцільно реалізувати із застосуванням досвіду «цифрованої історії». Основними етапами такого глобального опрацювання мають стати оцифрування масиву листів, семантична їх розмітка за допомогою TEI-тегів, контент-аналіз епістолярії історика, застосування методів візуалізації й аналізу теорії графів та інтерпретація отриманої моделі мережі інтелектуальних комунікацій.

Ключові слова: колективний інтелект, епістолярій, цифрована історія, контент-аналіз, теорія графів, семантична розмітка, TEI.

Ю. А. Святець

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ РЕКОНСТРУКЦИИ
СЕТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ КОММУНИКАЦИЙ
ИСТОРИКА НА ОСНОВЕ ЕГО-ИСТОЧНИКОВ
(НА ПРИМЕРЕ ЭПИСТОЛЯРИЯ Д. И. ЯВОРНИЦКОГО)**

Проанализированы современные представления о сущности интеллекта и интеллектуальных коммуникаций. Показано, что историческое знание возникает и эволюционирует в интеллектуальных сетях, а средство коммуникации – это сообщение, обеспечивающее переход

от замысла к восприятию с помощью определенной системы письма. Идея циркулирует в сообществах до тех пор, пока их воспроизводят в интерактивных ритуалах ученые, выступающие узлами интеллектуальной сети. Ритуальные символы формируют специальный субязык коммуникантов, по которому различают данное сообщество от прочих. Регулярность ритуалов и употребления субязыка творит коллективный интеллект. Определенным проявлением существования интеллектуальной сети выступает эпистолярный ученый, синтезирующий данные о коммуникантах и собственно сообщения. Опубликованная переписка академика Д. И. Яворницкого дает основания для создания формальной модели его интеллектуальных коммуникаций. Значительный объем эпистолярного наследия историка стимулирует применение эффективных технологий ее освоения. Поэтому программу воссоздания интеллектуальной сети ученого разумно реализовать, опираясь на опыт «цифровой истории». Основными этапами такой глобальной обработки должны стать оцифровка массива писем, семантическая их разметка с помощью TEI-тэгов, контент-анализ эпистолярной истории, применение методов визуализации и анализа теории графов, и интерпретация полученной модели сети интеллектуальных коммуникаций.

Ключевые слова: коллективный интеллект, эпистолярный, оцифрованная история, контент-анализ, теория графов, семантическая разметка, TEI.

Y. A. Sviatets

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

INFORMATION TECHNOLOGIES FOR RECONSTRUCTION OF THE INTELLECTUAL COMMUNICATION NETWORK OF A HISTORIAN BY THE EGO-SOURCES (FOR EXAMPLE OF DMYTRO YAVORNYTSKY'S EPISTOLARY)

The article presents an analysis of modern ideas about the nature of intelligence and intelligent communications. It is shown that historical knowledge arises and evolves into intelligent networks, and means of communication - it is a message that provides the transition from concept to perception by a certain system of writing. Ideas circulating in the community as long as scientists performing intelligent network nodes in their interactive reproduce rituals. Ritual symbols form a special communicants sublanguage on which the community is distinguished from the others. The regularity of the use of rituals and sublanguage creates collective intelligence. The existence of an intelligent network is shown in the scientist epistolary, which synthesizes data communicants and the actual message. Published academician D. Yavornitsky's correspondence giving grounds for the creation of a formal model of its intelligent communications. The significance of the epistolary heritage of a historian stimulate the use of efficient technologies for its study. Therefore, an intelligent network recreating program is reasonable to implement on the basis of the Digital History. The main stages of this global treatment should be digitized complex letters, their semantic markup using the TEI-tags, con-

tent analysis of historian's epistolary, the use of visualization techniques and analysis of graph theory, and interpretation of the resulting model of intelligent communications network.

Keywords: collective intelligence, epistolary, digitized history, content analysis, graph theory, semantic markup, TEI.

*...dans ce demain au moins, l'historien
de demain sera programmeur ou il ne sera plus...¹
(Le Roy Ladurie, E. L'historien et l'ordinateur)*

Постановка проблеми. Наука як суспільна діяльність передбачає існування мережі взаємодії її акторів. Така взаємодія здійснюється як в офіційний спосіб (наукові колективи, школи, конференції, лекції, семінари та ін.), так й неофіційно (міжособистісні контакти, листування та ін.). На думку німецького соціолога Нікласа Лумана (нім. *Niklas Luhmann*, 1927–1998) знання виникає як резонанс зі структурними сполученнями суспільної системи [15, с. 56], як певний наслідок самого комунікаційного процесу [15, с. 56]. Американський соціолог Рендалл Коллінз (англ. *Randall Collins*, народ. 1941) також зауважив, що «ідеї виявляються в процесі спілкування між однією мислячою людиною та іншою й ми сприймаємо ідеї іншого мозку лише отримавши їх повідомленими нам» [12, с. 46].

На думку російського філософа Ольги Шипунової «інтелектуальна мережа в її широкому соціальному, комунікаційному та екзистенціальному значенні пов'язана із забезпеченням природної включеності індивідуума до спільноти» [30, с. 21]. Французький філософ і соціолог Андре Горц (фр. *André Gorz*, нім. *Gerhard Hirsch*, 1923–2007) вважав, що «поняття інтелекту покриває цілий спектр здібностей: від спроможності судження та розрізнення до душевної відвертості й прагнення до опанування нового, включаючи й спроможність поєднувати нове з уже наявним дослідним знанням» [3, с. 21].

Ніклас Луман зауважив, що «комунікація виникає лише тоді, коли хтось бачить, чує, читає й тому усвідомлює, що тут могла б відбутися подальша комунікація» [14, с. 12]. Італійський філософ, семіотик і письменник Умберто Еко (іт. *Umberto Eco*, 1932–2016) висловив думку, що акт людської комунікації – це «перехід від *задуму* до *сприйняття*» [31, с. 202]. Канадський філософ, медіатеоретик Герберт Маршалл Маклюен (англ. *Herbert Marshall McLuhan*, 1911 – 1980) доводив, що в соціальному плані засіб комунікації є повідомленням, оскільки саме засіб комунікації визначає та контролює масштаби й форму людської асоціації та людської дії [16, с. 11].

¹ «... у майбутньому історик стане програмістом або ж він буде нічого не вартий...» [38].

Метою статті є визначення комплексу сучасних інформаційних технологій та математичних методів реконструкції мережі інтелектуальних комунікацій істориків.

Теоретико-методологічні аспекти. Ознакою інтелектуальності комунікації, що вирізняє її з-поміж інших соціальних комунікацій, доцільно вважати наявність в міжособистісних повідомленнях ознак/знаків/індикаторів науковості. Це має бути обмін ідеями, науковими новинами, творчими результатами та ін. Тобто в текстах повідомлень мають міститися сциєнтистські маркери, що вказують на причетність їх авторів до відповідного роду діяльності. У зв'язку з цим Н. Луман зазначав: «якщо текст прагне стати знанням, він має здійснити ще не доконану остаточно комунікацію, він має знайти читача» [15, с. 83]. На думку К. Рендалла, інтелектуали головним чином зорієнтовані на писемне слово [12, с. 72], оскільки «історично інтелектуальні спільноти виникали <і розвивалися> одночасно із загальнодоступними системами письма» [12, с. 75]. Вчений обґрунтовує свою тезу тим, що інтелектуали як спільнота зорієнтовані на творення й передавання текстів могли з'явитися лише разом із структурою, що розподіляє тексти [12, с. 75], оскільки інтелектуали схильні відчувати, що якась ідея не увійшла повністю до їхньої реальності, доки вона відсутня в системі, що конституює продукти діяльності інтелектуального співтовариства [12, с. 73], тому власне публікація праці вже є неабияка символічна винагорода, бо вона виводить авторів із панства приватного до царини публічного [12, с. 73]. Іншими словами, йдеться про те, що застосування друкованого слова або писемності як засобів комунікації є розширенням людини, яке «змінює не тільки пропорції між нашими органами чуття, а й форми (*patterns*) взаємозалежності людей» [16, с. 101].

Отже, обмін текстами становить основний зміст інтелектуальних комунікацій. Умберто Еко зауважував, що «те, що називають «повідомленням», зазвичай являє собою певний *текст*, тобто цілий комплекс відмінних повідомлень, закодованих різними кодами» [32, с. 15]. Проте не кожен текст як множина знаків має ознаки наукового. Можна погодитися з Нікласом Луманом, який зауважив, що «наука – у тому й лише в тому разі, якщо вона застосовує поняття й координує їх вживання у власному сенсі (тобто теоретично), – відокремлюється від суспільної щоденної комунікації» [15, с. 57]. Тобто наукові поняття як символи і є індикатори інтелектуальних комунікацій.

Хоча авторський текст й відтворює риси індивідуальності комуніканта/суб'єкта, предмет комуніката/повідомлення є загальним/спільним. Завдяки такій спільності інтелектуальні комуніканти розуміють один одного, формуючи відповідну професійну спільноту. Рендалл Коллінз вказав на те, що така інтеграція науковців «символі-

зується усім тим, що правило за фокус уваги під час ритуальної взаємодії. У подальшому, коли люди застосовують такі символи у розмові чи мисленні, це безумовно нагадує їм про групову приналежність» [12, с. 69]. Умберто Еко висловив переконання, що «твір мистецтва або система думки визначається складною системою впливів, більша частина яких має прояв на тому ж рівні, частиною якого є сам цей твір або система» [31, с. 21]. Отже наявність ритуальних символів предметної сфери науковців формує специфічну субмову комунікантів.

Взаємозв'язки між науковцями набувають значення лише за умови їх повторюваності/регулярності. Одноразові контакти навряд чи можна вважати складниками інтелектуальної мережі як спільноти інтелектуалів. Воднораз наявність численних комунікацій між науковцями свідчить про формування інтелектуальної корпорації, результатом якої стає колективний інтелект. Французький філософ, культуролог і медіатеоретик П'єр Леві (фр. *Pierre Lévy*, народ. 1956 р.) ввів поняття «колективний інтелект» (*Collective Intelligence*), охарактеризувавши його як діяльність одних, що пристосовується до діяльності інших, перевершує, живить її й при цьому породжує сукупний результат, що перевищує індивідуальні здібності учасників [39, р. 1–10]. Тобто інтелектуальна мережа (колективний інтелект) як система має властивості емерджентності.

Маршалл Маклюен зауважував, що запровадження паперових комунікацій/повідомлень прискорює рух інформації й спричиняє зміни в суспільних угруповуваннях та творення нових спільнот [16, с. 102]. На думку Рендалла Коллінза для циркуляції ідей системи письмової комунікації недостатньо [12, с. 75], тому що «відбувається щоденна флуктуація актуальності символів» наукової спільноти, й «виживання старих символів й творення нових залежить від ступеня періодичності, з якою збирається група» [12, с. 70]. Оскільки «потoki ідей-символів кристалізуються у вигляді уявних коаліцій в розумі» [12, с. 60], з часом відбувається переорієнтація груп науковців з одних центрів уваги на інші. Для ідей, які мали історичне значення, можна показати, що індивіди, що сформулювали такі ідеї, вміщені до типових соціальних структур (*patterns*): інтелектуальні групи, ланцюжки видатних вчителів та учнів й структури суперництва [12, с. 48, 50].

Український історик Ірина Колесник зауважила, що «під кутом мережевого аналізу інтелектуальне співтовариство сприймається як комунікаційний простір інтелектуала, утворений потоками інформації» [11, с. 8]. Рендалл Коллінз висловив переконання, що «мислителі не передують спілкуванню, а сам комунікативний процес творить мислителів як власні вузли» [12, с. 60]. Деякою мірою пояснення іманентності наукового співтовариства як мережі комунікацій на основі ритуальних символів давав французький філософ, історик, теоретик

культури Мішель Поль Фуко (фр. *Michel Foucault*, 1926–1984), який зауважував, що «всі уявлення пов'язані між собою як знаки; і всі вони утворюють ніби неосяжну мережу; кожне у своїй прозорості видає себе за знак того, що воно представляє» [28, с. 100]. Умберто Еко посягнув на існування такої мережі тим, що мова являє собою не якийсь *один* з численних засіб комунікації, а те, що лежить в основі *будь-якої* комунікації. По відношенню до мови всі інші системи символів є додатковими або похідними [31, с. 73]. На думку Р. Коллінза, «індивіди суть вузли мереж соціальної взаємодії – людські тіла, де нагромаджуються емоційні енергії, а струми ідей-символів кристалізуються у вигляді уявних коаліцій в розумі» [12, с. 60], тому з позицій розуміння поведінки усієї множини індивідів нам треба знати, яка на вигляд мережа в цілому, з якою кількістю людей кожен індивід контактує та як співвідноситься з іншими культурними та емоційними ресурсами для здійснення інтелектуального ритуалу [12, с. 78]. Реконструювання мережі інтелектуальних комунікацій потрібне для відтворення загальної конструкції ідеї. Мішель Фуко стверджував: «Треба відтворити загальну систему мислення, мережа відношень якого у своїй позитивності робить можливою гру одночасно висловлюваних й здавалося б суперечливих думок. Саме ця мережа визначає умови можливості дискусії або ж проблеми; саме вона є носієм історичності знання» [28, с. 109]. Отже, знання як продукт мислення є результат суспільної комунікації, бо «мислення було б взагалі неможливе, якби ми не були соціальними; у нас не було б ні слів, ні абстрактних ідей, ні енергії для чого-небудь за межами миттєвого чуттєвого досвіду» [12, с. 52].

Методи дослідження. Узагальнюючи розглянуті аспекти інтелектуальних комунікацій, можна побудувати базову модель їхньої мережі, яку можна формалізувати та реконструювати на основі історичних документів. Таку мережу коректно уявити як систему взаємопов'язаних вузлів (інтелектуалів). Для цього доцільно скористатися засобами теорії графів, де вузли – це вершини графа, а зв'язки – ребра або дуги. Ідея не нова. Наприклад, професор математики Мічиганського університету Френк Харарі (англ. *Frank Harary*) у книзі «Теорія графів» писав, що співробітники Науково-дослідного центру групової динаміки дали психологічну інтерпретацію планарним картам Курта Левіна (англ. *Kurt Lewin*, 1890–1947) [42], подавши її як граф, в якій люди представлені вершинами, а їх відносини/стосунки – ребрами. Такими стосунками позначали, наприклад, кохання, ненависть, спілкування, підпорядкування та ін. [29, с. 18]. Установити наявність зв'язків можна на основі надійної статистики звернень конкретного вченого до іншого. Це може бути показник регулярності листування односпрямованого чи обоюдно.

Відповідно можна побудувати орієнтований граф [20, с. 78–79], на якому дугами будуть відображені напрями листування конкретних осіб. Особи, що матимуть найбільшу кількість таких дуг, й будуть вузлами мережі інтелектуальних комунікацій (за Рендаллом Коллінзом). Показник кількості ребер, що входять до даної вершини, називають степенем або валентністю вершини [27, с. 9]. Дугам можна поставити у відповідність ваги, тобто частоти міжособистісних контактів (наприклад число листів як цілісних семантичних повідомлень). Ребра можна навантажити семантично.

Вчений Ратджерського університету Фред Робертс (англ. *Fred S. Roberts*) розглядав з-поміж іншого задачі відображення стосунків людей за допомогою знакових графів, в яких ребро може нести позитивне або негативне значення, як симпатія чи антипатія, погодження чи конфронтацію, спілкування чи уникання та ін. Зокрема, він запропонував модель збалансованих малих груп, які демонструють «відсутність напруженості» і мають здатність добре виконувати завдання, ефективно співпрацювати і т. ін. В результаті кожна така група представлена в моделі знаковим графом [19, с. 67–68]. Тобто в такий спосіб можна відображати «лінії суперництва» (за Рендалом Коллінзом).

Для виявлення таких патернів як міжпоколінні мережі вчителів та учнів наукових шкіл (за Рендаллом Коллінзом) теорія графів дає інструментарій як «дерева» [13, с. 145; 1, с. 165]. Отже, в теорії графів розроблені підходи та методи для виявлення, відображення та аналізу мереж творчих колективів на основі повідомлень їхніх учасників.

Формалізацію повідомлень можна здійснити методами контент-аналізу, одним із завдань якого є отримання статистики дескрипторів текстів [40, рр. 14–15]. Технологічно контент-аналіз – це певне систематичне спрощення (*reduction*) потоку тексту (або інших символів) до стандартного набору статистично оброблюваних символів, що відображають наявність, інтенсивність або частоту відповідних характеристик досліджуваного явища чи процесу [41, р. 18]. Довільне повідомлення з позицій контент-аналізу має дати відповіді на такі базові запитання: 1) хто автор; 2) кому призначене; 3) про що йдеться; 4) як виражено; 5) який ефект повідомлення? [37, р. 21].

Професор соціальних відносин та директор лабораторії соціальних відносин Гарвардського університету Роберт Ф. Бейлз (англ. *Robert Freed Bales*, 1916–2004) [43] в середині XX ст. розробляв тематику міжособистісної взаємодії в малих групах [34] і спільно зі Стівеном П. Коеном (англ. *Stephen P. Cohen*) запропонував «Систему для багаторівневого аналізу груп» (англ. *a system for the multiple level observation of groups – SYMLOG*) [35], яку деякі науковці рекомендують застосовувати й для процедур контент-аналізу повсякденних соціальних взаємостосунків [26, с. 185–194; 40, р. 18]. Фактично Р. Ф. Бейлс запро-

понував 12 категорій соціально-емоційних оцінок інтелектуальних комунікацій у творчих колективах [34, р. 9]. Отже, в арсеналі контент-аналізу наявні розроблені й ефективно апробовані методи вивчення змістовного аспекту мереж інтелектуальних комунікацій.

Інформаційне забезпечення. Дослідження комунікацій вчених-істориків має спиратися на факти, що можна почерпнути з надійного комплексу інформаційного забезпечення дослідження. Визначення меж такого ресурсу даних ґрунтується на розумінні сутності об'єкта, який він відображає, об'єкта, який під час свого функціонування залишив інформаційний шлейф. Об'єкт даного дослідження – інтелектуальна спільнота науковців. Німецький соціолог Рудольф Штіхвей (нім. *Rudolf Stichweh*, народ. 1951) зазначив, що в XIX – XX ст. наука перетворилася на операціонально замкнену автопоетичну (від грец. *αὐτός* – сам; *ποίησις* – твір, творіння) систему (Stichweh, 1994). Російський філософ, соціолог Ігор Москальов резюмує: «автопоетичну систему визначають як мережу взаємопов'язаних процесів творення компонентів, що формують саму цю систему» [18, с. 199], «в основі автопоетичної організації лежить мережний принцип взаємодії елементів, що забезпечують самоорганізацію та самовідтворення системи» [18, с. 199], тобто вказує на синергетичність наукових/інтелектуальних спільнот. В числі інших рис автопоетичної системи називають автономію та демаркацію її меж. Іншими словами, тип і зміст інтелектуальних комунікацій науковців помітно вирізняється від інших соціальних контактів.

Атрактором уваги науковців є певна дисципліна, ознаками якої за Р. Штіхвеем є гомогенний комунікаційний взаємозв'язок дослідників (англ. *scientific community*); корпус наукового знання, репрезентованого у підручниках (тобто певний час виокремлюваного через кодифікацію, визнання та принципову можливість вивчення); множина актуальних (за)питань; набір дослідницьких методів та прагматичних розв'язувань проблем; специфічна для дисципліни структура кар'єри та інституалізований процес соціалізації [44].

Відштовхуючись від природи наукового соціуму, факти інтелектуальних контактів можуть міститися як в наукових та навчально-методичних творах (як система взаємних посилань та згадувань), так і в документах особового походження (епістолярії, мемуаристика, щоденники та ін.). Наукові твори відображають, так би мовити, змішані комунікації автора. Система посилань сконцентрована довкола наукової теми/проблеми, а відтак вказує на тяглість або опозицію ідей даного вченого як до сучасників, так і до попередників. До того ж в умовах «гутенбергової доби» [17] вченому зовсім не обов'язково знати особисто своїх сучасників, а відтак згадування ідей партнера по проблемному цеху є знеособленим. Тому систему інтелектуальних

комунікацій вченого (у т. ч. й історика) доречно реконструювати насамперед на основі документів особового походження.

Історіографічні аспекти проблеми. Найбільш адекватним масивом документів, які прямо вказують на міжособистісні комунікації, є епістолярний комплекс, що інтегрує в собі й мережу контактів й семантику повідомлень. Досвід використання листування задля відтворення науково-освітніх інтелектуальних комунікацій Д. І. Яворницького викладено в працях українського історика С. І. Світленка [21; 22]. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій М. В. Гоголя на основі з-поміж інших его-джерел дослідила І. І. Колесник [11].

Іншим комплексом документів, де наявні маркери міжособистісних інтелектуальних комунікацій, є автобіографії, щоденники, мемуари істориків. Про досвід проектування просопографічної інформаційної системи «Російські історики XVIII – початку XX ст.» на основі таких его-джерел доповідали на I конференції Асоціації «Історія та комп'ютер» (1993) російські історики Дмитро Гутнов та Владимир Перевертень [4]. Методику застосування мемуаристики з метою виявлення взаємних оцінок представників різних груп (на прикладі політичних еліт), яку можна застосовувати при дослідженні мереж наукових комунікацій («Інтелектуальне життя – це насамперед конфлікти і незгода» [12, с. 45]), розкрито в статті російських істориків Валерія та Володимира Каніщевих [7]. Вони ж розробляли тематику моделювання мережних зв'язків представників різних соціальних верств [6; 8; 9].

Технологічні аспекти реконструкції мереж міжособистісних комунікацій на основі неструктурованих та малоструктурованих текстових документів викладені в монографії ізраїльсько-американського вченого Ронена Фельдмана (англ. *Ronen Feldman*) та американського ІТ-спеціаліста Джеймса Сангера (англ. *James Sanger*) [36]. За нагоди для вивчення ідейної компактності наукових соціумів на основі колективного обрання предметної сфери (непряме ухвалення консолідованого рішення) можуть стати методи класифікації конгресменів США за результатами голосувань законопроектів, розроблені та апробовані російськими істориками Сергієм Станкевичем та Георгієм Сатаровим [25]. Отже наявний позитивний досвід застосування математичних методів для вивчення мереж інтелектуальних комунікацій.

У часи доелектронних комунікацій листування залишалося найбільш буденною формою міжособистісних матеріалізованих контактів. Певно саме засобами листування науковці формували систему розпізнавання типу «свій – чужий», оскільки, на відміну від суспільної спрямованості тексту наукового твору (монографії, статті та ін.) на потенційну аудиторію анонімних реципієнтів, листи здебільшого адресовані конкретній особі. Тобто повідомлення автора акцентовані для конкретного читача. Воднораз, лист – це не тільки носій відомос-

тей, а й засіб самовираження й самовідтворення автора. Саме тому він є інтелектуальне втілення автора.

Листування є спосіб самоідентифікації автора з певним співтовариством, ідеї якого співзвучні/споріднені з його власними. Воно постає як специфічна інтерактивна (оскільки передбачає зворотний зв'язок) форма комунікації, коли в автора виникає потреба розділити думки/відомості про певні події з візаві у відтермінованому індивідуалізованому режимі. Листування, на відміну від наукових творів, не потребує неширої апеляції до авторитетів (оскільки передбачає довіру комунікантів і в разі потреби може бути легко знищене), підтримання тяглості традиції (оскільки реалізує разовий нетиражований обмін новинами), дотримання канонів професіонального тексту (оскільки вирізняється лапідарністю жанру, забезпечує максимум змісту в мінімальному просторі носія). Таким чином листування можна вважати найбільш репрезентативним документним зібранням, що надійно реструє міжособистісні інтелектуальні комунікації вчених.

Постать Д. І. Яворницького історіографічно пов'язана з історичною тематикою краю українського козацтва. Його наукова творчість перебувала у фокусі уваги багатьох сучасників, що й знайшло відображення в інформаційно потужному епістолярному масиві [5]. Український історик С. І. Світленко зауважив, що «на нинішньому етапі, коли засобами археографії актуалізована значна частина епістолярної спадщини вченого, є можливість розкрити тему з погляду інтелектуальної історії» [22, с. 99].

Археографічні публікації епістолярію Д. І. Яворницького зробили доступними для істориків комунікації вченого. Проте масив листів доволі великий і різноманітний, тому вивчення інтелектуальних комунікацій класичними методами та засобами, на мою думку, мало-ефективний. «Книга, оскільки вона містить текст, являє собою носій точно відтворюваних словесних символів і в точно відтворюваному порядку» [17]. Відтак виявлення нового рукопису (листа) фізично не може доповнювати «зцементований» текст книги.

Друкована книга як продукт масового виробництва, з одного боку, є константний результат, що вже не підлягає в даному виконанні змістовній модернізації з масовим поширенням, з іншого, – через обмежений наклад темпорально застаріває з моменту виходу друком [24]. Тобто друкована книга – це закрита інформаційна система, що обмежує інтерактивність читача. Йдеться про унеможливлення для читача формувати семантичні структури безпосередньо в тексті книги. Звісно читач може залишати маргіналії на берегах сторінок. Проте й вони мають статичну природу й не забезпечують коеволюцію ідей [23]. «Друкований текст – суть зафіксовані моменти ментальних положень» [17, с. 146].

Маршалл Маклюен зауважував: «Друкований або рукописний текст власне має бути включений в просторові відношення, а мисленнєві схеми, що при цьому формуються, мають правити за ключ до значення слів» [17, с. 147]. Але ці мисленнєві схеми – елементи усних комунікацій, що є інтелектуальним доповненням до писемних. Тобто це і є ті семантичні структури, яких бракує друкованим текстам як закритим системам.

Інформаційно-технологічні рішення. Альтернативою до статичної конструкції друкованого слова нині є електронний текст, який дозволяє розгортання семантичних кластерів завдяки можливості прямого вписування додаткових маркерів. Вони не змінюють початковий лінійний текст, а створюють передумови для супроводження його додатковими семантичними мережами, що є втіленням коеволюції ідей, наприклад, інших істориків. Така перспектива стала можливою в сучасному мережевому суспільстві. Мануель Кастельс писав, що «культура Інтернету вкорінена в традиції спільних занять наукою, здобутті репутації завдяки високим науковим досягненням, критичному аналізу колег та відкритості всіх результатів наукових досліджень з виявленням належної довіри до авторів кожного з відкриттів» [10, с. 56–57].

Формат електронної повнотекстової системи відкриває перспективи різнопланового дослідження оригінального автентичного тексту. Сучасні комп'ютерні технології забезпечують дослідника інтелектуальної спадщини істориків засобами й методиками уніфікованої семантичної розмітки окремих текстів (зокрема й колекцій листів) як елементів суцільного інформаційного масиву. Системи розмітки набули стандартизації, завдяки чому такі мегатексти стають доступні широкому загалу користувачів Інтернет. Одним із визнаних у гуманітарній сфері сегментів розмітки історичних джерел є стандарт *TEI* (*Text Encoding Initiative*) [33].

Розмітка тексту дозволяє проставити семантичні маркери, що ідентифікують/уточнюють антропоніми, топоніми, дати та інші важливі факти. В описі персоналії можна позначити не тільки ім'я (тег <forename>) та прізвище (<surname>), а й альтернативне ім'я (<addName>), наприклад прізвисько (nickname), епітет або псевдонім. Передбачені й додаткові елементи ідентифікації персоналії, що вказують на пов'язаність з певним топонімом (<nameLink>), або дають можливість розрізняти тезок (<genName>), а також зауважувати наявні титули чи звання (<roleName>) [33, р. 441]. За допомогою параметра *type* в тегах <forename> та <surname> можна фіксувати специфіку імен, наприклад, перше (first), друге або середнє (middle), дане при народженні (birth) чи хрещенні (religious), отримане під час одруження (married), новонабуте (given), незвичне (unused), топонімічне

(toponymic), батькове (paternal), материнське (maternal), по батькові (patronym), змішане (complex) та ін. [33, p. 443].

Наявна можливість для позначення й таких соціальних ознак особи, як аристократичні або офіційні титули, – шляхетність (nobility), почесні (honorific) або військові (military) звання, посади (office) або назвиська (epithet) [33, pp. 445–446]. За наявності в джерелі відповідних даних можна скористатися тегами на позначення таких фактів з життя персоналії, як віросповідання (<faith>), національність або громадянство (<nationality>), стать (<sex>), вік (<age>), професія або рід діяльності (<occupation>), освіта (<education>), знання мов (<langKnowledge>) та ін. [33, p. 456]. Стандартом TEI передбачена й акцентуація на важливих подіях (<event>) в особистому житті, наприклад даті та місці народження (<birth>), смерті (<death>), одруження (<marriage>) та ін. [33, p. 456]. Важливою для установаження множини взаємозв'язків істориків через листування є можливість позначення ролей в комунікації (автор – адресат; автор – згадувана особа; згадувана особа – адресат та ін.). Тег <relation> уможлиблює відображення різноманітних відносин та контактів, у т.ч. подружніх (spouse), родинних (parent), суспільних (social) та ін. [33, pp. 461–462].

У листах зазвичай вказують адреси дописувача та реципієнта. На позначення таких даних у стандарті TEI передбачено тег <address>. Для опису певних адміністративно-територіальних об'єктів застосовують теги <placeName> (абсолютна або відносна назва місця), <geogName> (парафія, район або інша адміністративна чи географічна одиниця поселення), <street> (назва або номер вулиці або шляху), <settlement> (назва населеного пункту як окремої адміністративної одиниці), <region> (більша за поселення адміністративна одиниця в межах країни – округ, район, область та ін.), <country> (назва такої геополітичної одиниці, як держава, країна, колонія, співдружність держав та ін.), <bloc> (геополітична одиниця, що складається з двох і більше держав або країн) [33, p. 465]. Специфікація географічних об'єктів забезпечує параметр *type* у теґові <geogName> із значеннями *river* (річка), *hill* (височина, пагорб), *glen* (долина, низовина) та ін. [33, p. 450].

В історичних дослідженнях важливі також хронологічні дані. В стандарті TEI передбачено еластичний діапазон тегів на позначення дат (<date>) та часу (<time>) [33, p. 477], а також визначення календаря (<calendar>) [33, p. 56]. Важливі параметри теґу <date>, оскільки за їх допомогою конкретизують особливості запису дат в документах. Йдеться про те, що можна вказати не тільки конкретні, а й (поширені у відображенні історичних подій або процесів) так звані інтервальні, плаваючі або приблизні дати. На позначення хронологічних інтервалів наявні параметри *from* і *to* («від» і «до»). Хронологічні інтервали

з нечіткою нижньою межею визначають значенням параметра *notBefore*, а з неточною верхньою границею – *notAfter*. Передбачена й можливість відображати тривалість події (*dur* від *duration*) [33, р. 480].

Інформаційні технології забезпечують історика необхідними засобами автоматизованого оперування цифрованими текстовими масивами. Такий підхід відповідає завданням *Digital History* – сучасних прикладних проєктів, покликаних удосконалити роботу істориків на основі комп'ютерних технологій, полегшити доступ користувачів до цифрованих історичних ресурсів, покращити рівень їх наочності та візуальної репрезентації [2, с. 18]. Одним з напрямів *Digital History* називають застосування інтерактивних гіпермедійних технологій, експериментальних форматів, що відрізняються від «лінійного наративу» [2, с. 19]. Забезпечення онлайн-доступу до таких матеріалів актуалізує застосування програм контент-аналізу, що сприяє об'єктивізації досліджень текстових масивів [2, с. 19].

Висновки. Комплексне вивчення епістолярію Д. І. Яворницького як великого текстового масиву задля реконструкції мережі його інтелектуальних комунікацій можливо й доцільно реалізувати засобами сучасних інформаційних технологій. Переведення проблематики виявлення та відображення таких мереж у простір *Digital History* створює передумови для неупередженого аналізу історичних документів, зокрема й листування. Цифровий формат історичних документів дозволяє вибудовувати/видобувати семантичні структури без втрати початкового змісту оригінальних текстів. Такі структури «накладаються» на базовий текст засобами спеціального маркування. Одним із прийнятих є стандарт TEI-розмітки, який дозволяє ідентифікувати важливі для вивчення мереж інтелектуальних комунікацій топоніми, антропоніми, дати та ін. Розмічений текст засобами контент-аналізу дозволяє нагромадити необхідну статистику смислових категорій, що відображають міжособистісні контакти та їх змістовне наповнення. Самі зв'язки набувають візуалізації внаслідок застосування ідей теорії графів, на яких можна виявити інтелектуальні вузли та найактивніші напрями інтелектуальних комунікацій істориків.

Бібліографічні посилання

1. **Берж К.** Теория графов и ее применения / К. Берж. – М., 1962.
2. **Бородкин Л. И.** Digital History : применение цифровых медиа в сохранении историко-культурного наследия? / Л. И. Бородкин // Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях. – Барнаул, 2012. – № 1. – С. 14–21.
3. **Горц А.** Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / М. Горц. – М., 2010.
4. **Гутнов Д. А.** Российские историки XVIII – начала XX вв. : проект и информационная система / Д. А. Гутнов, В. А. Перевертень // Круг идей : новое в

исторической информатике : тр. I конф. Ассоциации «История и компьютер». – М., 1994. – С. 45–58.

5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 1997 – 2005. – Вип. 1–4.

6. **Канищев В. В.** Профессиональная деятельность средних служащих и формирование повседневных сетевых связей в губернском городе XX в. (на материалах Тамбова) / В. В. Канищев // Ineternum. – 2010. – № 2. – С. 36–39.

7. **Канищев В. В.** Контент-анализ взаимных оценок представителей разных групп региональной и субрегиональной политических элит в русском городе второй половины XIX – начала XX века (по материалам Тамбовской губернии) / В. В. Канищев, Вл. В. Канищев // Ineternum. – 2011. – № 2. – С. 14–25.

8. **Канищев В. В.** Моделирование сетевых связей провинциального российского офицерства в городской среде (по материалам Тамбова 1917 г.) // В. В. Канищев, Вл. В. Канищев // Вестн. Тамбов. ун-та. Серия : Гуманит. науки. – 2012. – № 9. – С. 356–361.

9. **Канищев В. В.** Взаимосвязи тамбовских помещиков и чиновников. Опыт построения сетевых связей / В. В. Канищев, Е. В. Мумм // Fractal Simulation. – 2011. – № 1. – С. 33–38.

10. **Кастельс М.** Галактика Интернет. Размышление об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс. – Екатеринбург, 2004.

11. **Колесник І. І.** Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І. І. Колесник. – К., 2009.

12. **Коллинз Р.** Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Р. Коллинз. – Новосибирск, 2002.

13. **Кристофидес Н.** Теория графов : алгоритмический подход / Н. Кристофидес. – М., 1978.

14. **Луман Н.** Реальность массмедиа / Н. Луман. – М., 2005.

15. **Луман Н.** Истина. Знание. Наука как система / Н. Луман. – М., 2016.

16. **Маклюэн Г. М.** Понимание Медиа : внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн. – М. ; Жуковский, 2003.

17. **Мак-Люэн М.** Галактика Гутенберга. Сотворение человеческой печатной культуры / М. Мак-Люэн. – К., 2004.

18. **Москалев И. Е.** Сети научных коммуникаций: междисциплинарный подход / И. Е. Москалев // Философия науки. – М., 2005. – № 11. – С. 196 – 211.

19. **Робертс Ф. С.** Дискретные математические модели с приложениями к социальным, биологическим и экологическим задачам / Ф. С. Робертс. – М., 1986.

20. **Свами М.** Графы, сети и алгоритмы / М. Свами, К. Тхуласираман. – М., 1984.

21. **Світленко С. І.** Дмитро Яворницький : вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві / С. І. Світленко. – Д., 2015.

22. **Світленко С. І.** Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького періоду революції (1917–1920) / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д. : Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 97–109.

23. **Святець Ю. А.** Королівство кривих дзеркал, або Історіографія як комунікаційний процес / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія «Історія та археологія». – Д., 2013. – Вип. 21. – С. 124–130.

24. **Святець Ю. А.** Рівні наукової комунікації та властивості історичних джерел / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія «Історія та археологія». – Д., 2012. – Вип. 20. – С. 158–168.

25. **Станкевич С. Б.** Типологический анализ результатов голосований в Конгрессе США / С. Б. Станкевич, Г. А. Сатаров // Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях. – М., 1989. – С. 158–169.
26. **Тичер С.** Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. – Х., 2009.
27. **Уилсон Р.** Введение в теорию графов / Р. Уилсон. – М., 1977.
28. **Фуко М.** Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб., 1994.
29. **Харари Ф.** Теория графов / Ф. Харари. – М., 2003.
30. **Шипунова О. Д.** Живое знание в интеллектуальной сети информационного общества / О. Д. Шипунова // Философия коммуникации : интеллектуальные сети и современные информационно-коммуникативные технологии в образовании. – СПб., 2013. – С. 18–26.
31. **Эко У.** Открытое произведение. Форма и неопределенность в современной поэтике / У. Эко. – СПб., 2004.
32. **Эко У.** Роль читателя. Исследования по семиотике текста / У. Эко. – СПб.; М., 2005.
33. TEI P5 : Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange / edited by C. M. Sperberg-McQueen and Lou Burnard. – Text Encoding Initiative Consortium, 2016. – Version 3.0.0. Last updated on 29th March 2016, revision 89ba24e. – LVI, 1797 pp. : [Electronic resource]. – URL: <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/Guidelines.pdf>.
34. **Bales R. F.** Interaction Process Analysis : a Method for the Study of Small Groups / R. F. Bales. – Cambridge, Mass, 1950.
35. **Bales R. F.** SYMLOG : a system for the multiple level observation of groups / R. F. Bales, S. P. Cohen. – N. Y.; L., 1979.
36. **Feldman R.** The Text Mining Handbook. Advanced Approaches in Analyzing Unstructured Data / R. Feldman, J. Sanger. – N.Y.: Cambridge Univ. Press, 2006.
37. **Krippendorff K.** Content analysis : an introduction to its methodology : 2nd ed. / K. Krippendorff. – Thousand Oaks, California; L.; N. Dehli, 2004.
38. **Le Roy Ladurie E.** L'historien et l'ordinateur / E. Le Roy Ladurie // Le Roy Ladurie, E. Le territoire de l'historien. – Paris, 1973. – P. 11–14.
39. **Levy P.** Collective Intelligence / P. Levy. – Cambridge, MA, 1997.
40. **Neuendorf K. A.** The Content Analysis Guidebook / K. A. Neuendorf. – Thousand Oaks, California; L.; N. Delhi, 2002.
41. **Shapiro G.** Revolutionary Demands : A Content Analysis of the Cahiers de Doléances of 1789 / G. Shapiro, J. Markoff. – Stanford, California, 1998.
42. **Smith M. K.** Kurt Lewin, groups, experiential learning and action research (2001) / M. K. Smith [Electronic recourse]. – URL: <http://www.infed.org/thinkers/et-lewin.htm>.
43. **Smith M. K.** Robert Freed Bales, group observation and interaction processes (2008) / M. K. Smith [Electronic recourse]. – URL: <http://infed.org/mobi/robert-freed-bales-group-observation-and-interaction-processes>.
44. **Stichweh R.** Zur Entstehung des modernen Systems wissenschaftlicher Disziplinen : Physik in Deutschland 1740 – 1890 / R. Stichweh. – Fr. a/M., 1984.
45. **Stichweh R.** Wissenschaft, Universitaet, Professionen : soziologische Analysen / R. Stichweh. – Fr. a/M., 1994.

Надійшла до редколегії 10.10.2016

НАДДНІПРЯНСЬКА XVII–XVIII ст.: АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ, ВІЙСЬКОВОЇ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

УДК 94 (477) «15»

М. Ю. Буланый, С. М. Каюк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДПИСИ ЄВСТАФІЯ ДАШКОВИЧА У ФОРМУВАННІ НОРМ ПРАВА ПАТРОНАТУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

Визначено основні віхи розвитку патронату на українських землях та проаналізовано роль особистості одного патрона, яким виступав Є. Дашкович, на подальшу еволюцію права взаємодієносин світських та духовних еліт.

Ключові слова: право патронату, пожертва, Євстафій Дашкович, верховний світський патрон, Пустинно-Микільський монастир.

М. Ю. Буланый, С. М. Каюк

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТПИСИ ЕВСТАФИЯ ДАШКОВИЧА В ФОРМИРОВАНИИ НОРМ ПРАВА ПАТРОНАТА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVI в.

Определены основные вехи развития патроната на украинских землях и проанализирована роль личности одного патрона, которым выступал Е. Дашкович, на дальнейшую эволюцию права взаимоотношений светских и духовных элит.

Ключевые слова: право патроната, пожертвование, Евстафий Дашкович, верховный светский патрон, Пустынно-Николаевский монастырь.

M. Yu. Bulanyi, S. M. Kaiuk

Oles Honchar Dnipropetrovsk national university

EUSTACEDASHKOVSKY'S ACTS OF TRANSMITTING THE LAND IN THE FORMATION OF NORM OF PATRONAGE IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 1ST HALF OF THE XVI CENTURY

Identified key milestones in the development of patronage in Ukrainian lands and analyzed the role of single patron's personality, whom was

© Буланый М. Ю., Каюк С. М., 2016

E. Dashkovich as a local government official and as a nobleman. In his actions this praepostor of Cherkassy skillfully used benefits from king for strengthen his position and further progress up the career ladder. In this article described the evolution law of the relationship between secular and ecclesiastical elites, and determined new forms of patronage's offertories, which was supported by the highest patrons of the Grand Duchy of Lithuania. About this idea confirms numerous follow applying of such innovations by another secular and ecclesiastical patrons, who in conditions the territory of Great Frontier deliberately change some tradition forms of patronage.

Keywords: right of patronage, donation, E. Dashkovich, the Supreme secular patron, St. Nicolas hermitage monastery.

Євстафій Дашкович відомий як один з перших організаторів козацтва. У другому томі відомої «Історії Запорозьких козаків» Д. Яворницький згадав його вперше під 1528 р., у розділі, що був присвячений початковій історії козацтва, у зв'язку із вдалим походом на турецький Очаків військ прикордонних старост черкаського (Є. Дашкович), хмельницького (П. Лянцкоронський), а також вінницького і брацлавського [26, с. 10]. Д. Яворницький показує Є. Дашковича як одного з найбільш вдалих організаторів козацтва, який не тільки уславився своїми успішними оборонними та наступальними діями проти татар і турків, але й був видатним військовим діячем Великого Князівства Литовського. Саме він намагався поставити питання охорони південних кордонів на Пйортковському сеймі 1533 р. і розробив відповідний проект. На думку Д. Яворницького, Є. Дашкович був найпопулярнішим старостою, якому судилася «первая роль если не организовать козацкое сословие, как утверждают это польские писатели Несецкий, Старовольский, Зиморович и немецкий историк Энгель, то по крайней мере сплотить его в одно целое» [26, с. 12].

Попередня історіографічна традиція в особі Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, Д. Дорошенка називала Є. Дашковича одним із перших козацьких гетьманів. Однак уже Д. Яворницький наполягав на тому, що назву гетьман використовували інші групи козаків, які діяли незалежно від прикордонних старост, під керівництвом своїх власних «вожаків».

Сучасні дослідники українського козацтва продовжують саме такий образ Є. Дашковича – як одного з перших організаторів козацтва, який вдало захищав південні кордони від татар, видатного військового діяча Великого Князівства Литовського, і лише уточнюють деякі факти його маловідомої біографії. Так В. Щербак, продовжуючи традицію Д. Яворницького, представляє Є. Дашковича як спадкоємця давнього роду української аристократії, що народився у м. Овручі на

Поліссі (рік народження невідомий) [24, с. 124]. На початку XVI ст. від Великого литовського князя Олександра він отримав Кричевське староство, що межувало з Московією, а значить мав відчутти на собі всі «переваги» тогочасного московсько-литовського протистояння і постійних війн. Під час однієї з порубіжних війн він й потрапив до полону, але не погодився перейти на службу до московського князя Івана III. У 1507 р. повернувся до Великого Князівства Литовського і був старостою спочатку канівським, а потім черкаським. На цій посаді встановив тісні контакти з козацтвом, якому надавав матеріальну підтримку. Разом з козаками здійснив чимало походів на Крим і Москву.

Б. Черкас описує як один із перших вдалих похід Є. Дашковича на Крим у 1523 р., коли було захоплено і знищено м. Іслам у пониззі Дніпра [23, с. 60–61]. Але при цьому підкреслює, що цей похід є продуктом мілітарної сили всієї Київщини [11, с. 60]. У 1524 р. виникає перший план козацької реформи на державному рівні. А вже у 1532 р. Євстафій Дашкович уславився через вдалу оборону Черкас під час облоги кримсько-турецьким військом. У 1533 р. він вдало виступив на Пйотрковському сеймі з проектом оборони кордонів, а у 1534 та 1535 рр. брав активну участь в успішних походах проти Москви [23, с. 61]. Тож загальний образ Є. Дашковича лишається такий самий – військовий діяч державного масштабу. В цей час у Черкасах документи фіксують постійне перебування козаків, які після смерті Є. Дашковича скаржилися на його «новини», а саме – повинності на старосту, які стали постійними (данина з трофеїв), встановлення постійних річних податків натурою тощо.

Такий історіографічний образ Є. Дашковича виключно як військового діяча значно корегують і доповнюють джерела, які інколи використовуються істориками релігії або взагалі не використовуються для написання конкретно історичних досліджень, незважаючи на те, що були введені до наукового обігу більше ста років тому. Особливості розвитку вітчизняної історіографії пояснюють специфіку її тематичного спрямування, а також і те, що деякі відомі вузькому колу фахівців джерела лишилися не задіяними дослідниками.

Для формування нової складової образу Є. Дашковича передусім слід пояснити специфічну термінологію. Чи не основною категорією тут виступає словосполучення «право подавання». Воно є характерним для тогочасних актів. Наприклад, у Литовській Метриці зустрічаються словосполучення «подавання церковних», «подавання столиц духовных и всех хлебов духовных», «подавци и оборонци церквей Божиих» [18]. Цей термін часто використовують дослідники, що займаються питаннями церковної історії: О. Міхельсон [15], А. Карташов [12], О. Салтиков [18], О. Бондаренко [5] та А. Колодний [10]. Подавання вважається правом мирян дарувати церковне майно чи ар-

хіерейські кафедри. Подібне право прирівнювалось до католицького *jus donandi* [12] й у випадку О. Дашковича стосувалось передачі Зарубинецького монастиря із Терехтемировим до Печерського монастиря. Проте більшість відписів Є. Дашковича носила характер права покровительства, що означало «попечение о патронируемых учреждениях, снабжение их всем необходимым и охранение при всяких случаях» [5].

Тому синонімічно за аналогією *jus patronatus* під явищем передачі маєностей, навіть монастирів та церков, на користь церкви можна використовувати термін патронат. Тут одразу слід визначити, що терміни фундатор чи ктитор не є аналогічними патрону, адже характеризують особу, яка виділяє кошти на будівництво чи ремонт храму, його оздобу та виступає лише в ролі «старости церковного» [21]. Подібна особа отримувала з боку церкви здебільшого номінальну частину патронату, тобто згадування у пом'яниках, зображення у храмі тощо. Натомість повноцінного патрона церква приймала як свого опікуна, навіть у внутрішніх своїх справах [9, с. 30]. Таке заохочення церквою мирян не входило у суперечку ні з 30-им Апостольським правилом, 4-им правилом I Вселенського Собору та 3-им правилом VII Вселенського Собору [16]. Тим більше, що ці церковні норми діють лише по відношенню до «интриганов и карьеристов, ищущих содействия мирских начальников» [22, с. 110].

Джерелами патронатних взаємин О. Дашковича з церквою, що коригують його загальноприйнятий в історіографії образ, є дарчий запис 1510 р. [2, №8], відказний запис 1514(29?) р. [1, №89] Пустельно-Микільському монастирю. Згадки у підтвердженнях королем Сигізмундом I відписів на Видубицький [2, №15] та Пустельно-Микільський монастирі [3, №11], забороні привласнень міщанами земель відписаних старостою Пустельно-Микільському монастирю [2, №17]. Цікавим документом є й королівська грамота Є. Дашковичу про заборону йому «вступоватися» до володінь Пустельно-Микільського монастиря [1, №171]. Свідчення про долю маєностей, відписаних старостою, містяться в описі Київського замку 1552 р. [3, №15] та люстрації 1616 р. [3, №43].

Слід одразу окреслити, що для держави Ягеллонів першої половини XVI ст. домінуючим був аристократичний тип господарства. При цьому маса господарників характеризувалася тим, що вони як господарчі суб'єкти складали меншість населення, хоча саме їм вимушені підпорядковуватися більшість об'єктів господарювання [8, с. 66].

Такими землевласниками були як окремі особи (король, шляхта), так і керівники певних інституцій, що були наділені владою. Що ж до козацьких покровителів XVI ст. доречним є достатньо часте поєднання в собі обох цих видів. До такого типу суб'єкта господарю-

вання цілком можна віднести Євстафія Дашковича, оскільки він за походженням був київським шляхтичем і займав низку державних посад (за короля Олександра – воєвода та намісник кричевський [20, с.120]). Водночас його можна віднести й до керівників окремих інституцій, адже після повернення з Москви, куди Є. Дашкович виїхав або через наклепи на нього великому князю Олександру, або ж через пограбування свого намісництва та втечу від влади [23, с. 54–55], він звернувся до козаків, прийняв над ними старшинство. Дореволюційні історики вважали, що Є. Дашкович став у 1508 р. першим козацьким кошовим отаманом [4, с. 109; 13] або ж першим козацьким гетьманом [17]. Проте сучасні автори вважають його лише місцевим адміністратором, що замовчував спільні дії з козаками, але був їх покровителем та надавав амуніцію для відсічі нападів [25, с. 71–72; 11, с. 66].

Так чи інакше, але він уміло використовував людність за Дніпровськими порогами, за що отримав визнання від короля. Про це свідчили численні посади (староста канівський, черкаський, згодом державця чечерський та пропойський, воєвода троцький) та земельні пожалування [27, с. 49; 23, с. 64]. Тому в ролі патрона Є. Дашкович виступав здебільшого як адміністратор на службі у короля, оскільки він відписував монастирям здебільшого ті маєтності «што выслужили на господари вел. короли Жикгимонте, на кони своемъ седечи, а горла своего не жалуючи на господарской службе» [13, с. 324]. В тому числі вислужені у військових операціях за участю козаків.

Слід відзначити, що земельні відписи церкві у XVI ст. ще несли архаїчну форму надань на храм натуральних дарунків (грошей чи продуктів), як було ще з часів Русі. Подібні відписи набували договірного характеру, чим дозволяли ліквідовувати елемент насилля в суспільстві, пов'язаний з проблемами власності. Про архаїчність свідчили специфічні формули, які зустрічаються у відписах Є. Дашковича: «и съ пашною землею, и съ сеножатми, и со всеми тыми входы и приходы» [19, від. 3, с. 12], «з людми, и з озеры, и со всем как сам держал» [3, №11, с. 71], «со всеми тыми угодьями» [1, №89, с. 115]. Подібні розширення відписів підкреслювали піклування патрона про церкву та підвищували його статус копіюванням відписів княжої верстви. Особливо уточнення були необхідними при передачах церковним установам, які засновував сам патрон. Прикладом цього є передача Є. Дашковичем «землі Євстафієвої» в Києві ним же збудованому храму Воскресіння Христового.

У подальшому уточнювальна форма записів втрачала деталізацію щодо окреслення прав господарювання, оскільки передача маєтків стала носити все більш масовий характер. Про таку думку свідчить велика кількість пожалувань старости Видубицькому монастирю

(с. Ігнатковці на Стугні) [2, №15, с. 31] та Пустинно-Микільському монастирю (Соркланов, Черленков, Ярилово) [13, с. 426].

Передача патроном земель церкві стала мати на меті повну відмову від претензій на маєстності як подавця, так і всього його роду. Це пояснюється у формулах, які зустрічаються у пожалуваннях Є. Дашковича Пустинно-Микільському монастирю: «не вступоватися и во вси тые входы и приходы, ани моему роду и племени, ани моимъ близкимъ» [19, від. 3, с. 12; 1, №89, с. 115], «не надобеса в тоє селище, выслугу мою, никому уступати моимъ прирожденнымъ» [2, №8, с. 15] чи утримання маєтку «яко есми сами держали» [7, с. 306]. Завдяки таким нововведенням родичі були зобов'язані віддавати пожертви та мати від цього лише право на запис представників роду у пом'яниках в якості ктиторів.

Цікавим тут виглядає й механізм подавання монастирського майна церкві, як було із відписом Є. Дашковича до Печерського монастиря «данини господарської» міста Терехтемирова із монастирем [7, с. 306; 13, с. 324], яке набуло чинності лише після підтвердження князем К. Острозьким як головним місцевим патроном київських монастирів.

У патронаті Є. Дашковича водночас проглядаються і кризові для цього явища елементи. Так, у 1529 р. печерський архімандрит Антоній скаржився верховному світському патрону, яким виступав король, що черкаський староста «оть колко годовъ» став збирати данини з монастирських земель Бузуково, користуючися своїм адміністративним статусом [13, с. 342]. Не менш показовим є й скарга 1532 р. старців Пустинно-Микільського монастиря відносно Климятина та Совіна, які були передані Пустинно-Микільському монастирю ще за заповітами київських зем'ян М. Павші [2, №10, с. 16] та С. Полоза [3, №43, с. 307]. Натомість Є. Дашкович «у-въ церковный Клемьтинские вступается и къ тому дей людей ихъ церковныхъ Совинцевъ кажесть имати» [1, №171, с. 219]. Й лиш втручання у справу короля дозволило припинити свавілля патрона під загрозою «въ нятство сажати» [1, №171, с. 219]. Верховний світський патрон намагався зупинити такі загрози для інституту патронату дії, адже найзди вивільняли насилля, знижували соціальну єдність, яку давав патронат, та порушували створену гармонійними діями зону комфорту між державою та церквою.

Отже, можна виділити, в певній мірі, екстерналістський підхід старости в питанні розвитку права патронату. Зміни в соціальному становищі Є. Дашковича значно вплинули на уточнення земельного питання в рамках права патронату. Так, на початку своєї діяльності як патрона, він підтримував традиційні для шляхти схеми передачі маєстностей, що копіювали князівські відписи. Проте в подальшому,

через нестачу часу, внаслідок численних козацьких військових операцій, через відчуття повноти влади в регіоні і певну безпорадність центрального уряду Є. Дашкович сам почав упроваджувати нові форми взаємин світських осіб із духовенством, що встановлювали певну нормативно-правову базу патронату як для подавців, так і для їх близьких. Досягненням старости можна вважати, що його нововведення знизу підтримувалися й вищими патронами держави. Це встановлювало в теорії суспільну *gleitgewicht*¹ та задовольняло при цьому роль патронату як своєрідної *victimite emissaire*². Проте такі норми не убезпечували на практиці право подавання й з боку самого ініціатора нововведень. В усякому разі перед нами новий Є. Дашкович, який будував храми, жалував їм маєтності і майно, турбувався про них, хоча часто в доволі специфічній формі. Місцеві умови прикордоння накладали свій відбиток й на традиційне право патронату, децю його коригуючи.

Бібліографічні посилання

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.2. 1544 – 1587 гг. – СПб., 1848.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе (Далі– АЮЗР). – Ч.1. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322–1648 гг.). – Т. VI. – К., 1883.
3. АЮЗР. – Ч.7. Акты о заселении Юго-Западной России. – Т. I. – К., 1886.
4. Бантиш-Каменский Д. История Малой России [Электронный ресурс] / Д. Бантиш-Каменский. – Т.1. – М., 1842. – Режим доступа: <https://archive.org/details/istoriiamaloros01unkngoog>
5. Бондаренко А. Право «подавания» православных церквей как прерогатива польской королевы Боны Сфорца [Электронный ресурс] / А. Бондаренко // Вестник РГГУ. Сер. «Исторические науки Историография. Источниковедение. Методы исторических исследований». – № 21 (101). – М., 2012. – С. 83–92. Режим доступа: <http://studik.net/pravo-podavaniya-pravoslavnykh-cerkvej-kak-prerogativa-polskoj-korolevy-bony-sforca/>
6. Бучинський Б. Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича / Б. Бучинський // Записки НТШ. – Т. 113. – 1913. – С. 58.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Т. 6. – К., 1995.
8. Зомбарт В. Строй хозяйственной жизни / В. Зомбарт // Избранные работы. – М., 2005. – С. 23–139.
9. Ляріон Огієнко. Етимологічно-семантичний словник української мови / Ляріон Огієнко; ред. М. Ласло-Куцюк. – Т. IV. П-Я. – Вінніпег, 1994.
10. Історія релігії в Україні: навч. посібник [Електронний ресурс] / ред. А. Колодний, П. Яроцький. – К., 1999. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/19991130/religiyeznavstvo/istoriya_religiyi_v_ukrayini

¹ Нім. «рівновага».

² Фр. «жертва відпущення».

11. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол. В. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т.1. – К., 2006.

12. **Карташєв А.** Общее положение Русской Церкви в Литовско-Польском Государстве [Электронный ресурс] / А. Карташєв // Очерки по истории русской церкви. – Т.1. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-1/15

13. **Клепатский П.** Очерки по истории земли Киевской: Литовский период / П. Клепатский. – Біла Церква, 2007.

14. **Маркевич Н.** История Малой России. – Т. 1. – М., 1842. Режим доступа: <http://library.kr.ua/elib/markevich/tom1/malor3.html>

15. **Михельсон А.** Объяснение 25 000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с означением их корней [Электронный ресурс] / А. Михельсон. – СПб., 1865. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=%D0%9E%D0%B1%D1%8A%D1%8F%D1%81%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%2025000%20%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2,%20%D0%B2%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%B4%D1%88%D0%B8%D1%85%20%D0%B2%20%D1%83%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%B2%20%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA,%20%D1%81%20%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BC%20%D0%B8%D1%85%20%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%B9.%20%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BE%D0%BD%20%D0%90.%D0%94,%201865.&stype=10&type=2>

16. **Никодим Милаш.** Правила Поместных Соборов с толкованиями [Электронный ресурс] / Никодим Милаш. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Nikodim_Milash/pravila-pomestnyh-soborov-s-tolkovanijami

17. **Рігельман О.** Список именной всем бывшим в Малой России гетьманам / О. Рігельман // Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – Режим доступу: розділ «» <http://litopys.org.ua/rigel/rig32.htm>

18. **Салтыков А.** История русской церкви. Период III: Разделение Церкви на две митрополии: учеб. пособие [Электронный ресурс] / А. Салтыков. – Режим доступа: <http://do.gendocs.ru/docs/index-10429.html?page=5>

19. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.

20. **Сенютович-Бережний В.** Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький / В. Сенютович-Бережний // Український історик. – 1969, № 1-3. – С. 118–126. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Seniutovych-Berezhnyi_Viacheslav/Ostap_Dashkovych_Dashkevych_vozhd_kozatskyi.pdf

21. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. Материалы для лексической разработки заимствованных слов в русской литературной речи [Электронный ресурс] / сост. под ред. А. Чудинова. – СПб., 1910. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_fwords/

22. **Цыпин В.** Церковное право / В. Цыпин. – К., 2012.

23. **Черкас Б.** Остафій Дашкович – черкаський та канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // УІЖ. – №1. – 2002. – С. 53–67.

24. **Щербак В.** Дашкевич (Дашкович) Остафій / В. Щербак // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 124–125.

25. **Щербак В.** Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000.

26. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків: у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1990. – Т. 2.

27. **Engel von J.-C.** Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken / J.-C. von Engel. – Halle, 1796. – S. 35-65. Mode of access: <https://books.google.de/books?id=ytpPAAAAcAAJ&pg=PR3&dq=Geschichte+der+Ukraine+und+der+Kosaken+%2B+engel&hl=de&sa=X&ei=H254T9ejKsSOswbZzKWdBA&ved=0CGMQ6AEwCA#v=onepage&q=Geschichte%20der%20Ukraine%20und%20der%20Kosaken%20%2B%20engel&f=false>

28. **Pociecha W.** Daszkiewicz (Daszkowicz) Eustachy (Ostafij) (ur. ok. 1455 †1535) / W. Pociecha / Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – Т. IV/1, zeszyt 16. – S. 444–447.

Надійшла до редколегії 01.08.2016

УДК 94(477)

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України

ПЕРЕД БУРЕЮ: ЗВЕДЕННЯ ДРУГОГО КОДАКА

Детально висвітлюються перипетії довгого і болісного будівництва другого Кодака на новому місці на схід від форту Ж. де Маріона. Вперше в українській історіографії встановлено, що життя в першому Кодакі тривало і після знищення повстанцями німецької залоги і видачі в грудні 1635 р. І. М. Сулими реєстровцям. Встановлено, що роботи по зведенню другого Кодака розпочалися не в 1638 чи 1639 р., як твердить сучасна історіографія, а ранньою весною 1636 р.

Ключові слова: Владислав IV, С. Конєцпольський, Ф. Гектант, І Арцішевський, Я. Пляйтнер.

В. С. Мороз

Национальный союз журналистов Украины

ПЕРЕД БУРЕЙ : ВОЗВЕДЕНИЕ ВТОРОГО КОДАКА

Детально освещены перипетии длительного и болезненного строительства второго Кодака на новом месте на восток от форта Ж. де Мариона. Впервые в украинской историографии установлено, что жизнь в первом Кодаке продолжалась и после уничтожения восставшими немецкого гарнизона и выдачи в декабре 1635 г. И. М. Сулимы реестровцам. Доказано, что работы по возведению второго Кодака начались не в 1638

или в 1639 г., как утверждает современная историография, а ранней весной 1636 г.

Ключевые слова: Владислав IV, С. Конецпольский, Ф. Гектант, И. Арцишевский, Я. Пляйшнер.

V. S. Moroz

National Union of Journalists of Ukraine

BEFORE THE STORM: CONSTRUCTION OF THE SECOND KODAK FORTRESS

In the article we detail of the long and painful construction of the second Kodak fortress on located the new side east of the fort Tea de Marion. For the first time in Ukrainian history it has been established, that life in the first Kodak would continue after destruction by rebels of the German garrison, and I. M. Sulima's extradition to the registers in December 1635. Approximately one half of the Kodak's fortress was destroyed, shortly after conquers garrison arrived and wire housed during construction of the new fortress. We have proved that in spite of popular historical thought that fortification's construction did not stop during the Cossaks Cebellion in 1637–1638. It has been established that work of the construction of the second Kodak was started in 1638 o-1639, this was established by modern review of historical records from the early spring of 1636.

Keywords: Wladyslaw IV, S. Koniecpolski, I. Arkhiszewskiy, Y. PTilyitner.

В історіографії поширена думка про відновлення Кодака. Вперше цю думку, яка й досі зустрічається серед сучасних істориків, висловив польський історик М. Дубецький (1838–1926) [12, с. 415]. Це не відповідає дійсності. Насправді уряд Речі Посполитої дійшов висновку про недоцільність відбудови зруйнованого І. М. Сулимою укріплення, вирішивши натомість збудувати на новому місці значно більшу і могутнішу фортецю. А поки що...

У грудні 1635 р. в Кодаку завершувалася розправа над сулимівцями. Одним стинали голови, іншим різали носи і вуха, відправляючи на важкі земляні роботи в Гадяч [7, с. 116]. Подальший хід подій висвітлює високопоставлений сучасник, французький офіцер, дипломат та історик, автор «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє. В 1646 р. він командував козаками при облозі Дюнкерка. В 1648–1654 рр. займав посаду секретаря французького посольства у Варшаві. Добре поінформований іноземець писав: «Козаки одразу розгромили французького полковника Маріона, якого гетьман Конецпольський залишив там із двомастами чоловік для спорудження фортеці, гетьман відрядив туди на зимування частину своїх військ, аж доки фортеця не стала обороноздатною» [34, с. 36].

Отже, в розореному козаками Кодаку життя не припинялося. Польський гарнізон ввели туди одразу ж після його звільнення від повстанців. Скільки ж він там перебував? До зведення нового Кодаку на новому місці трохи нижче по течії Дніпра на схід від зруйнованого замку Маріона чи для нього були збудовані казарми на новому місці? Відповідь дає «План фортеці на Кодацькому порозі» Ф. Гектанта. На південній околиці замку бачимо на узвишші, нижче старого сільського кладовища лінію укріплень у вигляді рову і валу з трьома равелінами – один у центрі і два по краях зі сторони степу. Кінці прямого укріплення відходили під кутом у різні сторони, захищаючи фланги. Із внутрішньої сторони під захистом рову, валу і равелінів упродовж усього укріплення показано розміщені в ряд 48 будинків-казарм для частини гарнізону, який не був задіяний для несення сторожової служби на валах Кодака.

Це було передзамкове, досить таки потужне укріплення, яке боронило фортецю із півдня зі сторони степу, найбільш уразливої ділянки твердині. Природа створила могутній захист Кодака, яким вдало скористалися будівничі. Підступи із заходу прикривала глибока і широка балка Нижня Сажавка, з півночі – крутий скелястий берег Дніпра, зі сходу – балка Солошинова. Лінію укріплень і казарми зведено влітку 1636 р. Зруйнований замок Маріона (Кодак-1) втратив своє значення і в джерелах більше не згадується.

Світло на подальші події проливають офіційна переписка польського короля Владислава IV (1595–1648) з великим коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським, натхненником будівництва нової фортеці. Ці наративні джерела свідчать, що вже з кінця 1635 р. польські війська перебували в Кодаку. В листах короля багато порад, пропозицій і вимог, щоб ця «фортеця наддніпровська», на якій «честь і достоїнство Речі Посполитої лежить» була «досконально закінчена». Вже 24 січня 1636 р. король радив послати на допомогу гарнізону 300 драгунів «найспосібніших» [42, с. 9]. Порох, свинець і гноти доставили із Бару [24, с. 27], резиденції великого коронного гетьмана, артилерію Дніпром із Смоленська. Того ж року 7 березня король писав про виділення додаткових 200 драгун для безпеки Кодака.

Що саме і коли спонукало владу відмовитися від відновлення зруйнованого укріплення і будівництва нового в іншому місці досі невідомо. Польський дослідник Міхаль Антонов слушно підмітив: «Значно важче, ніж у перший раз, було робити те саме вдруге» [37, с. 294]. Вважаємо, що саме швидке захоплення І. М. Сулимою фортеці без належного спротиву гарнізону спонукало уряд до значного збільшення площі нового укріплення, його обороноздатності, озброєння, залоги, військового спорядження, продовольства, фуражу і т. д. Мар'ян Дубецький це підтвердив: «Кодак побудований впро-

довж кількох місяців, лише кілька годин чинив опір зухвалим воякам, яких Сулима привів під його вали» [39, с. 61; 12, с. 411].

Досі не вщухають суперечки стосовно автора проекту нової фортеці. Поряд із згадуваним відомим Г. Л. де Бопланом на сцену виходить картограф, фортифікатор і артилерист Ф. Гектант. За свої знання у військовій справі він одержав титул «контролера арсеналів королівських» і шанобливе величання «польського Архімеда». Його високо цінував король Владислав IV і дослухався до його порад. Він укріплював Львів, готував польську армію до війни зі Швецією. Саме він зробив єдину повну морську карту Польщі.

Г. Л. де Боплан у своєму «Описі України» не стверджує, що він був автором проекту і керував будівництвом нової фортеці. У Швеції знайшли накреслений на пергаменті «План фортеці на Кодацькому порозі», підписаний «інженером його королівської милості Фредеріком Гектантом», німцем за походженням [42, с. 11]. Такої транскрипції в написанні прізвища і національності дотримується М. Г. Вавричин [4, с. 154], один із авторів додатку до «Опису України» та Ю. А. Мицик [23, с. 137]. В. О. Голобуцький зве королівського інженера Ф. Гектантом [8, с. 347]. В. М. Заруба вважає його шведом за походженням Фредеріком Гектантом [14, с. 26].

За останніми даними вважається, що будівництвом другого Кодака на новому місці керували Ф. Гектант, І. Арцишевський та Ян Пляйтнер [23, с. 137]. Виявилось при цьому, що здійснити виконаний на пергаменті план потужного укріплення реально на місцевості через хронічне безгрошів'я дуже важко. Асигновані весною сеймом 1635 р. 100 тис. злотих лише частково використали за призначенням. Решта розійшлася на інші цілі [37, с. 294].

С. Конєцпольський порекомендував королю звести фортецю натуральним, сьогодні б сказати, господарським способом. Роботи розпочали весною 1636 р. шостого, за іншими даними сьомого берез-

Рис. 3 | Асигнований з Польщі на будівництво нової фортеці з 1635 р. 100 тис. злотих лише частково використали за призначенням. Решта розійшлася на інші цілі.

Владислав IV. Гравюра з портрета Петра Рубенса 1624 р.

ня король видав універсал: «Владислав IV, з ласки божої король... Всьому милостивому панству і кожному зокрема, кому зосібно, кому про це відати належить, а саме: селам і містам всім, що лежать над Дніпром, повідомляємо. Щоб у цілому тому краю, а також в усій Речі Посполитій було спокійно, необхідно, щоб фортеця, яку закладено біля Кодака, була закінчена в досконалості. Окрім того, не бачимо на цей час іншого і кращого способу, як з усіх міст і містечок українських взяти робітників для завершення згаданого замку і для робіт біля нього таких, які зможуть працювати з кайлом та заступом. Необхідно, щоб згадані міста (Київського та Чернігівського воєводств. – *В. М.*) їх надіслали. Для кожного вельможний гетьман великий коронний визначить місце, забезпечить усім необхідним» [14, с. 23–24].

Робітники мали з'явитися із запасом продовольства, за яке потім заплатить державна казна. Роботи мали охороняти 500 драгунів і служити гарнізоном. Грошима на оплату воякам і робітникам мали слугувати несплачені податки в Київському воєводстві за минулі роки. Здається, їх не вдалось зібрати. До того ж волю короля і великого коронного гетьмана саботували місцеві урядовці. Старости та державці вели себе як повновладні безконтрольні володарі королівщин і не хотіли коритися верховній владі [10, с. 227].

Коштів на будівництво фортеці і оплату воякам надходило мало. Шостого липня 1636 р. король у листі до С. Конєцпольського з гіркотою був змушений визнати: «Закінчення Кодака через відсутність грошей відкласти до другого часу» [11, с. 10]. Залога із 500 драгунів залишилася в казармах Кодака. Командував гарнізоном піхотний капітан, пізніше губернатор Ян Войнслав Жолтовський (Жултовський?–1640).

Будівництво з такими потугами Кодака стривожило сусідів, перш за все Кримське ханство і Туреччину. Турки навіть послали своїх агентів довідатись: на чийй землі йде зведення укріплення – Речі Посполитої чи Османської імперії. І їм було чого тривожитись. Із переписки короля і великого коронного гетьмана виразно видна мета побудови твердині: посилення оборони південно-східних рубежів Речі Посполитої, перш за все українських земель, і «загнuzдати козаків», припинити їх морські походи. Про це писав король 1 жовтня 1637 р.

Повстання 1637 р. під керівництвом Павла Бута (Павлюка) спонукало до «завершення оборонних споруд Кодака» [24, с. 28]. До робіт закликали велику кількість людей із самої Польщі. Мабуть, це дало привід польському історичу, автору першої монографії про Кодак М. Дубецькому (1838–1926) вважати, що вже в серпні 1637 р. зведене укріплення оглядав великий коронний гетьман. Це не відповідає дійсності.

Постійною залишалася фінансова проблема. За свідченням М. Антонова, в 1638 р. сейм виділив на будівництво фортеці 90 тис. злотих. Гроші «поступали повільно, частинами, що значно уповільнювало об'єми і темпи робіт» [37, с. 294].

Для продовження будівництва С. Конєцпольський брав гроші в кредит і вкладав власні кошти [11, с. 28]. Великий коронний гетьман добивається від коронного підканцлера надіслати гроші в Кодак до 1 грудня 1638 р. З'являється чергова недостовірна звістка в джерелах про закінчення будівництва фортеці восени 1638 р. [5, с. 441; 35, с. 149]. Не вносить ясності у вирішення питання відносно дати завершення будівництва Кодака авторитетний багатотомний «Словник королівства Польського і інших країн слов'янських», який стверджує, що «Кодак...вище порогів zalozona (закладена – В. М.) okolo 1640 г.» [43, с. 844]. Як бачимо, неправильна дата закладення фортеці аж ніяк не може сприяти пошуку істини.

Станіслав Конєцпольський.
Копія з портрета XVII ст.

В умовах козацько-селянського повстання Я. Остріяниці і Д. Гуні 1638 р. роботи на будівництві не припинялися. Король наказав малопольським воєводствам, які займали південну і східну частину Польщі направити людей для кріпосних робіт на Кодак. У 1639 р. їх мали замінити західні воєводства (великопольські), Прусія, Мазовія та Підляшшя. Не все йшло гладко. 16 травня 1638 р. Владислав IV сповіщав великого коронного гетьмана, що адміністрація і люди неохоче йдуть у голодну далеку дорогу, воліючи відкупитися.

Вирішальним став 1639 р. Король підкреслював, що «Кодак вимагає закінчення і оснащення коммату (артилерії?) і боеприпасів». У відповідь на лист Владислава IV від 30 квітня 1639 р. С. Конєцпольський писав: «Коли упустити цей рік, то козацьке свавілля знову б зросло і на його приборкання були б знову потрібні кошти, сили і кров». Для недопущення цього весною 1639 р. на Запорозжя відправили реєстрових козаків із наказом вигнати звідти своєвільників-запорожців, спалити чайки, розмістити на Микитинській Січі залогу, а на ближніх і дальніх шляхах, які вели на Низ, виставити сторожу і блокувати його.

Поширилися чутки про можливість татарського нападу на Україну і Польщу. С. Конєцпольський для охорони кордонів відправляє два козацьких реєстрових полки і важкоозброєну частину польського війська стерегти Кучманський шлях на чолі із брацлавським воєводою польним коронним гетьманом Миколою Потоцьким. Козацький

комісар із двома полками реєстровців охороняв Чорний шлях. Сам же великий коронний гетьман із Переяславським і Чигиринським полками, частиною польського війська і декількома панськими загонами вирушив на Кодак. Там вже перебувало залогою 600 піхотинців і 100 запорожців [24, с. 28] (мабуть це були реєстровці). Збір військ для цього походу призначили на 27 червня під Каневом. 5 липня 1639 р. С. Конєцпольський стояв табором під Каневом на чолі чотиритисячного війська [42, с. 10]. З ним були хоругви чернігівського воєводи, майбутнього польного гетьмана Марціна Калиновського та «люди робочі» з околиць Чигириня, Черкас і Канева.

11 липня великий коронний гетьман із надвірними хоругвами магнатів підчасного Миколи Острога, сумнозвісно відомого коронного стражника Самуеля Лаща-Тучапського та коронного конюшого князя Домініка Острозького-Заславського, М. Калиновського та супроводжуючі його польські війська прибули до Кодацького порогу. Під час робіт вояки величезною дугою, кінці якої впиралися в правий берег Дніпра, стали укріпленим табором. У центрі був Кодак, надійно захищений від татарського нападу. Це не була зайва обережність і пересторога. Під час робіт орда прорвалася через Запорожжя на Лівобережну Україну. С. Конєцпольський виступив із військами з-під цитаделі, перегородив хизакам дорогу назад і розгромив їх на Ворсклі [11, с. 11, 12].

Із 11 липня і по 3 серпня під особистим наглядом великого коронного гетьмана йшло інтенсивне будівництво фортеці. З часом на березі Дніпра вирости із землі і дерева потужні земляні, обложені дерном, вали, глибоченний та широченний рів з єдиним підйомним мостом, могутні бастіони, куртини і рavelіни. А поки що на початок серпня 1639 р., як свідчить М. С. Грушевський (1866–1934) [11, с. 28], кодацьку фортецю зведено лише на кілька ліктів (лікоть – міра довжини, яка дорівнювала 556 мм=55см).

Велике скупчення військ стало відчувати нестачу продовольства. Третього серпня 1639 р. С. Конєцпольський затвердив і передав першому кодацькому губернатору Яну Жолтовському (Жултовському) детальну інструкцію для подальших дій – підтримувати дисципліну, проводити навчання, вести розвідку і т. п. Вперше цей документ опублікував О. Чоловський, текст якого зайняв майже три сторінки. Звалася вона «Інструкція його милості пана краківського пану Жолтовському, губернаторові міста Кодака. Дана в обозі в Кодаци 3 серпня 1639 році». Звертаємо увагу читачів: офіційний статус Кодака був не фортеця, а місто!

У цей же день великий коронний гетьман із частиною польських військ та надвірними хоругвами магнатів залишив недобудовану фортецю і вирушив на Полтаву. Продовжувати будівництво з жовні-

рами і двома полками реєстрового козацтва (Переяславський і Чигиринський) залишився воєвода брацлавський Стефан Потоцький [24, с. 28]. Йому доручалось по можливості закінчити будівництво фортеці в 1639 р. Коли ж це буде неможливо зробити, то, добре укріпивши його навкруги, закінчити весною 1640 р. Не була вона закінчена ані в 1640, ані в 1641 – 1643 рр. Як довго перебував у Кодакі С. Потоцький ми не знаємо. Відомо, що в 1639 р. гарнізон становив 1500 чол. [24, с. 29], термін служби якого закінчувався 1 вересня 1639 р. Конєцпольський просить короля посприяти у виділенні для них коштів. Чи залишився цей гарнізон на зиму 1639–1640 рр. невідомо. Мабуть, залишився через складну ситуацію навколо Кодака.

Зберігалася реальна загроза ворожого вторгнення. Татари стали випалювати степ в околицях Кодака. З валів було добре видно заграву від пожежі. Про це 24 січня 1640 р. повідомляв губернатор С. Конєцпольського. Другого лютого надійшло повідомлення великому коронному гетьману про пошуки ханськими яничарами місць переправ через Дніпро. Я. Жолтовський привів у підвищену боєготовність жовнірів та козацькі війська [24, с. 31]. Із цього можна зробити висновок, що в замку залишилися Переяславський і Чигиринський реєстрові полки. Сотню козаків із складу залоги аж ніяк не можна віднести до розряду «козацьких військ».

Дуже важкою для гарнізону стала перша зима 1639–1640 рр. Давалася взнаки не тільки напружена військова ситуація довкола фортеці. До всіх бід ще долучалися нестача продовольства та безгрошів'я. Брак грошей не дозволяв купити продукти харчування. Зима надовго запам'яталася всім, хто її пережив. У 1649 р. учасник цього зимування писав про важку службу в прикордонній фортеці, вилазки в Дике Поле проти татар, несення сторожової служби в Кодакі, холод, злиденну похідну їжу [22, с. 16]. Зарплата жовнірам постійно затримувалася. Згідно з умовами найму козак мав отримувати за квартал 31 флорин, піхотинець – 11.

М. Дубецький свідчить, що численні бої на полях Кодака були не тільки з ордою, але і з козаками, «які час від часу зав'язували бої з кодацьким гарнізоном», вбивали гінців, затримували доставку продовольства і боєприпасів [12, с. 431, 432].

Сутички з татарами були настільки буденним явищем, що про них згадували лише мимохідь. За декілька днів до прибуття в Кодак князя Яреми (Ієремії) Вишневецького восени 1647 р. гарнізон повернувся із вдалого походу. Другого листопада 1647 р. великий коронний гетьман Миколай Потоцький писав у листі королю із своєї резиденції в м. Барі на Поділлі (сучасної Вінницької обл.) «І підтверджує ці їх донесення язик, взятий у полон під Кодакі з ватаги наголову розгромлених кримських татар» [12, с. 439].

Недобудований Кодак стає яблуком розбрату між Польщею, Кримським ханством і Туреччиною. Водночас це місце активної дипломатії Речі Посполитої із сусідами. В липні 1639 р. сюди приїхали посланці від путивльського воєводи Московської держави. Насправді це був розвідувальний візит: «вони хотіли знати, що ми (тут) робимо» [24, с. 29]. 29 листопада 1639 р. С. Конєцпольський одержав листа від кримського хана Бехадур-Гірея із скаргою на начебто будівництво фортеці на його землях. Для заспокоєння хана із Кодак виїхав посланець великого коронного гетьмана. Татари не погодились із доводами, що укріплення будується для утримання запорожців від походів Дніпром на кримське і турецьке узбережжя і для їхніх же інтересів. Більше того, вони прекрасно розуміли, «що цей замок (Кодак) є дуже нам небезпечний» [24, с. 30].

Хан затримав посланця із Кодак і нарікав на захоплення козаками багатьох татарських бранців. Якщо ж поляки не перестануть будувати фортецю, то татари і ногайці нападуть на Польщу. Згодом посла відпустили. Ситуація через Кодак продовжувала залишатися загрозливою. Владислав IV і С. Конєцпольський вживають енергійних дипломатичних заходів із недопущення військового зіткнення з Кримом і Туреччиною. В лютому 1640 р. у Стамбул відправився польський посол з метою довести, що Кодак стоїть на землях Речі Посполитої, а не Туреччини. Він також вказував на безпідставність загрози з боку цієї фортеці, у той час як могутні королівські твердині Кам'янець (Подільський. – *В. М.*) та Бар, дніпровські острови з козаками стоять набагато ближче до Очакова (турецька фортеця на Дніпровському лимані. – *В. М.*), ніж Кодак. Тому не варто так його боятися. Посол запитував: «Невже дві чи три тисячі жовнірів, які знаходяться в Кодак, страшніші, ніж 60–80 тис. свавільних козаків, які перебувають понад десятку миль?» На наш погляд, вказівка на «дві чи три тисячі жовнірів» свідчить про значне посилення гарнізону в період загострення взаємовідносин із сусідами під час зведення твердині. Авторитетний знавець запорозького козацтва В. О. Голобуцький прямо вказує на гарнізон Кодак в 2 тис. чоловік [9, с. 31]. Цю цифру у 1912 р. назвав Т. Краснопільський [17, с. 96].

Незважаючи на очевидні факти, послу доводилося переконувати Порту, що ніякого захоплення їхньої території не було і немає. Дипломат писав: султан так «взявся на нас через Кодак, що сам хотів його зносити», а своєму васалу кримському хану під страхом смерті – наказував напасти на Кодак. Молдавський господар, майбутній сват Б. Хмельницького (1595–1657) Василь Лупу (Лупул) (?–1661) попереджав короля про змову хана із сілістрійським пашею про спільний напад на Польщу, добиваючися згоди султана. Вони підбурювали свого сюзерена тим, що Кодак збудовано на його землях. Татари не полиша-

ли намірів напасти на ненависну їм фортецю. Про це в 1641 р. С. Конєцпольський повідомляв короля. Восьмого вересня 1643 р. черговий польський посланець мав схилити султана на свій бік обіцянкою відправити в Очаків усіх турецьких невольників, викуплених запорожцями у донських козаків, яких утримували в Кодаку [24, с. 32].

Турки задовольнилися поясненнями, що Кодак збудовано на польських землях і не стали вимагати його знищення. Вдалося підписати старий трактат, встановлений із попереднім султаном. Загроза війни була відвернута.

В екстремальних умовах 1640 р. проводились інтенсивні роботи зі зведення укріплень. Будівництво фортеці не було закінчено і в 1642 р. Польський дослідник Михаль Антонов свідчив: «У серпні (1643 р. – *В. М.*) надійшло розпорядження С. Конєцпольського – без будь-яких попереджень збирати на Україні всі залишки після сплати козакам (реєстровим. – *В. М.*) жалування і направляти в Кодак на закінчення укріплень» [37, с. 294]. Чи були вони закінчені в цьому році невідомо. Отже, перші 4–5 років існування Кодака були направлені не на розбудову міста, а на його обороноздатність.

Імовірно, будівництво фортеці було в основному закінчено в 1644 р. До самого її захоплення козаками в жовтні 1648 р. продовжувалось посилення фортифікаційних споруд, поглиблення рову і насипання щорічно валу на лікоть [21, с. 412].

У 1640 р. загинув чи помер перший губернатор Кодака Я. Жолтовський. Його поховали в костелі. На надгробку вирізали слова: «Залишений як губернатор і старший 600 чоловік німецької піхоти і декількох сот драгунів (вид кавалерії, здатної воювати в кінному і пішому строю – *В. М.*) нової фортеці, названої Кодак, оборону якої доручив йому король і Річ Посполита, виконав все на відмінно. Грізна фортеця збудована для стримування ворогів зовнішніх і внутрішніх та на острах їх численних бунтів... Цінований королем, шанований жовнірами, невтомний у військових трудах заслужив вдячність нащадків» [42, с. 18].

У цій довгій епітафії в дусі XVII ст. звернемо увагу лиш на чисельність гарнізону. Крім відомої цифри 600 чоловік найманців і 100 козаків у ній згадано ще «декілька сот драгунів». Можливо, це було підсилення гарнізону недобудованої фортеці в умовах загрози війни ханом і султаном.

Губернатором фортеці став Кшиштоф Гродзицький, професійний воїн, учасник Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Вивчав артилерію і фортифікацію. Служив під командуванням знаменитого полководця Альбрехта Валленштейна (1583–1634) і С. Конєцпольського. За свідченням О. Чоловського, він «присвятив себе фортеці і виконанню завдань, які перед ним стояли. З новою енергією збері-

гав у ній порядок, заведений Жолтовським. Звернув увагу на її подальше зміцнення шляхом підвищення валів і поглиблення ровів» [42, с. 18].

Про потужність споруди свідчать плани Ф. Гектанта (1600–1666), Я. Пляйтнера та І. Арцішевського, Д. І. Яворницького та виявлено-го нами у фондах московського ЦДВІА [33]. Фортеця являла собою майже квадрат, за даними О. Чоловського, кожна сторона якого мала 30 pretow (в перекладі з польської означає прут, брус, стержень), або 228 ліктів [42, с. 12]. Яке цифрове значення має «прет», ми не знайшли. Лікоть же в Польщі становив 54,9 см, литовський дорівнював 60,4 см [6, с. 215]. Який саме лікоть мав на увазі автор, ми не знаємо. Чи є бодай якісь підстави обчислювати сторону квадрата не в 30 претів, а в 30 м, як це робить В. М. Заруба [14, с. 26]? Якщо ж для спрощення обчислення заокруглити значення польського ліктя із 54,9 см до 55, то, помноживши цю цифру на 228 ліктів, одержимо не 112,5 м довжини зовнішньої сторони квадрата [15, с. 30], а 125,4 м. Якщо ж О. Чоловський привів литовський лікоть, то розміри сторін фортеці будуть ще більшими.

У 1672 р. запорожці зробили обміри фортеці. Виявилось, що «навколо те місто Кодак має 900 сажнів» – трохи більше 1800 м [35, с. 286]. Твердиню оточував бездонний сухий рів. Таким він зображений на плані Кодака Ф. Гектанта 1639 р. На гравюрі Г. Боденера – плані Кодацької фортеці, виданому в 1687 р. у німецькому місті Аугсбурзі [16, с. 63], зображено заповнення рову водою із Дніпра. Такого не було. На заваді стала геологічна будова правого берега. Фортеця розміщувалася на високому скелястому узвишші. Щоб дібратися до води і заповнити рів потрібно було прорубати в граніті канал глибиною щонайменше 30 м і 10 м шириною. Про це немає свідчень жодного джерела, як і слідів каналу навколо укріплення. Варіант гравюри Г. Боденера – план Кодака – нами виявлено в ЦДВІА ВУА № 220096, відрізняється тільки розширеним змістом картуша [33].

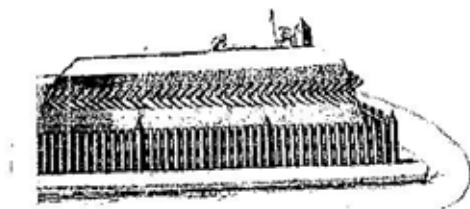
На кожному куті квадрата стояли вежі з винесеними наперед баціонами (від фр. Bastion – від пізньолатинського bastillio – «будую укріплення»). Це були п'ятикутні земляні споруди. На відміну від замкнутих фортечних башт задня сторона їх залишалася відкритою в сторону подвір'я укріплення. Бастион складався із одного чи двох валів. Перший був головним. За ним розміщувався кавальєр, на валгангах яких стояли гармати, прикриті від обстрілу бруствером. Гармати на фасаді (передній стороні) прострілювали місцевість по фронту, а на флангах (бокових сторонах) бастиону – простір уздовж стін і фортечний рів [3, с. 48; 28, с. 53–54].

Така конструкція фортеці давала змогу вражати атакуючих на значній відстані від укріплення, захищати рів та підніжжя куртин (від

франц. Courtine – стінка, яка з'єднує два бастіони) [19, с. 247]. Кожний бастіон міг боронити сусідній. Перехресний вогонь із кількох рівнів двох бастіонів не залишав мертвих зон (недосяжних для обстрілу. – В. М.). В середині бастіонів і куртин розміщувалися каземати – приміщення для зберігання зброї, боєприпасів, військового спорядження, продовольства, фуражу і т. п. [20, с. 125].

Підступи до валу і бастіонів із трьох сторін захищав глибокий сухий рів, а з четвертого (північно-східної сторони) – стрімкий кам'яний берег Дніпра. Надзвичайно важливою системою оборони являлись вали і рови. Немає однозначної оцінки їх параметрів. У літературі наводяться дані про їх висоту і глибину, які суттєво відрізняються, деколи майже в два рази. Так, О. В. Харлан висоту валу визначає в 12,8 м [32, с. 71], В. М. Заруба – 14 м [14, с. 27], глибину рову ці ж автори визначають у 10,7 м і відповідно 22 м. Коливалися показники ширини рову. Зупинимось на найновіших. Ширина внизу – 14 м, вгору – 16 м [15, с. 30].

Зі сторони Дніпра для кращого обстрілу аж до гирла Самари Кодацького порогу вал перетворили в куртину. Одночасно висунули вперед лобові частини прилеглих до північно-східної сторони обох бастіонів уздовж берега у вигляді клешневих половин. Унаслідок цього сторони фортеці розширились і висунулись у праву сторону, значно збільшивши площу фортеці [42, с. 12].

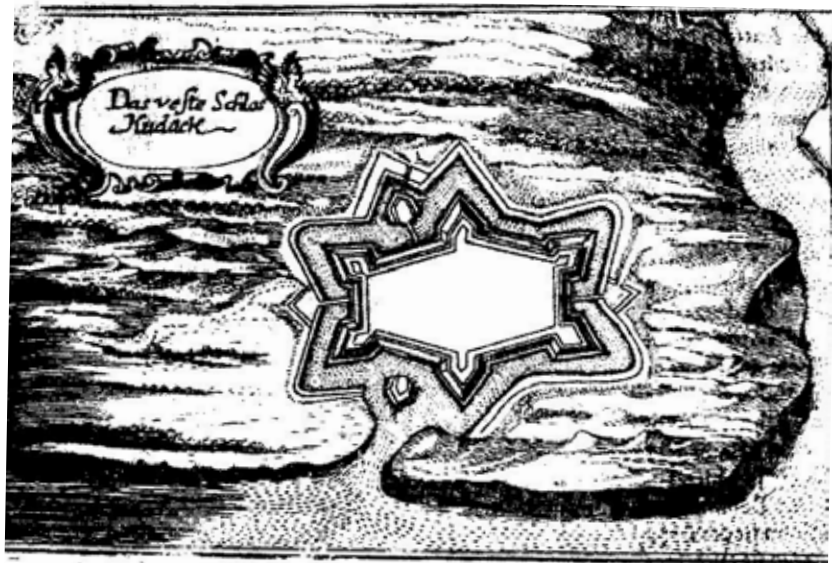
Кодацькі бастіони (реконструкція)

Основу валу вздовж його напрямку до ескарпу вінчав парапет для захисту жовнірів і гармат від ворожого вогню. Ескарп захищали два ряди частоколу. Один стирчав із землі парапета горизонтально, другий – із підніжжя валу вертикально, утворюючи дві стіни в різних площинах і затрудняючи доступ до вершини валу [42, с. 13].

Картографічний матеріал і плани фортеці служать цінним і часто єдиним джерелом графічно-візуальної інформації про систему укріплень Кодака, його зовнішній і внутрішній вигляд та прилеглої території. Оборону найважливішої південно-східної ділянки фортеці зі сторони степу підсилено додатковим зовнішнім укріпленням – кронверком (від нім. Krone – «вінець» і werc – «справа» – зовнішня при-

будова фортеці у вигляді двох крил) [18, с. 244], або двох бастионних фронтів [19, с. 821].

З'єднував їх рavelін (від франц. – ravelin – допоміжне зовнішнє укріплення у вигляді кута, направленогo вістрям у сторону нападаючих), який складався із валу і рову. Розміщувався посередині найбільш відповідальної сторони фортеці [29, с. 55]. Крім цього, бачимо на плані ще три рavelіни. Один був на північній стороні з боку Дніпра, другий прикривав єдиний вихід із фортеці на західній стороні «криловські ворота» із перекинутим через набитий гострими палями, так званим часником, [35, с. 286] рів підйомним мостом [42, с. 13]. Третій – на східній куртині. Ці додаткові допоміжні укріплення прекрасно видно на плані 1687 р. Всі ж інші елементи фортеці показані на гравюрі.

План Кодаської фортеці. Гравюра з видання «Cyaneae oder die am Bosphoro Thracico liggende hohe Stein-Klippen» (Аугсбург, 1687): Гійом Левассер де Боплан. *Опис України*. Київ, 1990.

План Ф. Гетканта має великі, тільки в ньому закладені, інформаційні можливості щодо розміщення об'єктів на території навколо фортеці. В експлікації (від лат.explication – «пояснення») розкрито зміст, у т. ч. і в цифровому вираженні, умовних позначень на планах і картах [13, с. 588]. Так, масштаб профілю валу містить цифрові значення кожного елемента цієї дуже важливої фортифікаційної споруди, що дозволяє легко визначити його розміри.

Поряд із редутом Ж. де Маріона позначено п'ять продовгуватих споруд. Вважається, що це були казарми для проживання його гарнізону. Всі ці об'єкти захищав рів і вал прямокутної форми, четвертою стороною якого слугувало урвище Дніпра. Вище, на північний схід від першого Кодака, розміщувався базар у вигляді трьох прямокутних споруд у вигляді літери П.

Вище другого Кодака з південної сторони тягнувся вже згадуваний довгий ряд прямокутних споруд по прямій лінії, який обмежував оборонні рів і вал із трьома рavelінами, так званий *obwosz*, або периметр у перекладі з польської мови.

Нижче цих споруд йшла ще одна така ж лінія споруд, паралельна першій. З обох сторін цього ряду показано по п'ять будівель перпендикулярно до першої лінії і рову. Із східної сторони простяглася лінія таких же прямокутників-споруд невідомого призначення, які майже під прямим кутом завертались на рівень нижчої лінії. Існує думка, що це було поселення допоміжного складу залоги [32, с. 10]. Вірогідніше, це були склади товарів чи майстерні ремісників. Для такого припущення існують реальні підстави.

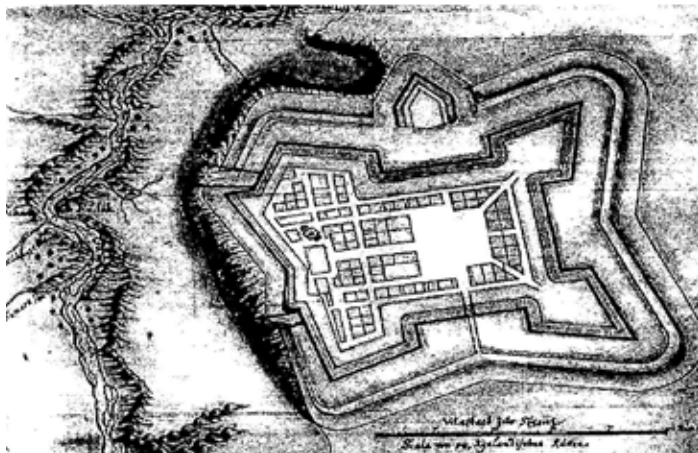
Отже, Кодак не був самостійною спорудою на крутому дніпровському березі. На його околицях кипіло невідоме для нас життя. У жовтні 1647 р. у фортеці побував офіцер із почту Я. Вишневецького Б. Машкевич. В його щоденнику з'явилися такі рядки: «В слободке под замком было около шестидесяти домов, где жили захожие люди, которые не занимались земледелием по причине опасности со стороны орды...Рыболовство шло очень успешно». Безперечно, це були рибалки, які прибули з Київщини, Полісся, Волині. Кількість «захожих людей» невідома. Враховуючи великі розміри слобідки, значного поселення як на ті часи, їх було багато. Нам практично нічого невідомо про їх побут.

Що ж являв собою другий Кодак всередині валів і ровів? Відповідь надає надісланий польським істориком Єжі Чаєвським із міста Щеціна план, відомий також як план Яна Пляйтнера, одного із будівничих фортеці, який зберігається у Краківському Музеї Чарторйських. Це було справжнє місто з чітким плануванням, мережею вулиць, розбитим на правильні геометричні квартали. В центрі розміщувалася площа. Від неї три великі вулиці вели до північної сторони укріплення. Середня із них була центральною, найширшою, яка сходилась із будинком губернатора. Від площі йшов прямий шлях до в'їзної брами на західній стороні замку та до західного і південного бастіонів. З північної сторони показано чотири проходи до Дніпра по воду. Згодом на території фортеці викопали, точніше вирубили, у скелі глибоку криницю із таємним ходом до Дніпра [14, с. 26–27; 39, с. 67].

Місто мало втілити найновіші досягнення фортифікаційного будівництва доби Відродження, створити оптимальні форми укріплення з надійним захистом жителів від вторгнення та розташуванням всередині фортеці житлових кварталів з найважливішими громадськими будівлями, зокрема, костелом.

Плани Я. Пляйтнера та І. Боденера виконані в манері ідеального міста-зірки, оточеного з усіх боків численними бастіонами, равелінами і кронверками, які наче промені виходять із укріплення. До речі, перший проект ідеального міста-зірки виконав італієць Філарете. Послідовник-земляк В. Скамоцці втілює проект М. Пальманцова. В Україні першим ідеальним містом-зіркою стала Жовква, реконструйований древній Галич, Броди, новозведений Станіслав (зараз м. Івано-Франківськ) [20, с. 156, 161].

На плані в переважній більшості показані однотипні, приблизно одного розміру і форми будівлі, повторюючи конфігурацію внутрішньої сторони укріплень. По периметру забудови вздовж західної, південної і східної сторони йшла суцільна вулиця з усіма відтвореннями форми валу. Найгустіше забудована і вкрита кварталами і перехресттями вулиць північна, прилегла до Дніпра, частина фортеці. Кодак планувався як справжнє середньовічне місто з усіма атрибутами тогочасної інфраструктури із досить великою площею. На основі даних масштабу плану Ф. Гектанта шляхом елементарних обчислень отримуюмо дані, які свідчать, що новий Кодак був у 21 раз більший за форт Ж. де Маріона. За даними Д. І. Яворницького 1888 р. [36, с. 117] та В. Б. Антоновича (1834–908), 1896 р. внутрішня площа фортеці становила п'ять десятин (трохи більше п'яти гектарів. – В. М.), на якій розміщувалося 10 лоцманських садиб [2, с. 411] та садиба купця Зверева.

Зрозуміло, що спершу в фортеці будували об'єкти військового, господарського і побутового призначення: дерев'яний будинок із самарських лісів для призначеного в 1636 р. губернатором Кодака Я. Жолтовського, житло для офіцерів, цейхгауз для зберігання зброї і військових припасів, продовольства, льохи для пороху, утримання в'язнів і полонених та інших побутових потреб.

Що ж було втілено в життя із блискучого плану Я. Пляйтнера? Яким був Кодак всередині? Ми не знаємо. Немає жодного графічного зображення міста-фортеці. Б. Машкевича як професійного військового цікавила система укріплень. Правда, його вразили житла ремісників: «багато виліплених із глини халупок таких малих розмірів, що в них можна було пролізти лише рачки» [21, с. 412]. М. Дубецький називав ці халупки «ліплянками» [39, с. 80]. Без сумніву, це було своєрідне «гетто» для бідних і знедолених. Без сумніву, вищі стани проживали в пристойних будинках, та як вони виглядали ми не знаємо.

Основний, переважаючий контингент жителів цитаделі становили вояки. Проживало тут і цивільне населення, діти і жінки [2, с. 24, 25] – сім'ї офіцерів гарнізону. За свідченням польського офіцера із почту Я. Вишневецького Богуслава Казимира Машкевича, який двічі побував в Кодаку в 1647 р., у фортеці в будиночках «жили різні ремесленники» [2, с. 412; 39, с. 80]. Які саме товари вони виготовляли і де збували вироблене мемуарист залишив без відповіді. До речі, це єдиний опис фортеці, несення служби і т. п. сучасника і очевидця.

У фортеці мешкала ще одна специфічна і, мабуть, незначна категорія жителів – домініканські монахи. З'явилися вони в 1642 р. У березні того ж року король доручив великому коронному гетьману «зайнятися справами заложення основи закону Божого». В Кодаку домініканцям виділили землю під костел і будинок для проживання та під слободи за валами фортеці [37, с. 294; 17, с. 96; 40, с. 239]. Спочатку їх було 2 чи 3, згодом число монахів настільки зросло, що вони заснували монастир [38, с. 24]. Розміщувався монастир за валами між балками Середня та Нижня Сажавка [12, с. 420, 486]. Як свідчить О. Чоловський, «Під валом збудували скромний дерев'яний костелик, в якому служило два ксьондза із ордена домініканців» [42, с. 13]. Костелик знаходився на території замку в північній стороні в прибережній частині укріплення. Його прекрасно видно на плані Я. Пляйтнера.

Для кого ж будували монастир? Хто в ньому мав спокутувати і відмолювати гріхи? Не жовніри ж гарнізону знімали лати і одягали рясу? На цей рахунок виношувалися далекоглядні плани на майбутнє успішне заселення Придніпров'я українськими православними селянами. Їх то і мали навертати із «схизми» в істинну католицьку віру ченці домініканці. Із 1643 р. кляштор став діяти [25, с. 32]. До 1648 р. ченців вже назбиралося доволі. Як згадка про них у місцевій

топоніміці залишилися так звані «яцкові могили», в яких були поховані монахи в буремні дні літа і осені 1648 р. [25, с. 32; 41, с. 239].

М. Дубецький свідчить: тодішній уряд покладав надії на народну колонізацію, яка відбувалася самостійно без будь-якого втручання влади. Слідом рухався шляхтич. І це підносилося рядом польських авторів, зокрема М. Дубецьким, як культурні завоювання польського плуга і високі цивілізаційні норми, які начебто намагалися поширити шляхта серед темної і грубої маси українського населення. Наступ шляхти на Придніпров'я подавався як союз хреста і плуга. Наведемо розлогу цитату автора першого дослідження історії Кодака: «Праця піонерів польської цивілізації – праця священика і орача розширили і укріпили могутність Речі Посполитої. Там, куди дійшов капелан із хрестом у руках, там, де пройшов плуг польського шляхтича-землероба, пролягли кордони Речі Посполитої і захищені підступи до цивілізації, зародку західноєвропейської культури». Вони дійшли до далеких околиць, з'явилися на так званому Низу Дніпровському, де був кінець кордонів християнських. У XVII ст. там польського капелана очікували величезні труднощі, часто пов'язані з героїчними справами, і тільки освячені могли тут утриматись. Без освячення Богом, без правдивої апостольської проповіді не могло бути справжнього землероба [40, с. 8].

Одна деталь. В. Б. Антонович і М. К. Дубецький в 1856–1860 рр. разом навчались на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира [27, с. 86; 31, с. 25]. Саме Володимир Боніфатійович залучив свого друга до підпільної революційної діяльності. Але совість історика і патріотизм виявилися сильнішими за колишні студентські дружні стосунки. В 1888 р. він у статті «Історичні байки п. Маріяна Дубецького» скептично оцінив вище наведену довгу тираду [1, с. 211–227].

Із перших днів свого короткого існування новозбудований Кодак як могутня європейська фортеця наноситься на карти Польщі і України. Вперше він з'явився на Генеральній карті України Г. Л. де Боплана 1648 р., Яна Янсона 1657 р., Крістофора Вейгеля 1720 р., Георга Сюттера 1720 – 1730 рр. та ін.

Фортецю оточували ненависть і злоба. Через дев'ять років Кодак упав під натиском повсталих. Польському пануванню в Україні прийшов кінець.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Історичні байки п. Маріяна Дубецького / В. Б. Антонович. – К., 1932. – Т. 1.
2. Антонович В. Б. Примечание к «Дневнику Богуслава Казимира Машневича» // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / В. Б. Антонович. – К., 1896. – Вип. 11.

3. Бастион // Военное дело. Энцикл. словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – М., 2006.
4. **Вавричин М. Г.** Примітки до «Боплан Г. Я. де. Опис України» / М. Г. Вавричин. – К., 1990.
5. **Василенко Н. П.** Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К., 1916.
6. **Геращенко Н. О.** Лікоть / Н. О. Геращенко // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 4.
7. **Голобуцький В. О.** Гомін, гомін по діброві / В. О. Голобуцький. – Д., 2003.
8. **Голобуцький В. О.** Запорозьке козацтво / О. В. Голобуцький. – К., 1994.
9. **Голобуцький В. О.** Чорноморське козацтво / В. О. Голобуцький. – Д., 2008.
10. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8, ч. 1.
11. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
12. **Дубецкий М.** Кодак. Приграничная крепость и её окрестности / М. Дубецкий // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Д., 2015. – Вип. 11.
13. Экспликация // Словарь иностранных слов. – М., 1989.
14. **Заруба В. М.** Кодак. Нарис історії фортеці / В. М. Заруба. – Д., 2014.
15. **Заруба В. М.** Фортеця над Кодацьким порогом / В. М. Заруба. – Д., 2013.
16. **Кот С.** Кодак: слава минувшини, сумне сьогодення // Наука і суспільство. – К., 1993. – № 5, 6.
17. **Краснопільський Т.** Старі Кайдаки // Дніпріві хвилі / Т. Краснопільський. – Катеринослав, 1912. – № 6.
18. Кронверк // Энцикл. словарь. Изд. Ф. А Брокгауза и И. А Ефрона. – СПб., 1895. – Т.16 а. – Кн. 32.
19. Куртина // Полный словарь иностранных слов. – М., 1903.
20. **Липа К.** Під захистом мурів / К. Липа. – К., 2008.
21. **Машкевич Б. К.** Дневник (1643–1649) / Б. К. Машкевич // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Б. К. Машкевич. – К., 1896.
22. **Мыщук Ю. А.** Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 / Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск, 1985.
23. **Мицик Ю. А.** Козацкий край. Нарис з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.
24. **Мицик Ю. А.** Початкова історія Кодака у світлі документації коронного гетьмана С. Конєцпольського / Ю. А Мицик // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2010. – Вип. 8.
25. **Молчановский Н. В.** Рецензия на книгу М. Дубецкого «Приграничная крепость Кудак и её окрестности» // «Киевская старина» / Н. В. Молчановский. – К., 1900. – Т. LXXI. – № 10.
26. **Мороз В. С.** А так ли это было в Старых Кайдаках / В. С. Мороз // Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д., 2001. – Кн. 1.
27. **Мороз В. С.** Историк Мар'ян Дубецкий: наукова та громадська діяльність / В. С. Мороз // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Д., 2013. – Вип. 11.

28. **Петрашков С. В.** Бастион // Иллюстрированный военно-патриотический словарь / С. В. Петрашков, А. С. Петрашков. – М., 2007.

29. Равелин // Энцикл. словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1899. – Т. 26. – Кн. 51.

30. **Світленко С. І.** Урбогенезис Дніпропетровська: Особливості процесу в домодерні часи / С. І Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2010. – Вип. 8.

31. **Ульяновський В.** Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.

32. **Харлан О. В.** Церква в ім'я архангела Михаїла в містечку Старий Кодак / О. В. Харлан. – Д., 2010.

33. Центральний державний військово-історичний архів РФ. ВІА № 22095.

34. **Шевальє П.** Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1960.

35. **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І Яворницький. – Л., 1991. – Т. 2.

36. **Яворницький Д. І.** Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Д., 2005. – Ч. 1.

37. **Antonow M.** Przyczynki do dziejow Kudaku / M. Antonow // Prage historyczne w 30-lecie profesorskiej Stanislawo Zakrzewskiego. – Lwow, 1934.

38. **Gloger Z.** Dominikanie / Z. Gloger // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1978. – Т. 2.

39. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresowa i jej okolice: monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.

40. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresowa i jej okolice / M. Dubiecki. – Warszawa, 1900.

41. **Dubiecki M.** Dzisijszy Kudak / M. Dubiecki // Na kresachi i za kresamy. Wspominiia I szkice. – Kijow. 1914. – С. 227–241.

42. **Czolowski A.** Kudak. Przyczynki do zalozenia i upadku twierdzy. Z mapa i planem / A. Czolowski. – Lwow, 1926.

43. Słownik geograficzny krolewstwa Polskiego i innych krajow slowianskich – Warszawa, 1883. – Т. 4.

Надійшла до редколегії 21.03.2016

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО СОЮЗУ 1648 р.

Висвітлено доленосу роль кримськотатарської військової допомоги українській армії під час Визвольної війни українського народу сере-

дини XVII ст. Посадження на полі бою козацької піхоти, сильної мушкетно-артилерійським вогнем, з високорухливою татарською кавалерією, обернулося для польської армії катастрофічними поразками, оскільки вона не мала піхоти, рівноцінної козацькій, а її кавалерія поступалася перед татарською у маневровості.

Ключові слова: українсько-кримськотатарський союз, Визвольна війна українського народу, кримськотатарська кавалерія, козацька піхота.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ВОЕННЫЕ АСПЕКТЫ УКРАИНСКО-КРЫМСКОТАТАРСКОГО СОЮЗА 1648 г.

Освещена судьбоносная роль крымскотатарской военной помощи украинской армии во время Освободительной войны украинского народа середины XVII ст. Соединение на поле боя казачьей пехоты, сильной мушкетноартиллерийским огнем, с высокоподвижной татарской кавалерией вызвало у польской армии катастрофические поражения, поскольку она не имела пехоты равноценной казачьей, а её кавалерия уступала перед татарской у маневренности.

Ключевые слова: украинско-крымскотатарский союз, Освободительная война украинского народа, крымскотатарская кавалерия, казачья пехота.

I. S. Storozhenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

MILITARY ASPECTS OF UKRAINIAN UNION CRIMEAN TATAR 1648

The article shows that the union in 1648 between Ukraine and the Crimea had great importance for the future of Ukrainian people. Military aid Tatar troops helped create the conditions for the transformation of Bohdan Khmelnytsky uprising in the liberation war of all the people and ensure the march. Essential was the combination during hostilities Tatar cavalry of Ukrainian (Cossack) infantry, creating operational and strategic advantage allied forces of the army of the Commonwealth, and has made it possible to defeat her in battle at Yellow Waters, Korsun, Pyliavtsi, Zboriv, White Church and whip. Analysis Tatar-Ukrainian relations during the 1648-1652 biennium. Refutes the idea of treachery, infidelity Crimean Khan as an ally that is widely replicated in Ukrainian historiography.

Keywords: Tatar-Ukrainian Union, Ukrainian Liberation war, Crimean Tatar cavalry, infantry Cossack.

Враховуючи воєнну могутність Речі Посполитої, Б. Хмельницький включає до своєї воєнної доктрини питання союзників, тобто питання створення антипольської коаліції держав. Керуючись цим, він,

як тільки прибув на Запорозжя (кінець 1647 р.), звернувся до турецького султана та Війська Донського за військовою допомогою.

Зазначимо, що донські козаки відмовили Б. Хмельницькому у допомозі і заборонили навіть добровольцям («охочим») покидати Дон. Вони залишалися глухими до прохань Б. Хмельницького про надання допомоги упродовж 1648–1654 рр. Жоден документ не фіксує будь-якої допомоги з боку Війська Донського (є випадки участі у Визвольній війні тільки поодиноких донських козаків). При цьому, якщо протягом 1648 р. донські козаки відмовляли в допомозі, то весною 1649 р. вони взагалі не пустили запорозьких послів на Дон для проведення таких переговорів [2, с. 200–206].

У той же час, замість допомоги, вони шкодили Б. Хмельницькому шляхом постійних нападів на Кримське ханство в періоди, коли кримсько-татарське військо перебувало в Україні, надаючи повстанню допомоги, або на Запорозжі, в готовності до такої допомоги.

Б. Хмельницький у листі від 6 грудня 1649 р. до російського царя Олексія Михайловича звернувся з проханням, щоб донські козаки не ходили в Крим. У червні 1650 р. Б. Хмельницький звертається безпосередньо до Війська Донського з проханням не нападати на кримських татар. У листі він пояснює, що кримські татари допомогли захистити від загибелі православну віру, а люд від чужої неволі. Підкреслює, що за це «кривда царя кримського – кривда наша», і просить «не чинити роздору» [4, с. 174–175].

Кримський хан Іслам-Гірей III у своїх грамотах до російського царя від 31 липня та від 17 вересня 1648 р., а калга-султан Крим-Гірей – від 17 вересня 1648 р. висловлювали незадоволення нападами козаків на Крим і погрожували взимку 1648–1649 рр. разом із турками та українськими козаками розорити Дон. У другій половині 1648 р. та першій половині 1649 р. хан звернувся з проханням до Б. Хмельницького надати допомоги для здійснення такого походу. Оскільки український гетьман ухилявся від походу на Дон, посилаючись на небезпечну воєнну обстановку, що склалася на ґрунті ворожих польсько-українських відносин, татари погрожували розірвати з ним союз і підписати угоду з урядом Речі Посполитої проти українського козацтва [2, с. 205].

Але реальна обстановка на україно-польському фронті у цей період (друга половина 1648 р. та перша половина 1649 р.) дала можливість Б. Хмельницькому якось виправдати свою поведінку. Похід на Дон не відповідав задачам Б. Хмельницького щодо створення анти-польської коаліції держав проти Польщі: він сподівався на військову допомогу з боку російського царя, тому перебував між двома вогнями – не втратити союзника, кримського хана, і не нажити ворога з боку північного сусіда.

На військову допомогу з боку українських козаків проти Війська Донського розраховував і турецький султан, тому не випадково у торговому договорі 1649 р. між Військом Запорозьким та Туреччиною одна з його статей зобов'язувала запорожців спільно з османами перешкодити морським походам донців [2, с. 40].

У скрутному становищі опинився і кримський хан. Як повідомляє своєму урядові у реляції від 24 червня 1649 р. польський посол у Яссах, Іслам-Гірей III не встигав вирушати на допомогу Б. Хмельницькому через напади донських козаків на Крим і в багатьох випадках стояв перед дилемою: чи йти походом на Дон, чи рушити в Україну для виконання союзних обов'язків? [2, с. 204].

Отже, аналіз поведінки керівництва Війська Донського дозволив внести ясність у військові аспекти українсько-кримськотатарських відносин. Зокрема, вдалося з'ясувати причини запізнення татарської допомоги на Жовті Води, під Корсунь та під Пилявці у 1648 р. При цьому спростовуються безпідставні звинувачення, якими рясніє українська історіографія щодо кримського хана Іслам-Гірея III у хитруванні, ваганні, очікувальній позиції і т.п. Стало цілком зрозумілим, чому у питаннях надання повстанню татарської допомоги важливу роль відігравала Буджацька орда, територія якої (через географічні умови) не зазнавала нападів донських козаків. Ця орда зробила вагомий внесок у перемогу під Пилявцями, на її допомогу сподівався Б. Хмельницький весною 1649 р. [4, с. 110–111].

Повертаючись до початку повстання, підкреслимо, що на прохання Б. Хмельницького до уряду Туреччини про надання військової допомоги турецький султан Ібрагім у своїй відповіді радив дійти згоди у цьому питанні з кримським ханом [13, с. 24–25]. Ця відповідь побічно свідчить, що кримський хан, васал Туреччини, отримав дозвіл на ведення воєнних дій проти Речі Посполитої у союзі з Б. Хмельницьким.

Переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, які вели українські посольства у лютому–березні 1648 р., очолювані К. Бурляєм, а потім Я. Клишею (Клишенком) [13, с. 25], завершилися укладенням угоди, згідно з якою:

– кримський хан з великим військом вирушить в Україну на допомогу Б. Хмельницькому [10, с. 59];

– татарське військо «по Білу Церкву ясиру брати не буде» [14, с. 23]¹;

¹ Аналіз цього питання свідчить, що і надалі упродовж українсько-кримськотатарських союзних відносин райони татарської здобичі узгоджувалися з Б. Хмельницьким і призначалися за межами «козацької землі». Порушники цієї угоди каралися на смерть спеціальними українсько-татарськими пікетами, розставленими на шляхах і перевозах [12, с. 55].

– забезпечення маршрутів просування татарського війська здійснюють козацькі підрозділи [22, с. 104];

– оперативне інформування і орієнтування щодо ходу воєнних дій забезпечує Б. Хмельницький;

– мета (кінцевий пункт) походу – вихід до Білої Церкви, де будуть висунуті вимоги до польського уряду: сплатити данину за 4 роки, яку заборгувала Польща Криму, та повернути козакам їхні стародавні вольності [23, с. 40–41].

Укладена у квітні 1648 р. угода між Б. Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III про надання українському повстанню військової допомоги з боку Кримського ханства стала поворотним пунктом в історії козацьких повстань проти Речі Посполитої і обернулася для останньої катастрофою. Проведена нами наукова розвідка із визначення ролі участі кримсько-татарського війська у Визвольній війні показала, що воно зробило вагомий внесок у перемогу над польською армією, зокрема на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою та Батогом.

На жаль, ця допомога подається у вітчизняних історичних працях, всупереч правді, як малозначуща і символічна, при цьому припускаються бойові якості татарських воїнів. Так, наприклад, Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ) подає ось таку інформацію про участь татарського загону у Визвольній війні:

«... У 1648 р. за наказом кримського хана Іслам-Гірея III 6 тис. загін татарської кінноти на чолі з Тунай-беєм брав участь у битвах проти польсько-шляхетських військ під Жовтими Водами та під Корсунем. Вирішальну роль у розгромі військ шляхетської Польщі в цих битвах відіграли повсталі українські селяни і козаки, керовані Б. Хмельницьким, а не татари, які не мали достатнього озброєння і були майже не боєздатними...» [17, с. 582].

Щоб спростувати таку негативну оцінку татарської допомоги, підкреслимо, що повстання Б. Хмельницького, з військової точки зору, докорінно відрізняється від попередніх козацьких повстань. Ця відмінність полягає в тому, що вперше до складу української повстанської армії було залучено татарську кінноту, що мало важкі наслідки для польського війська. Зазначимо, що українське козацтво традиційно до середини XVII ст. мало першокласну піхоту і обози, але користувалося нечисленною кіннотою. Ця ситуація завжди створювала оперативно-стратегічну перевагу кінного польського війська над арміями українських повстанців, які боролись проти Речі Посполитої протягом 1591–1638 рр., примушувала їх переходити до оборонних дій в укріпленому таборі і вела до поразки.

Отже, Б. Хмельницький виявився значно талановитішим полководцем, ніж його попередники, і урахував досвід збройної боротьби

козацтва минулих років проти польського війська. Поєднавши козацьку піхоту з татарською кіннотою, він, як було вже зазначено, не тільки ліквідував польську оперативно-стратегічну перевагу в кавалерії, а й досяг співвідношення сторін на свою користь, оскільки польське військо не мало піхоти, рівноцінної українській. *«У цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил, – пише В. Маєвський, – наявність у ворога високорухомої татарської кінноти примусила великого гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали у своєму розпорядженні значну вогневу силу, примусила підвищувати свою оборонну та вогневу сили за рахунок використання возів та спішуванням кінноти. Отже: поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили своєї кінноти...»* [11, с. 115].

Враховуючи оперативно-тактичну перевагу Б. Хмельницького, командуючий польським військом М. Потоцький відмовився від ведення бойових дій проти української армії. Внаслідок цього він не надав допомоги своєму сину Стефанові, який перебував в облозі на Жовтих Водах, а сам (М. Потоцький) під час втечі був оточений під Корсунем і розгромлений.

Таким чином, не окремо від татар, а навпаки, у об'єднанні з ними були здобуті основні перемоги над польським військом. Отже, союз України з Кримом та участь кримсько-татарського війська у Визвольній війні мали вирішальне значення для її ходу у боротьбі проти Речі Посполитої. Це підтвердив у своїх висловлюваннях сам Б. Хмельницький. Так, у розмові з польськими комісарами, що прибули до нього в Переяслав на переговори (лютий 1649 р.), він зазначив: *«...Грозите мені шведами – і ці будуть мої, а якщо й не будуть, то якби їх було п'ятсот, шістсот тисяч, всеодно не переможуть руської запорозької і татарської сили»* [3, с. 117].

І далі, торкаючись своїх політичних планів на майбутнє, він з гордістю повідомляє про дружні, братерські стосунки з татарами та їхнім талановитим полководцем Тугай-беем: *«... Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда вся. Притім Тугай-бей близький мені є, мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готов все учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ними приязнь, якої світ не розірве...»* [3, с. 118].

Із джерел відомо, що Тугай-бей теж називав Б. Хмельницького своїм братом [3, с. 125], а також опікав у походах його сина Тимофія [6, с. 65, 83, 84, 93]. За думкою О. Прицака, знавця східних мов, ім'я «Тугай» в перекладі з татарської означає «Сокіл». Але є припущення, що це слово топонімічного походження і означає долину над річкою з луками, де, можливо, народився і виріс Тугай-бей [22, с. 162].

Одним з аргументів противників вагомості татарської допомоги є незначний кількісний склад загону Тугай-бея, який подається в українських джерелах. Так, літописець С. Величко кількісний склад татарського війська ототожнював із загonom кримських татар, який хан виділив Б. Хмельницькому. При цьому він повідомляв, що цей загін, а отже і все військо Тугай-бея, мало у своєму складі 4 тис. воїнів [10, с. 57]. З цим важко погодитись, оскільки з польських джерел відомо, що кримськотатарське військо, яке брало участь у Жовтоводській битві, мало у своєму складі декілька десятків тисяч осіб [19, с. 264].

Крім сказаного додамо, що статус бей Кримського ханства у військових справах, який мав перекопський бей, не дозволяв Тугай-бею вийти у похід із такою незначною кількістю війська. Проведена розвідка щодо походження Тугай-бея та вагомості його посади перекопського бей показала, що він походив з роду Аргін, з якого походили керівні беї (карачі) ханату. Таких родів у Кримському ханстві було чотири: Ширін, Мансур (Мангут), Седжеут (Барін) та Аргін. Іноді зараховують сюди рід Даір. Звання бей Тугай-мурза отримав як правитель Перекопського санджаку. Йому підпорядковувалось 300 сіл на Кримському півострові, гарнізон Перекопу (12 тис. чол.) [21, с. 280], а також ногайські орди: Єдичкульська, Перекопська, Очаківська та Буджацька [16, с. 26]. Тугай-бей єдиний серед керівних бейів, який мав тритисячну особисту охорону. Перекопським беєм став за правління Мухамед-Гірея IV між 1642 і 1644 рр. [22, с. 163].

На думку О. Прицака, Тугай-бей познайомився і подружився з Б. Хмельницьким під час перебування останнього у татарському полоні (1620–1622 рр.). Він мав брата – Султан-Гельді-мурзу, зять якого Джан Мухамед, відомий татарський поет XVII ст., написав поему про походи Тугай-бея на допомогу Б. Хмельницькому [3, с. 163–170]. Оскільки влітку 1648 р. у Чигирині першу кримськотатарську амбасаду очолив Султан-мурза [3, с. 46–47], автор вважає, що це брат Тугай-бея – Султан-Гельді-мурза. На думку автора, він був агою (командиром) загону, виділеного кримським ханом Б. Хмельницькому під час переговорів у квітні 1648 р. у Бахчисарай.

Згідно зі структурою кримськотатарського війська [7, с. 136–145], воно вирушало у похід, поділяючись на колони (по 6–6,5 тис. воїнів у кожній), яку очолювали аги. При цьому загальна кількість війська була тісно пов'язана з посадою головнокомандуючого, яку він займав у кримській державі. Так, кримський хан вирушав із військом, яке мало кількісний склад у межах 80 тис. воїнів і поділялось на 12 колон. Калга-султан мав 50-тисячне військо, поділене на 8 колон, нуреддін-султан – 40 тис. (6 колон), ханський візир, вільні султани, прибережні аги – 30 тис., поділені на 5 колон. У той же час Евлія Челебі повідомляє, що бей роду Ширін має 20 тис. війська на коротконогих конях,

вождь роду Мансур- Газі Кая-бей веде 20 тис. воїнів, зодягнених у панцири. Бей роду Даїр очолює 10 тис. війська. Евлія Челебі також пише, що перекопський бей завжди вирушав на війну з 20-тисячним військом [21, с. 236]. У битві під Охматовим (1644 р.) Тугай-бей мав військо від 20 до 40 тис. [24, с. 395].

Повідомлення, що Б. Хмельницький розташував військо Тугай-бея на Базавлуку, а сам прибув на Січ *«у супроводі чотирьох, посланих від Тугай-бея, значних татар»*, свідчить, що воно поділялось на чотири колони, тобто було в межах 20 тис., а на військову раду, очевидно, були запрошені чотири аги, командири цих колон [10, с. 58]. Напередодні Корсунської битви з польського табору спостерігали, як до Корсуня підійшли три колони татарського війська по 5–6 тис. кожна, а кіш рухався окремо долиною [18, с. 142], тобто четверта колона – 5–6 тис. війська – прикривала штаб Тугай-бея.

У поемі Джана Мухамеда повідомляється, що *«Тугай-бей зібрав військо й за тиждень вирушив у похід»*, тобто залучив до походу, крім виділеного ханом загону кримських татар (згідно з організаційною структурою татарського війська – не менше 6 тис. осіб), а також військо, яке було йому безпосередньо підпорядковане в Перекопі. Останнє складалося, за повідомленням Е. Челебі, із тритисячного підрозділу особистої гвардії Тугай-бея та 12-тисячного загону *«вершників, як соколів»*, які стояли на прикритті (захисті) Перекопу [21, с. 231]. Про такий склад війська, безпосередньо підпорядкованого Тугай-бею (у межах 15 тис. осіб), з яким він перебував на кочів'ях, створюючи на прохання Б. Хмельницького резерв української армії, влітку 1648 р. на Синіх Водах та весною 1649 р. на Лівобережжі, повідомляють інші джерела [8, с. 74; 9, арк. 2].

Отже, у складі війська Тугай-бея, з яким він вирушив на допомогу Б. Хмельницькому, було не менше 20 тис. воїнів. При цьому одна колона (до 6 тис.), що була виділена ханом, можливо, складалася з важкої кінноти, зодягненої в панцири (воїни роду Мансур), як противага польській гусарії. На нашу думку, цей загін був виділений кримським ханом Б. Хмельницькому на знак поваги до нього як підрозділ його особистої гвардії і гетьманського резерву, для виконання комендантських функцій на важливих бойових завдань. Зі свого боку, Б. Хмельницький, на знак поваги до Іслам-Гірея III, передав під його опіку свого 16-річного сина Тимофія [10, с. 57].

Повертаючись із Криму, Б. Хмельницький разом із Тугай-беєм за допомогою козаків переправили біля Тавані (в районі сучасної Каховки) через Дніпро татарське військо і зосередили його у гирлі Базавлуку. Як вже зазначалося вище, для здійснення взаємодії між козацьким і татарським військом відразу прибули до центру повстання, створеного Б.Хмельницьким на острові Томаківці, представники Тугай-бея.

Аналіз цього питання та окремі повідомлення джерел свідчать, що обмін представниками та цілими підрозділами був здійснений на всіх рівнях штабів і формувань [12, с. 41]. Це дозволило забезпечити чітке управління військом на марші та в ході бойових дій.

Повідомлення Величка, а також аналіз бойових дій на Жовтих Водах та під Корсунем свідчать, що на Тугай-бея покладалося проведення тактичної розвідки, яка складалася з охоронної (в ході маршу) та бойової (при зіткненні з ворогом), а також оперативної (глибинної), на глибину 2–3 переходи (80–120 км).

Для ефективного виконання цих обов'язків та прикриття головних сил української армії в умовах зустрічної битви його кінне військо було перетворено на передовий загін (загін особливого призначення) української армії. При цьому, враховуючи потужну ударну силу татарської кінноти та її маневреність, передовому загону (Тугай-бею) доручалося в ході тактичної розвідки зупинити ворога і затримати його до підходу головних сил. З цими завданнями Тугай-бей успішно справився; крім того, він брав участь у облозі польських таборів, їх прориві, розгромі та переслідуванні ворога.

Виконуючи взяті на себе союзницькі обов'язки, кримський хан Іслам-Гірей III з 11 травня по 11 червня 1648 р. здійснив із 87-тисячним військом похід в Україну на допомогу Б. Хмельницькому. Незважаючи на форсований марш свого війська (до 90 км за добу), хан не встиг взяти участі у Жовтоводській та Корсунській битвах, але його просування створило вигідну оперативно-стратегічну обстановку в районі воєнних дій для розгрому польської армії.

Після спільного параду у Білій Церкві 2 червня 1648 р. на честь перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III було досягнуто домовленості, що Тугай-бей з 15-тисячним військом залишиться до зими на Запорозжі, на Синіх Водах [8, с. 74; 1, с. 168]. Але напади у липні–серпні 1648 р. донських козаків на Крим вимусили татарське військо залишити Україну. У зв'язку з цим воно (крім Буджацької орди), а також і Тугай-бей запізнилися на Пилявецьку битву (21–23 вересня 1648 р.), але останній взяв участь в облозі Львова та в поході до Замостя (жовтень – листопад 1648 р.).

Навесні 1649 р., у зв'язку з підготовкою польської шляхти до війни проти козацької України, Б. Хмельницький знову звернувся за допомогою до Кримського ханства. У листі від 20 квітня 1649 р. до калги-султана, після характеристики загальної обстановки, що склалася в можливо-му районі воєнних дій, він просить його вирушити з військом в Україну:

«... будь ласка, в.ц.м. (ваша царська милість. – І.С.), п.н. (пан наш. – І.С.) милостивий, поспіши і попередь нас через послів, щоб ми виїхали назустріч в.ц.м. і йшли шляхом на Умань, бо з радістю чекаємо на військо» [4, с. 112–113].

Враховуючи ускладнення, з якими калга-султан міг зіткнутись у зв'язку з нападами донських козаків на Крим, Б. Хмельницький того ж дня направив листа до ватага Буджацької орди Антимир-мурзи, у якому після характеристики ворога він пише: «... дуже покійно, в.м.м. (вельмимилостивого, мого. – І. С.) пана і брата, прошу, щоб як і раніше в.м., м. пан і брат, зі своїм славним рицарством подав нам допомогу, так і тепер в.м., м.м.п. і брат, зволив поспішати, а орду свою заздалегідь попередити, щоб на здобич не кидалися, так як раніше, поки табору, дай боже, до останку не розіб'ємо, тоді і здобичі ви-стачить кожному» [4, с. 110–111].

Наведені уривки з листів Б. Хмельницького до посадових осіб ханату свідчать, що він прагнув виключити втрати українського населення від пограбувань шляхом забезпечення руху орд калга-султана за допомогою козацьких формувань² та вирішити питання татарсько-го ясиру для Буджацької орди за рахунок полонених та трофеїв.

Звертаючись за військовою допомогою до калга-султана Крим-Гірея Б. Хмельницький не згадує про Тугай-бея, у той же час наступного дня, 21 квітня 1648 р., надіслав листа до Пері-аги перекопського (командира залоги Перекопу. – І. С.), у якого просив: «...зволь покlopотатися, щоб й.м.п. Тугай-бей, а також інші наказали своїм військам переправитися на цей бік Дніпра і біля Інгульця кочувати, бо, напевне, знову буде війна з нами» [4, с. 113–114].

Останній лист засвідчує, що залишилась діючою білоцерківська домовленість (червень 1648 р.) між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III про створення резерву української армії з війська Тугай-бея. Тому, очевидно, не треба було узгоджувати з керівництвом ханства його передислокацію на Запорожжя та залучення до бойових дій. У той же час з листа видно, що Тугай-бей перебував на кочів'ях не на Запорожжі, як було раніше домовлено, а на Лівобережжі з 10–15-тисячним військом [9, арк. 2; 8, с. 74]. Не виключено, що останнє було вимушеним кроком – з метою запобігти раптовості нападу на Крим з боку донських козаків.

Задовольняючи прохання Б. Хмельницького, кримський хан направив до Чигирини (23–25 травня 1649 р.) спочатку авангард свого війська на чолі зі своїм зятєм ширін-беєм (не менше 20 тис. воїнів), а 10 липня сам прибув до Збаража з 60-тисячною армією. Під час кампанії 1649 р. татарське військо зробило вагомий внесок у переможне завершення Зборівської битви та облоги Збаража.

² Аналіз цього питання свідчить, що комендантську службу та інженерне забезпечення (наведення переправ) на маршрутах просування кримськотатарського війська до районів битв (упродовж 1648–1652 рр.) здійснювали спеціальні підрозділи української армії [22, с. 4; 5, с. 139].

Переможне, блискуче завершення Б. Хмельницьким кампаній 1648–1649 рр. та укладання Зборівської угоди з польським королем створили сприятливі умови для поширення зовнішньополітичного впливу Туреччини на Україну, зокрема можливості встановлення на її території турецького протекторату [5, с. 565]. У зв'язку з цим дипломатичну ініціативу, в тому числі й питання військової допомоги, перебрала на себе (від Криму) Туреччина. Тож не випадково, що, починаючи з другої половини 1650 р., Б. Хмельницький з питань надання військової допомоги з боку Кримського ханства звернувся до Стамбула. Так, у листі від 11 грудня 1650 р. до яничарського аги просив цього впливового воєначальника, щоб він писав до хана кримського, *«аби той, перебуваючи навіки у братстві, скріпленому присягою, допомагав козацькому війську»* [4, с. 204].

Виконуючи свій союзний обов'язок, кримський хан у перших числах березня 1651 р. направив до Чигирина авангард свого війська на чолі з нуреддін-султаном (не менше 20 тис. воїнів), а в червні 1651 р. сам прибув з головними силами (не менше 60 тис. воїнів) у район Берестецької битви. Морально-психологічна криза, яка виникла на релігійному ґрунті у татарському війську, викликала паніку та його втечу з поля бою (30 червня 1651 р.) і призвела до катастрофічної поразки української армії під Берестечком.

Згідно з домовленістю Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, вже через місяць після цієї події (у перших числах серпня 1651 р.) до Білої Церкви прибуло кримсько-татарське військо, очолюване калга-султаном (не менше 40 тис. воїнів) на допомогу українській армії. Ця допомога дозволила завершити бойові дії під Білою Церквою (23–25 вересня 1651 р.) на користь українського війська.

У вересні 1651 р. Б. Хмельницький звертається знову до турецького султана Мухамеда IV з листом, у якому, зокрема, писав: *«...покірно просимо, щоб ти знову писав листа до хана, щоб він зберіг приязнь, яку ми з ним установили»* [4, с. 225–226], а у листі від 7 грудня 1651 р.: *«... прошу вашу цісарську милість, зволь спричинитися до того, щоб його милість хан зі своєю силою, коли буде на це час і потреба, прибув мені на поміч або свої війська прислав для підкріплення...»* [4, с. 233–234].

Враховуючи це прохання, у травні 1652 р. на допомогу Б. Хмельницькому прибуло кримсько-татарське військо (20 тис. воїнів), очолюване нуреддін-султаном. Спільними діями української піхоти і татарської кінноти була здобута блискуча перемога над польською армією під Батогом (1–2 червня 1652 р.). Ця подія ще раз підтвердила доленосне значення для Визвольної війни українсько-кримськотатарського союзу.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що у роки Визвольної війни на допомогу Б. Хмельницькому з великим військом вирушали:

кримський хан – 1648 р., 1649 р., 1651 р. (Біла Церква, Збараж, Зборів, Берестечко.); калга-султан – 1648 р., 1650 р., 1651 р. (Львів, Молдавія, Біла Церква); нуреддін-султан – 1651 р., 1652 р. (Вінниця, Батіг); ширін-бей – 1649 р. (Меджибіж); Тугай-бей – 1648 р. (Жовті Води, Корсунь, Замостя); Антимир-мурза – 1648 р. (Пилявці). Крім того, на прохання Б. Хмельницького на Запорозжі створювався резерв української армії з кочівних орд на Синіх Водах (1648, 1649, 1651 рр.), а також напередодні спільного походу направлялися до Чигирина загони (до 20 тис. воїнів) татарського війська (1649, 1651 рр.). З'єднуючи останні з авангардом української армії, Б. Хмельницький готував район майбутніх воєнних дій шляхом блокування там основних комунікацій. Український гетьман вдавався також до найму на службу татар (до 4 тис. чоловік), які перебували у його резиденції – Чигирині (1648 р., 1651 р.) і використовувалися для комендантських функцій та проведення локальних бойових дій [5, с. 607].

Виникає питання: чому з боку кримського хана надавалась Б. Хмельницькому упродовж п'яти років така широкомасштабна допомога? Щоб відповісти на це, торкнемося військово-політичної обстановки, яка склалася навколо Кримського ханства у середині XVII ст., а також військово-політичних інтересів Туреччини щодо України.

Польський історик Л. Подгородецький, аналізуючи цей період [24, с. 412–415], зазначав, що, починаючи із 1618 р., у Польщі розробляються плани ізоляції та знищення Кримського ханства. Зокрема, пропонувалося створити біля Криму потужні оборонні лінії (автори С. Старовольський, Гербурт), провести колонізацію Дикого поля (автор П. Грабовський), укласти воєнний союз проти Криму з Московською державою (автор С. Конєцпольський). У реалізації цих планів важливе місце приділялося запорозькому козацтву.

Вступ Туреччини у війну проти Венеції і Австрії у 1645 р. створив сприятливі умови для реалізації планів Польщі проти Криму. Але напад на Крим був би початком війни проти Туреччини, тому польський уряд проводив таємні переговори із Венецією (про допомогу їй запорозьким флотом) та із Московською державою про спільний вступ у війну проти Туреччини [24, с. 409].

Про ці плани Варшави стало відомо у Стамбулі й Бахчисараї. Утримуючись від оголошення війни, турецький султан улітку 1645 р. надіслав дозвіл (каптан і шаблю) кримському ханові на ведення воєнних дій проти Польщі. Враховуючи військову могутність Польщі та минулі поразки татарських військ, зокрема під Охматовим 1644 р., після якої Польща припинила сплачувати данину Криму, кримський хан став ретельно готуватися до війни.

Можна уявити, з яким ентузіазмом відгукнувся Іслам Гірей III на звернення до нього Б. Хмельницького восени 1647 р. по військову до-

помогу. Адже кращої нагоди розгромити Польщу об'єднаними силами і врятувати свою державу і свій народ від знищення годі й шукати. У той же час у Стамбулі розуміли, що є слушна нагода скористатися внутрішнім конфліктом у польській державі, щоб поширити за підтримки українського козацтва (надавши йому військової допомоги) свій контроль (аж до встановлення протекторату) на південну частину території Польщі [5, с. 375, 565]. Крім того, розраховувалося використати українське козацтво для боротьби проти Війська Донського [2, с. 40].

Для Кримського ханства, васала Туреччини, визначалася провідна роль у реалізації цієї мети. Закономірно, що в цих умовах не могло бути місця ваганню, хитруванню або нещирості з боку кримського хана у наданні допомоги Б. Хмельницькому. Не міг кримський хан не робити все, від нього залежне, щоб розгромити Польщу, а також сприяти створенню козацької автономії (республіки), дружньої до Криму. Це підтверджується тим, що кримський хан не тільки досяг під Зборовом (1649 р.) угоди з польським королем про утворення козацької автономії (Зборівський договір), а й виступив гарантом її існування. Так, до кримсько-польської Зборівської угоди було включено статтю, згідно з якою порушення миру з козацькою Україною з боку Польщі розглядатиметься як порушення останнього миру з Кримом [22, с. 130].

Як повідомляв турецький хроніст Наїма, влітку 1648 р. кримський хан заявив візиту Туреччини: *«Якщо Аллах захоче, мій намір є влаштувати так, щоб король Русі (гетьман козаків) призначався (османською) владою так, як молдавський воєвода»* [20, с. 3].

Отже, за широкомасштабністю кримсько-татарської допомоги стояли військово-політичні інтереси Туреччини та Криму, які Б. Хмельницький вміло використав протягом 1648–1652 рр. для національно-визвольної боротьби українського народу проти польського поневолення та відродження української державності.

Розглядаючи військово-політичні аспекти українсько-кримсько-татарського союзу, не будемо забувати, що за цими абстрактними визначеннями стояли живі люди. Спільна збройна боротьба українських і татарських воїнів проти спільного ворога сприяла виникненню такого закономірного явища, як братство по зброї. Це був ґрунт, на якому союзні зв'язки переросли у дружні особисті відносини між Б. Хмельницьким та керівництвом ханату, а також відбилися доброзичливим резонансом серед простих людей Криму [19, с. 267].

Подавши аналіз поеми Джана Мухамеда та вірша невідомого автора – *«Сефер-Наме»* (*«Пісня про похід»*), О. Акчокракли відзначав, що походи татар, очолювані Тугай-беєм, на допомогу українським козакам залишили глибокий слід у пам'яті народу Криму. Він, зокрема, пише, що і в наші дні живе серед татар приказка: *«Тугай-бей можна впізнати по ході»* [1, с. 169]. Із джерел відомо [3, с. 118, 125] про побратимство

між Б. Хмельницьким та Тугай-беєм, який пов'язав свою долю з долею України і не пошкодував для неї не тільки серця, а й свого життя.

Тугай-бей, очевидно, загинув у червні 1651 р. під Берестечком [22, с. 163]. Достовірність інформації підтверджується тим, що після цієї битви Тугай-бей більше в джерелах не згадувався. Можливо, смерть Тугай-бея наступила не відразу. Про це, зокрема, повідомлялось у поемі Джана Мухамеда: «...*На цей час Тугай-бей захворів. Його, хворого, перевезли Аккерману...Почуваючи близьку смерть, Тугай просив передати добрі побажання ханові, візиреві й іншим вельможам, а також дружині й малолітній дочці. Звелів збудувати на ті гроші, що він залишив, текіє для дервішів, мечеть та медресе. Тугай помер. Тіло його перевезли до Криму...Дружина, сестри й дочка збожеволіли, довідавшись про Тугаєву смерть; одяглися всі в чорне*» [1, с. 169].

Аналіз воєнних дій за період 1648–1652 рр. свідчить, що союз 1648 р. між Україною і Кримом мав величезне значення для долі українського народу. Надана військова допомога з боку кримськотатарського війська дозволила створити умови, зокрема блискучими перемогами на Жовтих Водах та під Корсунем, для переростання повстання Б. Хмельницького у визвольну війну всього народу, а також забезпечити її переможний хід. Витоками для останнього було поєднання під час воєнних дій татарської кінноти з українською (козацькою) піхотою, що створило оперативно-стратегічну перевагу союзних військ над армією Речі Посполитої і дало можливість перемогти її у битвах на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою та Батогом. Про вагомість кримськотатарського війська у складі української армії свідчить той факт, що Б. Хмельницький не розпочинав без нього жодної битви. Аналіз українсько-кримськотатарських відносин протягом 1648–1652 рр. спростовує думку про зрадливість, невірність кримського хана як союзника, яка широко розтиражована в українській історіографії.

Бібліографічні посилання

1. Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 / О. Акчокракли // Східний світ. – 1930. – № 12.
2. Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко. – К.; Запоріжжя, 1998.
3. Воссоединение Украины с Россией: докум. и матер.: в 3 т. – М., 1954. – Т. 2.
4. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961.
5. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965.
6. История Русов или Малой России. – М., 1846.
7. Ищенко С. А. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. / С. А. Ищенко. – Ростов-н/Д, 1989.

8. **Ковальський Н. П.** Анализ отечественных источников по Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мицик. – Днепропетровск, 1986.

9. Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Росії проф. Ю. Мицика: Російський державний архів давніх актів (Москва). – Ф.123, оп.1, 1649 р., № 5.

10. Літопис Самійла Величка: у 2 т. – К., 1991. – Т. 1.

11. **Маевський В.** Польское военное искусство второй половины XVII в. / В. Маевський // История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки). – Варшава, 1970.

12. **Мыцык Ю. А.** Анализ отечественных источников по Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Ю.А. Мыцык. – Днепропетровск, 1988.

13. **Мицик Ю. А.** Засвіт встали козаченьки / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990.

14. **Степанков В. С.** Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648–1654 рр.) / В. С. Степанков. – Л., 1991.

15. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.

16. Тунманн. Крымское ханство / Тунманн. – Симферополь, 1991.

17. Українська Радянська енциклопедія: в 17 т. – К., 1963. – Т. 4.

18. **Франко І.** Зібр. творів: у 50 т. / І. Франко. – К., 1986. – Т. 43.

19. **Chrzaszcz I.** Pierwszy okres buntu Chmielnickiego woswietleniu uczestnika wyprawy Zoltowodzkiej I naocznegoswiadka wypadkow / I. Chrzaszcz. – Lwow, 1934.

20. Collectanea z dziejopisow tureckich. – Warszawa, 1825. – Т. 2. – Дод. 2.

21. **Czelebiego E.** Ksiega podrozy / E. Czelebiego. – Warszawa, 1969.

22. Hadzi Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa.

23. **Michalowski J.** Ksiega pamietnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864.

24. **Podhorodecki L.** Stanislav Koniecpolski ok. 1592–1646 / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1978.

Надійшла до редколегії 15.07.2016

УДК 94(477.63) «16»

В. А. Брехуненко

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

ЄВРЕЇБОРІТЬБА КОЗАКІВ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У СЕРЕДИНІ XVII ст.

Досліджено проблему взаємовідносин між українськими козаками та єврейським населенням України під час української Національно-визвольної війни середини XVII ст. На підставі актуалізації нових

© Брехуненко В. А., 2016

джерел показано необхідність переглянути усталені стереотипи сприйняття тогочасних українсько-єврейських стосунків. Доведено, що гострі конфлікти 1648–1649 рр. мали економічне та релігійне, а не етнічне підґрунтя, а теза про масове винищення євреїв суперечить інформації документальних джерел та подальшій традиції активної участі євреїв в управлінні Гетьманщиною.

Ключові слова: євреї, козаки, українська державність, Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

В. А. Брехуненко

*Институт украинской археографии и источниковедения
им. М. С. Грушевского НАН Украины (г. Киев)*

ЕВРЕИ И БОРЬБА КАЗАКОВ ЗА УКРАИНСКУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В СЕРЕДИНЕ XVII в.

Исследована проблема взаимоотношений украинских казаков и еврейского населения Украины в период украинской Национально-освободительной войны середины XVII в. Базируясь на актуализации новых источников показана необходимость пересмотра стереотипов восприятия украинско-еврейских отношений того времени. Доказано, что острые конфликты 1648–1649 гг. имели экономическую и религиозную подоплеку, а не этническую, а тезис о массовом истреблении казаками евреев противоречит данным документальных источников и последующей традиции активного участия евреев в управлении Гетманщины.

Ключевые слова: евреи, казаки, украинская государственность, Национально-освободительная война украинского народа середины XVII в.

V. A. Brekhunenko

*M. S. Grushevsky Ukrainian Institute of Archeography and Source National
Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

JEWS AND THE COSSACKS' STRUGGLE FOR UKRAINIAN STATE IN THE MIDDLE OF THE XVIITH CENTURY

The article research the problem of the interrelations between Ukrainian Cossacks and Ukrainian Jews during the National-Liberation War in the middle of the 17th century. On the base of the new historical sources it argue that stereotypical image of the Ukrainian-Jewish coexistence in the Early Modern must be reconsidered. During 1617 centuries the Jews active penetrated in the Cossack society/ The article point out that the Cossacks-Jewish confrontations in the 1648-1649 wasn't ethnic conflict but it was caused by the economic and religious interests. The thesis that the Cossacks' approaches to the Jewish population of Ukraine had been basing on the aim to deprive the Cossacks State (Hetmanate) of the Jews radically contradict the historical documents which were published by scholars recently. Also above-mentioned sources deny the apocalyptic information of Hannover's

chronic regarding the Cossacks' strategy to the Jews from the Kievian region, Podillia and Volyn'. The many Jews took active part in the formation of the Hetmanate and were the largest non-Ukrainian groups of the new Ukrainian elite after the Moldovans and protected the idea of the Hetmanate in the 16 century as a first wave of the Ukrainian political migration.

Keywords: jews, cossacks, Ukrainian state system, National-liberation struggle of the Ukrainian people of middle of XVII of century.

Проблема, яка заторкує стосунки українського козацтва та євреїв, завжди чомусь вважалася дражливою та специфічною. Таку напругу створював шлейф історіографічних стереотипів, у підмурку якого лежать давні міфологізовані уявлення про масове винищення євреїв козаками Богдана Хмельницького в 1648–1649 рр., а також гайдамаками під час Коліївщини 1768 р. І хоча в останні десятиліття не бракувало результативних спроб вийти за межі такого спрощеного сприйняття тогочасних реалій та ревізувати традиційні погляди [10; 13; 16–19; 25], але міцно вкорінений історіографічний тренд і далі продовжує значною мірою визначати тональність наукового сприйняття козацько-єврейських стосунків, не кажучи вже про образи, які наповнюють таку специфічну ділянку, як історична пам'ять різних народів.

Відправним пунктом появи, функціонування та живучості такої тенденції став вплив «Хроніки» Натана Гановера, наповненої апокаліптичними картинами заледве не суцільного винищення євреїв козаками під час української Національно-визвольної війни середини XVII ст., особливо упродовж визвольного походу на Галичину та Волинь 1648 р. [4]. Ідеологічна гострота єврейського питання в XIX–XX ст. посприяла вкоріненню некритичного сприйняття свідчень єврейського хроніста, а прагнення устійнити в усьому світі міф про вроджене антиєврейське наставлення українців довершило справу. У підсумку з книги в книгу транслиювалася ідея про прямий зв'язок між стражданнями євреїв та визвольними змаганнями українців, яке мало на меті посіяти ворожість до спроб українців відродити свою державність. Такі спроби, мовляв, обов'язково будуть супроводжуватися спалахами насилля проти євреїв, тож ліпше зберегти статус-кво, читай перебування України під зверхністю Росії.

Утім, на тлі розвитку компаравістики, яка вписує українське минуле в ширші контексти, а також з огляду на суттєве розширення джерельної бази дослідження шляхом уведення до наукового вжитку незнаних раніше джерел, традиційним стереотипам все важче витримувати інтелектуальну конкуренцію й зберігати наукову актуальність. Міцно приправлена впливом позанаукових чинників схема, опрацьована в загальних рисах ще в XIX ст., перестає працювати на новітньому історіографічному матеріалі, а надто на інформації, що її подають незнані раніше документальні матеріали.

Численні факти XVI – першої половини XVII ст. свідчать про те, що в середовищі українського козацтва не існувало якихось специфічних упереджень щодо євреїв як таких, не кажучи вже про гірші фобії. У євреїв же козаки не викликали ані особливих побоювань, ані відрази. Євреї, які проживали на українських теренах, нічим особливим не виділялися козаків з-поміж інших прошарків українського суспільства й не очікували від козацтва ніяких страхіть. Чи не найпромовистішим виявом усього цього стало адаптування євреїв та караїмів у Військо Запорозькому. Один із караїмів – Ілляш Караїмович – у 1630-х рр. вибився, як добре відомо, на уряд переяславського полковника [21, с. 132]. Євреї ж фіксуються серед козаків щонайменше з кінця XVI ст.

Уже під час другого козацького повстання 1594–1596 рр. у повстанському війську Семерія Наливайка перебував загін зі 110-ти євреїв [7, с. 377–379]. Зрозуміло, що для того, аби такий факт став реальністю мусив бути відповідний шлейф попередніх випадків появи євреїв серед козаків. За 1602 р. маємо звістку, що на Січі опинився навіть єврей з далекого Бреста [12, с. 30]. У 1616 р. відомий факт, коли козак Абрам Дрозденко приїжджав із Запорожжя на волюсть [24, с. 16]. А перехрещений єврей Олександр Іцку перебував серед козаків під час знаменитого рейду гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на Москву. Наприкінці 1618 р. уже як козак Іцку перейшов з війська П. Сагайдачного на царську службу [15, с. 37–38]. Під час української Національно-визвольної війни середини XVII ст. в ієрархії ворогів євреї для козацтва стояли нижче за поляків [17, с. 248–267].

Словом, з козацького боку не існувало світоглядних перешкод, які б унеможливлювали проникнення євреїв у Військо Запорозьке і навпаки, євреї не бачили потреби виключати можливості переходу до козацького стану. Інша справа, що загальна криза перебування України у складі Речі Посполитої мала в собі у першій половині XVII ст. й компонент, до якого були безпосередньо причетні євреї. І з'явився він на сучасно економічному підґрунті.

Додатковий рівень етнічної напруги – і то практично повсюди в Україні – виник з тієї причини, що реальне господарювання маєтками шляхта-орендарі почали здебільшого передавати в руки євреїв. Останні вже на початку XVII ст. кинулися полювати за орендами, накручуючи й без того чималі відступні, що в кінцевому рахунку було по селянах та міщанах. Про те, у який бік розвивалася тенденція, добре відтінює лист Сімхи Мошковича до князя Януша Острозького від 11 липня 1603 р. стосовно оренди Пиківської волості на Брацлавщині. Як писав новий претендент, *«та оренда ішла по дванадцять сот злотих, а ми вашій князівській мосці дамо дві тисячі злотих»* [22, к. 112]. Якщо на початку століття відбувалася така гонитва за оренда-

ми, можна собі уявити, що творилося під час буму магнатської колонізації 1630–1640-х рр.

Нерідко власники міст віддавали євреям в оренду на рік чи більше все місто, як, приміром, Паволоч (1611), Васильків (1618), Коростишів (1630), Обухів (1643) [8, с. 326–327]. При цьому увійшло в практику право орендаря опікуватися й церквами, що відкривало дорогу до різних фінансових та моральних надужиттів на ґрунті релігійних потреб та почуттів християн. Дійшло до того, що орендарі почали зачіпати релігійні струни навіть найпотужніших князівських родин. Так, у 1623 р. брацлавський воєвода князь Олександр Заславський розпачливо скаржився своєму батькові волинському воєводі князю Янушу Заславському на єврея-орендаря містечка Верхів побіля Острога. Той не тільки мірився пустити на випалювання селітри дерев'яний замок та церкву при ньому, а й *«тіло княгині, пращура нашої, хоче викинути (з могили в церкві. – В. Б.) й де-інде в землю вкинути»* [23, к. 459].

Наруга євреїв-орендарів, які прибрали до своїх рук православні церкви, сприймалася неймовірно гостро й на віки закарбувалася в колективній історичній пам'яті українського населення. Невипадково й через замало не два століття усе це вихлюпнулось на сторінки «Історії Русів», невідомий автор якої не пошкодував барв, описуючи образи, завдані християнам такими орендарями [18, с. 42].

Як найближчі до селян визискувачі саме євреї-орендарі концентрували на собі гнів, що в середині XVII ст. виведе їх в очах повстанців на друге місце після поляків серед ворогів. Крім того, єврейські купці були затятими конкурентами українських колег по ремеслу, що додавало свою пайку незадоволення – і значну. На Волині євреї фактично монополізували ринок оренди нерухомості, а в тих містах, де їм вдалося набути чисельну та економічну перевагу (Острог, Володимир та ін.), часто подібно до орендарів вдавалися до активів, трактованих християнами за наругу: будували синагоги вищими за церкви та костели, висловлювали зневагу до християнських святинь, здійснювали напади на православні церкви [5, с. 469–477]. Навіть єврейський хроніст Н. Гановер, якого дуже важко запідозрити в симпатіях до козаків та їхньої справи, вкладає у уста гетьмана Богдана Хмельницького такі слова: *«...над нами панує не лише шляхта, а й плем'я найприниженіше серед усіх народів (євреї. – В. Б.)... дійде до того, що вони запрягатимуть наш народ до плуга замість волів»* [4, с. 28–29].

Крім того, орендарі виводили на нову орбіту давнє незадоволення міщан привілейованим становищем шляхти в містах. Будь-який шляхтич користувався там правом безмитної торгівлі та позацехового ремесла, що в українських умовах різко обмежувало здатність міщан нарошувати капітали, а відтак і перетворитися на силу, здатну

подібно до західноєвропейських бюргерів провокувати імпульси для зміни суспільної моделі.

Врешті, далася взнаки й загальна антиіудейська атмосфера, яка панувала в конфесіоналізованій Європі, зокрема і в Речі Посполитій, додатково живлячись настановами булли папи Павла IV від 1555 р. з її неприхованим антисврейським спрямуванням. Цілком у дусі часу православне духовництво іудеїв не толерувало, наслідуючи і дальні, і ближчі (польські) європейські зразки. Жорсткий антисврейський та антиіудейський твір краківського астронома П. Моецького був добре відомий в Україні, а застрільниками й головними виконавцями єврейських погромів у Львові були студенти єзуїтського колегіуму, відкритого в 1608 р. [9, с. 229–237].

Зростання напруги між українцями та євреями на соціальному ґрунті перепланило європейські впливи, наприклад, у рішеннях православного собору 1640 р. про заборону православним купувати м'ясо у євреїв та прислужувати в єврейських обійстях кухарками й повітухами. Накладаючись на дедалі вороже ставлення козаків, міщан та селян до орендарів чи конкурентів-купців, ці промовисті сигнали від отців Церкви тільки посилювали антисврейські та антиіудейські настрої [13, с. 114–119; 16, с. 248–255; 25, р. 17–140].

Вже на старті української Національно-визвольної війни середини XVII ст. гетьман поєднав докази, які мобілізаційно працювали в козацькому, міщанському та селянському середовищах, з універсальними аргументами, розрахованими на сприйняття елітами в Речі Посполитій та за її межами. Насамперед на щиту опинилися козацькі кривди та особисті образи Б. Хмельницького: від наїзду Д. Чаплинського на хутір Суботів та безрадісного становища козацьких вдів до гнітючих умов Ординації 1638 р., засилля магнатських латифундій, які підрубували під корінь козацький спосіб життя, свавілля орендарів, призначення полковниками поляків тощо [16, с. 241–242]. Водночас пояснення війни в релігійних барвах захисту православ'я від католиків та уніатів, було доповнено антисврейськими мотивами, що зачіпало чутливу струну загальноєвропейської напруги, яка існувала між християнами та іудеями. Події зображувалися також і як протистояння з носіями цієї нехристиянської віри, від котрих, як писав Б. Хмельницький, *«азнали ми нестерпних кривд і зневаги»* [6, с. 30].

Проте євреї не стали головними ворогами повсталих. Як доказово показав С. Плохій [16, с. 248–255], на першому місці в ієрархії противників перебували поляки. За євреями було друге місце. І загинуло їх немало. *«У козаків з поляками війна велика», «пани і поляки, і жиди всі тікають до Польщі»*, – такими мотивами просякнуті повідомлення з України [1, с. 282; 3, с. 41]. Однак до табору ворогів євреї потрапили не з якоїсь нібито вродженої ворожості до них укра-

їнців, а із соціальних мотивів як орендарі, зненавиджені селянами та міщанами. Образно кажучи, якби орендарями виявилися папуаси, під гарячу руку потрапили б вони, а не євреї. Не могла не підкинути свого і збройна та моральна підтримка, яку євреї надавали шляхті проти козацького війська. Зокрема, вони підставили плече шляхті в Тульчині, Полонному, Барі, Острозі, Комарному, Замості [13, с. 118].

Тогочасний єврейський хроніст Н. Гановер малював апокаліптичну картину єврейських втрат під час руху козацького війська на захід [4]. Навіювані ним страхітливі образи, підкріплюючись звістками деяких інших джерел про переслідування і вбивства євреїв, створили міцне підґрунтя для уявлень про те, що невід'ємною складовою війни був особливий антисемітський терор з боку козаків і селян, який призвів до масової загибелі в Україні євреїв. Однак нещодавно виявлені описово-статистичні джерела повідомлень наративів та листів виглядають надміру емоційно.

Реєстри подимного Волинського воєводства, холоднокрівно фіксуючи у 1649–1650 рр. чисельність християн та євреїв з метою обкладення податками (а всі євреї належали до оподаткованого прошарку), свідчать про відсутність у козаків мотивацій маніакально винищувати євреїв. Скажімо, в Дубно, де за словами Н. Гановера, ще в 1648 р. нібито *«всіх євреїв було вбито – числом до 1100 душ»* [4, с. 93], реєстр подає в 1650 р. 47 єврейських будинків (приблизно 376 душ) [14, с. 527], тоді як у 1632 р. було лише 37 (296 душ) [20, с. 366]. У Киселині в 1649 р. з 72-х будинків 37 було єврейськими, рівно стільки, скільки і в мирному 1629 р. Що показово, зберіглася в місті й частка єврейського населення відносно християнського – 51 % [2, с. 106; 14, с. 422]. У Ковелі в 1650 р. існувало 20 єврейських будинків, Локачах – 14 у Гулевичах у 1649 р. – 8 [14, с. 461, 468]. А отже важко говорити про цілеспрямоване викорінення євреїв «під пень» чи про наміри зробити це.

З іншого боку, якщо порівняти між собою реєстри за першу половину XVII ст., стає очевидним, що принаймні в багатьох містах чисельність євреїв скорочувалася і в мирний час. Зокрема, у тому ж таки Дубно в 1629 р. налічувалося 58 єврейських будинків, у 1632 – лише 37, у Гулевичах у 1629 р. – 25, у 1632 р. – 18, Грицеві у 1629 р. – 12, у 1632 – 9 [20, с. 56 зв., 366, 465]. Крім того, християни під час воєнного лихоліття страждали так само. У Киселині, приміром, за реєстром 1651 р. пустою стояли 43 християнські двори з 72-х, і 16 єврейських з 37-ми [14, с. 540]. Зрештою, вбивствами євреїв не гребували й татари. Так, реєстр 1650 р. фіксує у Гулевичах, де залишилося 8 єврейських будинків, що *«інші спалили татари»* [14, с. 486].

Показово, що тих євреїв, які перехрещувалися, козаки не чіпали. Цієї «пільги» були позбавлені навіть поляки (*«багато жидів хрес-*

тяться, а поляків, хоч і хрестяться, не приймають») [16, с. 248–267]. Багато хто скористався нагодою, щоб вберегти життя, а перегодом повернувся до рідної віри. Серед козаків і далі було чимало євреїв. Пізніше частина з них виб'ється на чільні уряди в Українській державі, що було б неможливо, якби козаки мали якісь особливі упередження щодо євреїв.

За останніми підрахунками, упродовж існування Гетьманщини на старшинських урядах перебувало 29 євреїв. За своєю чисельністю євреї-старшини поступалися лише волохам (тих було 53), значно переважаючи татар (19), сербів (19), московитів (10), болгар (4), поляків (3), угорців (3), молдаван (2), чехів, німців, циган (по одному) [11, с. 10]. Найуспішніші з цих євреїв будуть вірними соратниками Івана Мазепи, підуть у політичну еміграцію й до скону боронитимуть ідею незалежнення України від Московії (Григорій Герцик, Федір Нахимовський, Федір Минович та ін.).

Таким чином, стосунки між козаками Гетьманщини та євреями слід остаточно вивести з опції чорне / біле. На проблему слід подивитися під кутом звичайного співіснування в одному політичному та соціальному просторі, де конкуренція за певних обставин переходить у ворожнечу, а врешті є можливим поєднання зусиль. Кар'єри євреїв у владних структурах Гетьманщини, входження євреїв до нової шляхти – найкраще тому підтвердження.

Бібліографічні посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875. – Т. VIII.
2. Баранович А. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны) / А. Баранович. – М., 1959.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. – М., 1953. – Т. II.
4. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера / упоряд. Н. Яковенко. – К., 2010.
5. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. В. Довбищенко. – К., 2008.
6. Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961.
7. Еврей-казаки в нач. XVII в. // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – С. 377–379.
8. Заяць А. Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII століть / А. Заяць // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Л., 2012. – С. 219–244.
9. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Л., 2003.
10. Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті / З. Когут // Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К., 2004. – С. 244–271.
11. Кривошея В. В. Українська козацька держава. Частина I. Урядники гетьманської адміністрації / В. В. Кривошея. – К., 2005. – С. 10.
12. Мищик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мищик. – Д., 1997.

13. **Мицик Ю. А.** Українсько-єврейські відносини напередодні і в роки Визвольної війни українського народу (1648–1658) / Ю. А. Мицик // Розбудова держави. – 1998. – № 11/12. – С. 114–119.

14. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657: зб. задокум. актових книг. – К., 2008.

15. **Опарина Т.** Украинские казаки в России: единоверцы или иноземцы (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева) / Т. Опарина // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 21–45.

16. **Плохій С.** Хмельниччина та євреї. Причини до ідеології повстання / С. Плохій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Л., 1998. – Вип. 5. – С. 475–487.

17. **Плохій С.** Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К., 2005.

18. **Плохій С.** Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій. – К., 2013.

19. **Сисин Ф.** Євреї та повстання Богдана Хмельницького / Ф. Сисин // Марра Mundi: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Н.-Й., 1996. – С. 479–488.

20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 25, спр. 184.

21. **Щербак В.** Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000.

22. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Publiczne Potockich. – № 9. – Т. 1. – К. 112.

23. Archiwum wojewódzki w Krakowie. Oddział na Wawelu. – Archiwum Sanguszków. – № 75/ III. – S. 459.

24. Biblioteka PAN w Krakowie – № 1051 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 21986).

25. **Ettinger S.** The Legal and Social Status of the Jews of Ukraine from the Fifteenth Century to the Cossack Uprising of 1648 / S. Ettinger // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – № 1–2. – P. 107–140.

Надійшла до редколегії 15.04.2016

УДК 94 (477.64): 355.11.018 «1575/1625» Яворницький

О. С. Амеліна

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМАТИКА КОЗАЦЬКОГО ЗДОБИЧНИЦТВА В РОБОТАХ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянуто наукова спадщина академіка Д. Яворницького, яка безпосередньо стосується тематики козацького здобичництва. Проаналізовано праці вченого з історії українського козацтва, і виявлено його ставлення та обґрунтування феномена козацького здобичництва. Особливу

© Амеліна О. С., 2016

увагу приділено впливу козацько-татарського порубіжжя на формування здобичництва.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, козацьке здобичництво, «хліб козацький», здобич, Запорозька Січ.

О. С. Амелина

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМАТИКА ДОБЫЧЕСТВА КАЗАКОВ В РАБОТАХ Д. И. ЯВОРНИЦКОГО

Рассмотрено научное наследие академика Д. Яворницкого, которое непосредственно касается тематики казацкого добычества. Проанализированы труды ученого по истории украинского казачества, и выяснено его отношение и обоснование феномена казацкого добычества. Особое внимание уделено влиянию казацко-татарского пограничья на формирование добычества.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, казацкое добычество, «хлеб казачий», добыча, Запорожская Сечь.

O. S. Amelina

I. I. Mechnikov Odessa National University

PROBLYMATYKA COSSACK ZDOBYCHNYTSTVA IN THE WORKS D. I. YAVORNYTSKY

The problematic of Cossacks zdobychnytstvo in the D. Yavornytsky works. The scientific heritage of the Academician D. Yavornytsky especially it's part which is directly related to the subject of Cossack zdobychnytstvo is examined in the proposed article. D. Yavornytsky was one of the first who began to explore the Cossacks zdobychnytstvo in the context of Cossack military culture in the XVI–XVII centuries. The attempt to analyze the scientist's works about the history of Ukrainian Cossacks including the fundamental edition «History of Zaporozhian Cossacks» and to find the arguments and explanation of the Cossacks zdobychnytstvo phenomenon by scientists were made in the research. The mentions of zdobychnytstvo and justification of its use were also examined in the article. The particular attention was paid to the influence of the military frontiers on the Cossacks military and everyday life culture.

D. Yavornytsky one of the first local historians drew attention to the problems zdobychnytstva in the Cossack environment. Although his work is no separate chapter or intelligence about the Cossack zdobychnytstva, but indirectly historian aaktsentovuye it attention. The scientist uses the term «zdobychnytstva», but in the work are descriptions of all kinds of fishing zdobychnoho Cossacks. D. Yavornitskiy first drew attention to the role of the Polish nobility Cossack zdobychnytstvi and on the distribution of the spoils Cossacks that today there is not enough research and relevant. In addition,

historians indirectly to structure Cossack prey in some species: horses and cattle; prey for warfare; captivity. Overall D. Yavornytsky of , and especially sources collected and published under his editorship, enable more detail to explore and discover the lesser known aspects of Cossack zdobychnytstva issues.

Keywords: D. I. Yavornytsky, Cossack zdobychnytstvo, «Cossacks bread», zdobych, Zaporozhian Sich.

За останні десятиліття в українській історичній науці була приділена значна увага до праць історика Дмитра Івановича Яворницького, висвітлено його роль в науці і суспільно-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст. Однак, поза увагою дослідників творчості Д. І. Яворницького залишилася проблематика козацького здобичництва. Тому в цій публікації ми ставимо за мету розглянути вищезазначений аспект козакознавчих досліджень вченого. Поставлена мета зумовлює такі завдання: проаналізувати основні роботи Д. І. Яворницького з історії українського козацтва, виявити ставлення вченого до проблем здобичництва, з'ясувати структуру здобичі, що зазначена в працях історика.

Сьогодні вчені визначають здобичництво як традиційну козацьку діяльність, спрямовану на захоплення здобичі. Також здобичництвом називають степову партизанську війну, що вели козацькі ватаги проти татар [6, с. 172]. Після інституалізації українського козацтва в Запорозьку Січ та реєстр, ряд істориків вводять поняття «хліба козацького», яке по суті є більш пізньою в окремих аспектах трансформованою формою здобичництва. Не менш цікавим є й сама здобич, яка була дуже різноманітною: від одягу до людського полону. Д. Яворницький одним із перших вчених, які звернулися до питань козацького здобичництва у своїх роботах. Варто зазначити, що висвітлення даної теми було неопосередковане, бо воно розглядалося в контексті військово-політичної культури козаків. Найчастіше історик для характеристики вищезазначеного виду козацької діяльності застосовує термін «здобич» [7, с. 158, 186, 272]. Водночас слід зазначити, що вчений характеризує козаків як людей, «що вважають війну своїм головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі, підступні, нещадні щодо своїх ворогів...» [7, с. 173]. Цілком очевидно, що під «ремеслом» мається на увазі саме здобичний промисел козаків.

Посилаючися на слова В. Каховського, Дмитро Іванович зазначає, що одним із аспектів, які приваблювали людей до козакування, був саме здобичний промисел, яким займалися запорозькі козаки: «...йшов у свою чергу шукати здобичі й слави і примножувати собою запорізьке військо та його значення» [7, с. 162]. Фактично вчений підкреслює важливість козацького здобичництва в січовому середови-

щі. Бо, за висловом самого Д. Яворницького: «...січовому козакові залишалося одне заняття – війна» [7, с. 185], яка насправді була не лише сенсом їхнього буття, але й годувальницею Січі.

Характеризуючи побут та військові звичаї козаків, Д. І. Яворницький опосередковано звертав увагу на феномен козацького здобичництва. Так, наприклад, у праці «Історія запорізьких козаків» розділі «Одяг та озброєння запорізьких козаків» вчений зазначає, що козаки не мали якоїсь одної форми одягу, бо фактично одягалися з того, що награвували під час своїх походів чи сутичок з турецько-татарськими силами [7, с. 157]. Також цінною є конкретизація істориком того, що саме «здобували» собі в боях козаки з одягу: «Розбивши татар чи туряків, пограбувавши панів ... козаки, повертаючись на Січ, привозили з собою безліч грошей, одягу й дорогих тканин... шуби, жупани, шаровари, сорочки, шапки, чоботи, чекмені, смушкові шкури тощо» [7, с. 157].

Суттєвою є згадка про захоплення козаками худоби у татар і ногайців. Так, Д. І. Яворницький вказував на те, що козаки після своїх походів приводили собі від трьох до п'яти коней на кожного. При цьому вони забирали собі ще й різну зброю, яка часом була зроблена та оздоблена коштовними матеріалами [7, с. 158]. Це не є дивним, бо: «...вони воювали у степах, де коні були такими ж незамінними, як човни на воді, й де без коня неможливо ні наздогнати ворога, ні втекти від нього. Тому кінь завжди був необхідним запорізькому козакові...» [7, с. 271]. Козаки разом з цим захоплювали цілими стадами овець, велику рогату худобу та, навіть, верблюдів [7, с. 273; 8, с. 26–27].

Крім, коней та худоби, історик звертає увагу на військову здобич, тобто знаряддя ведення війни (рушниця, гармати, шаблі і т.д.). Говорячи про таку здобич, Д. І. Яворницький, посилаючись на своїх попередників та джерела, відмічав, що: «Більшість цієї зброї козаки здобували у поляків, росіян і особливо у татар і турків» [7, с. 163]; «Гармат запорожці в себе не мають, а використовують несподівано захоплені на турецьких кораблях і галерах» [7, с. 164].

Цікавим є те, що Д. І. Яворницький акцентував свою увагу на зовсім незначному векторі козацької здобичі – побутовому: «...у деяких, переважно у військових старшин, були срібні чарки, посуд, кришталеві кременці для горілки, здобуті на війні або отримані як подарунок у столиці» [7, с. 187]. Здавалося б незначне зауваження, але воно є доволі цінним у розумінні не тільки козацького побуту, але і самого явища – здобичного промислу. Фактично козаки не гребували навіть посудом, якщо була можливість здобути його, тобто саме явище мало в собі певні аспекти звичайного грабунку. Водночас варто зазначити, що явище військового здобичництва було по-

ширенням у середньовічній і ранньомодерній Європі, тому козацька військова спільнота не була винятком. Водночас, дане явище є феноменом, тому, що має свої специфічні соціокультурні елементи, які стали можливі тільки у межах Великого степового пограниччя та козацько-татарської взаємодії на цьому фронтірі.

Справа в тому, що козацькі землі «...займали величезний степовий простір по обох берегах Дніпра від східних кордонів польського королівства і південних околиць московського царства та сягаючи гирла ріки Дніпро і безпосередньо прилягаючи до Азовського моря...» [8, с. 163]. З даного уривку ми бачимо, що козацькі вольності знаходилися на прикордонні між Заходом та Сходом, що, на думку М. Грушевського, породило «...непритаманне для цих місцин явище» – козацтво, як поєднання осілого та кочового способу життя [2, с. 50–56]. Сьогодні ми можемо говорити про існування цілого ряду кордонів у межах Великого степового фронтиру: соціально-економічний – між кочівництвом і осілістю; етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше – мусульманами [3, с. 29–30]. Всі вищезазначені фактори, а особливо етноконфесійний кордон, породили протистояння між козаками і татарами.

Д. І. Яворницький у своїх працях звертав увагу на різні аспекти козацько-татарської взаємодії [8, с. 12–13], що безпосередньо пов'язані з вивченням та дослідженням проблематика козацького здобичництва. Як вже раніше зазначалося, здобичництво характеризується, перш за все, здобиччю, що здобували козаки під час війн проти турецько-татарських сил: «Вони залягали по глибоких балках, ховалися обабіччю проїжджих доріг, у гущавині лісів і пильно стежили за татарськими загонами, раптово нападали на них...» [7, с. 193]. Також саме завдяки культурно-побутовій взаємодії окремі елементи здобичництва зазнали своєї трансформації, як зазначив академік: «Стосунки запорожців з татарами були такими частими, що завдяки цьому обом народам відкривалося велике поле для взаємовпливу один на одного в тій чи іншій ділянці їх історичного життя» [7, с. 237]. Так, наприклад, людський полон не був притаманний козакам, але з часом (з кінця XVI ст.) він набуває поширення [8, с. 56].

Через землі Січі проходило багато шляхів. Зауважимо, що Д. І. Яворницький відзначав важливість Муравського шляху, яким «...татари вривалися на Україну... і запорожці неодноразово робили набіги на Крим» [10, с. 167] і Чорного шляху, що проходив між Бугом і Дніпром [10, с. 163]. Ці елементи він вважав сприяли комунікації козацтва із сусідами та здобичному промислу.

Захоплення здобичі відбувалось і під час того, коли звільняли бранців (відбивали ясир): «Багато хто жив лише для того, щоб відбивати християнський «ясир» у хижих татар, який ті щорічно

тисячами, а то й десятками тисяч забирали з України» [7, с. 193, 271]. Відповіддю міг бути полон козаками й татар, як зазначав Д. І. Яворницький, – татарський полон був своєрідною відповіддю козаків на жорстокості, до яких вдавалися мусульмани, захоплюючи християнських невільників [7, с. 246–251].

Так, у 1547 р. козаки під проводом барського старости Бернарда Претвіча наздоганяли татар, які напали на польські володіння біля Вінниці. Погоня тривала аж до Очакова, козаки хотіли відбити татарський полон, однак, татари вже раніше відправили свій ясир до Кафи. Тому козаки вирішили «відомстити» татарам, і, розбивши їх, взяли достатню кількість татар у полон, з чим і повернулися додому [8, с. 10].

Варто зазначити, що Д. І. Яворницький одним із перших вітчизняних істориків звернув увагу на питання розподілу здобичі. Він стверджував, що: «воєнну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська» [7, с. 182]. Сьогодні дослідники цієї тематики повністю погоджуються з даною думкою та при цьому уточнюють, що здобич розподілялася порівну, в окремих випадках тим, хто відзначався в бою, давали більшу частину. Також певний відсоток здобичі йшов на січову церкву: «Кошти січовому і взагалі всьому запорізькому духовенству виділяли частково із спільного військового жалування...а найбільше зі щедрих датків, духовних заповітів та військової здобичі» [7, с. 222]; гроші виручені від продажу худоби чи людей слугували для наповнення січової скарбниці.

Ще однією особливістю козацького здобичництва є роль у ньому польської шляхти. Д. І. Яворницький та інші вчені зазначали, що польська корона займала своє місце в здобичному промислі козаків, а саме санкціонувала напади козацької сили на татар. Хоча були випадки, коли польське суспільство гостро засуджувало здобичну діяльність козаків, яка нерідко приносила незручності не тільки в міжнародно-політичному, а й економічному планах [7, с. 254, 260].

Перш за все історик наголошував на ролі прикордонних старост у здобичному промислі козаків. Так, С. Полозович, О. Дашкович, П. Лянцкоронський, Б. Глинський, Б. Претвіч та ін., фактично очолювали козацькі набіги на татар: «У 1528 році ті ж козаки під керівництвом хмільницького старости П. Лянцкоронського, чернігівського О. Дашкевича і старости вінницького й брацлавського брали участь у поході під турецьке місто Очаків; у цьому поході козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби» [8, с. 9]. Справа в тому, що старости займали провідну роль у козацькому здобичництві XVI ст., отримуючи від цього як особисту економічну [8, с. 11], так і державну політичну користь. Разом із тим старости виступали в

ролі очільників козацтва, що сприяло його консолідації і подальшій трансформації здобичництва. Під час організації і безпосередньої реалізації здобичних походів старости передавали козакам свій військовий досвід. Так, наприклад, П. Лянцкоронський був знаний: «як найкращий полководець свого часу, який багато подорожував різними країнами Європи та Азії, вивчав усі бойові прийоми щонайкращих європейських та азійських полководців» [8, с. 8]. Також, Яворницький зазначає, що сміливість козаків у нападах на татаро-турецьких вельмож та їх володіння пояснювалася «співчуттям знатних польських панів» [8, с. 34].

Також зауважимо, що одним із об'єктів здобичного промислу козаків ставали купецькі судна, торговельні каравани та посольства. Так, кримський хан та й сам турецький султан неодноразово скаржилися як польській, так і московській владі на розбійні напади козаків на їхні посольства [4, с. 14].

Зазначимо, що хоч татари і були основними противниками козаків: «...і запорожців чекало попереду ще багато воєн проти їхнього споконвічного ворога» [9, с. 12], але в слушний час останні не гребували взяти здобич у своїх сусідів-християн. Так, 1580 р. козаки, беручи участь у Лівонській війні на стороні Речі Посполитої, воювали в межах Московського царства під містом Стародубом, де під проводом Яна Оришовського «завдали великої шкоди», напавши на це місто, спалили його, а також взяли велику здобич [8, с. 37]. Від здобичної діяльності козаків страждали і поляки [5, с. 2106].

Таким чином, Д. І. Яворницький одним із перших вітчизняних істориків звернув увагу на проблематику здобичництва в козацькому середовищі. Хоча в його працях немає окремого розділу чи розвідки з приводу козацького здобичництва, проте історик опосередковано зацентровує на ньому увагу. Вчений використовує термін «здобич», але при цьому у роботах знаходяться описи всіх видів здобичного промислу козаків. Вперше Д. І. Яворницький звернув увагу на роль польської шляхти в козацькому здобичництві та на тему розподілу здобичі козаками, що і сьогодні є недостатньо дослідженою та актуальною. Крім того, в роботах історика опосередковано можна структурувати козацьку здобич на окремі види: коні та худоба; здобич для ведення військових дій; полон. Загалом роботи Д. І. Яворницького, та особливо джерела, зібрані та опубліковані під його редакцією, надають можливість більш детально дослідити та виявити маловивчені аспекти проблематики козацького здобичництва.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** З історії видання монографії Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» / С. В. Абросимова // Січеславський альманах. – № 4. – Д., 2009. – С. 5–23.

2. **Грушевський М.** Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. VII. – К., 1995.
3. **Дашкевич Я.** Україна на межі між сходом і заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С. 28–44.
4. **Эворницкий Д.** Источники для истории запорожских казаков / Д. Эворницкий. – Т. 2. – Владимир, 1903.
5. **Эворницкий Д.** Источники для истории запорожских казаков / Д. Эворницкий. – Т. 1. – Владимир, 1903.
6. **Плецький С.** Здобичництво/ С. Плецький // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. : Генеза; Запоріжжя, 2002.
7. **Яворницький Д.** Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – Львів, 1990.
8. **Яворницький Д.** Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 2.– Львів, 1991.
9. **Яворницький Д.** Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 3.– Львів, 1992.
10. **Яворницький Д.** Твори: у 20 т. / Д. Яворницький. – Т. 2. – К.; Запоріжжя, 2005.

Надійшла до редколегії 12.09.2016

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

УДК 94(477) «18»

О. А. Удод*, М. Ф. Юрій**

**Інститут історії України НАН України (м. Київ)*

***Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського
національного торговельно-економічного університету*

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В XIX ст.***

Розглянуто вплив модернізаційних процесів у XIX ст. на формування української нації. Наголошено, що процес формування української нації у складі Російської імперії гальмувався двома обставинами. Перша – репресії імперської влади щодо українського національного руху і друга – відчуття відсутності, до певної міри, «іншого» щодо російської сторони з боку українського народу, того ж національного руху.

Щодо Австро-Угорщини, то тут проблема «іншого» поставала у всій повноті, що давало змогу на тлі цього «іншого» відчувати єдність всього українського, а це у свою чергу сприяло галицьким українцям перетворитися на самосвідому національну спільноту. І ця спільнота була набагато більш викристалізована як нація порівняно з аморфністю тієї частини українців, що перебували у складі Російської імперії.

Ключові слова: модернізація, етнос, нація, ідентичність, спільнота.

О. А. Удод, М. Ф. Юрій

*Інститут історії України НАН України (г. Киев),
Черновицкий торгово-экономический институт Киевского
национального торгово-экономического университета*

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ В XIX ст.

Рассмотрено влияние модернизационных процессов в XIX веке на формирование украинской нации. Отмечается, что процесс формирова-

*** Закінчення статті. Початок у «НУ» за 2015 р.

© Удод О. А., Юрій М. Ф., 2016

ния украинской нации в составе Российской империи тормозился двумя обстоятельствами. Первое – репрессии имперской власти относительно украинского национального движения и второе – ощущение отсутствия, в известной степени, «другого» относительно российской стороны со стороны украинского народа, того же национального движения.

Относительно Австро-Венгрии, то проблема «другого» возникала во всей полноте, что позволяло на фоне этого «другого» чувствовать единство всего украинского, а это в свою очередь способствовало галицким украинцам превратиться в самосознательное национальное сообщество. И эта община была гораздо более выкристаллизованная как нация по сравнению с аморфностью той части украинцев, которые находились в составе Российской империи.

Ключевые слова: модернизация, этнос, нация, идентичность, сообщество.

O. A. Udod, M. F. Yuriy

*The Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine,
Chernivtsi Commerce and the Economic Institute
of National Kievsky trade-economic university*

SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATION IN THE XIX CENTURY

The article deals with the influence of modernization processes in the XIX century on the formation of the ukrainian nation. It is noted that the formation of the ukrainian nation in the Russian empire was hindered by two factors. First – this is the repression of imperial power with respect to the Ukrainian national movement, and the second – that feeling of absence, to a certain extent, the «other» with respect to the Russian side by the ukrainian people of the same national movement.

Regarding the Austro-Hungarian empire, the problem of the «other» appear in their entirety, allowing the background of this «other» to feel the unity of all ukrainian, and this in turn contributed to the galician ukrainians to become a self-conscious national community. And the community was much more crystallized as a nation compared with the amorphous part of the ukrainians, who were part of the Russian empire.

Keywords: modernization, ethnicity, nation, identity and community.

Український націоналізм заперечував малоросійську ідентичність, яка могла мирно співіснувати із загальноросійською, і створював свій образ ідеальної Вітчизни, провокуючи конфлікт із польським, і з російським. Українська ідея «забирала» у російської не просто частину національної території, але «Київ – мати міст російських», місце православної віри і державності, а також позбавляла ідеологічної підстави в конфлікті з польським рухом.

Виклик з боку інших націоналізмів сприймався імперським урядом і російською суспільною думкою як виклик «ззовні», тоді як за-

гроза українського націоналізму для прибічників загальноросійської нації була диверсією зсередини «національного» тіла. Включно до царювання Олександра III, відомого як завчасно приреченого на провал спробою проведення русифікаторської асиміляторської політики в масштабі всієї імперії, русифікація на окраїнах носила обмежений характер. Це могло бути, якщо скористатися терміном Е. Тадена, адміністративна русифікація в душі політики Йосипа II в Австро-Угорській імперії, спрямована на забезпечення сприятливіших умов функціонування централізованого урядового апарату. В певних умовах русифікація могла носити характер репресивної міри, своєрідного покарання за нелояльність, як це було в Царстві Польському після повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. Але в обох випадках завдання тотальної мовної асиміляції місцевого населення не ставилося. Внаслідок репресії проти польської культури в Царстві Польському, тобто на території з переважанням етнічно-польського населення, могли бути предметом торгу, на відміну від таких самих і більш жорстких заходів у Південно-Західному і частині Західного краю, тобто на «одвічно руських землях», тому що тут вони були засобом зросійщення, яке трактувалося як відновлення справжнього характеру цих земель, викривленого колонізацією [21].

Як відбувалися ці репресії щодо українського народу, ми покажемо на «мовному» прикладі. Вже напередодні 1862–1863 рр. у царської бюрократії кінцево утвердився погляд, згідно з яким навчання грамотності усього населення західних окраїн мало відбуватися на «загальноросійській» літературній мові. Українська мова повинна була залишитися на становищі діалектів як мова для «домашнього вжитку». Спроби поляків використати латиницю для української однозначно сприймалися як прагнення перетягти українців на свій бік, а в тих, хто уже мислив націоналістичними категоріями, вбачали бажання «розколоти» загальноросійську націю, що формувалася. Без сумніву, у політиці щодо української мови поєднувалося прагнення нейтралізувати спроби поляків, і з допомогою алфавіту також, провести на цьому просторі цивілізаційний кордон по кордону Речі Посполитої 1772 р. й асиміляторський план об'єднання всіх східних слов'ян імперії в межах «загальноросійської нації» [18].

Після повстання 1863 р. і прийняття Валуєвського циркуляру і Емських інструкцій 1876 р., що різко обмежили дозволена сферу застосування української мови, влада продовжила спроби регулювання українського мовного простору. Вона прагнула регулювати питання орфографії там, де українська була дозволена, і цензура інструктувала видавців, що за зразок правопису мала бути прийнята етимологічна орфографія «Зібрання творів на малоросійському діалекті» І. П. Котляревського [25], переслідуючи мету не дати збільшити дис-

танцію між російською і українською нормами. В Емських інструкціях спеціально заборонялася так звана кулішівка, тобто фонетична орфографія, розроблена П. Кулішем. З точки зору влади, вона становила не що інше, як збільшення розриву між «загальноросійською мовою» і «малоросійським діалектом» з допомогою формальних графічних засобів.

Ставлення влади імперії і великоросів до українців передбачало інтеграцію, засновану на принципі рівності індивідів з одночасною відмовою в інституалізації цієї групи як національної меншини, тоді як стосовно неслов'ян, а також західних слов'ян (поляків) принцип індивідуальної рівності заперечувався, але їх статус національної меншості під питанням не ставився.

У той самий час, коли українець не приймав загальноросійську ідентичність, він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прибічників концепції великої російської нації відступником. У межах цієї концепції правильною була формула «одним українцем більше – отже, одним росіянином менше». «Обурливий і безглуздий софізм, ніби можливі дві російські народності (натяк на відому статтю М. Костомарова «Дві російські народності», де він говорив про малоросіян і великоросіян як про дві російські народності) і дві російські мови», – чітко визначав сутність своїх тривог із приводу українофільства головний гонитель М. Костомарова М. Катков [13]. Отже, сприйняття українського національного руху абсолютно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в імперії.

Таким чином, боротьба з українським рухом безпосередньо стосувалася питання про цілісність великоруського народу, а також питання про те, які території і яке населення складе ядро імперії, яке передбачалося консолідувати в російську націю [21].

Ми зробили цей доволі великий відступ, щоб показати реальний стан речей з приводу наведених слів Андреаса Каппелера про так звану рівність українців і росіян. Єдине, що не сказане А. Каппелером, це те, що українцям було відмовлено на право бути нацією. Але, незважаючи на жодні перешкоди, нація українського народу формувалася, і в деталях це описано українськими істориками, що спирались у своїх дослідженнях на відому книгу Мирослава Гроха, де йдеться про особливості становлення націй у Європі.

Та є дві обставини, які заважали до кінця сформуватися українській нації в складі Російської імперії. Перша – репресії імперської влади щодо українського національного руху і друга – відчуття відсутності, до певної міри, «іншого» щодо російської сторони з боку українського народу, того ж національного руху. Перша обставина загальновідома і описана в дослідженнях. А ось щодо другої, то тут варто зупинитися більш детально. Підтвердженням справедливості

такого висновку можуть бути петиції на адресу царя, уряду, звернення і накази виборців депутата Державної думи від України. В цілому в них присутній широкий спектр тем економічного, фінансового, політичного, культурного, національного, релігійного характеру, що піднімалися перед владою жителями всіх українських губерній в роки революції 1905–1907 рр. При цьому майже з двох тисяч документів лише в третині автори говорять про себе в тому чи іншому зв'язку як про «малоросів».

У переважній більшості петицій і наказів їх дописувачі прямо ідентифікують себе з «руськими людьми» і «людьми руського походження». Звичайно, ми тут можемо послатися на гру термінології і на те, що українські автори у своїх зверненнях, петиціях тощо під вищевказаними термінами мали на увазі свою українськість. Але даний факт говорить про розмитість відчуття «іншого».

Тому є нагода поговорити саме про проблему «іншого». Теза передбачає антитезу. Для самовизначення і самоідентифікації окремо взятої особистості необхідний «інший», порівняно з яким вони ніби вираховують контури свого образу. Я зможу встановити свою особистісну ідентичність, установивши ті складові, які виділяють мене із середовища інших людей. Тут, як зазначав Е. Гусерль, «Я» конституюється по контрасту з «Ти». Водночас мені необхідно, щоби інші також сприймали мене як іншого щодо них.

Подібним чином образи націй, народів, держав, формуються на перехресті взаємних мотивацій до само- і взаємопізнання один іншого. З питання «хто я?», яке людина задає собі й іншим, впливає інше питання: «на кого я подібна?» Відповідно, на питання: «хто ми?», яке той чи інший народ задає собі, впливають питання: «на кого ми подібні?» і чим ми відрізняємося від «них», тобто «інших»?

Інакше кажучи, ідентифікація досягається шляхом співставлення, порівняння з іншими людьми, що належать до якоїсь іншої, сторонньої спільноти. В цьому розумінні ідентичність включає певний образ з кордону, межі, що відокремлює себе від інших, своїх і чужих, друзів і ворогів тощо. На цьому перетині виникають симпатії, антипатії, неприйнятне або товариське ставлення, ненависть, образ ворогів і/або товаришів тощо. Тут «інший» відіграє роль своєрідного референтного тла для самоствердження.

Інакше кажучи, сенс і призначення ідентичності проявляються за допомогою образу або образів ворогів. Як і будь-яка така конструкція, вона, природно, містить уявлення про антипод. Можна погоджуватися або не погоджуватися з моральними, виховними чи іншими настановами, але, як зазначав К. Шмітт, «те, що народи групуються за протилежностями «товариш-ворог», що ця протилежність і сьогодні дійсна і дана як реальна можливість кожному

народу, який існує політично, – це розумним чином заперечувати неможливо» [29].

У такому розумінні поняття ворог просякнуте ідеологічним, політичним, публічним початком, воно тісно пов'язане з поняттями «протиріччя», «конкуренція», «конфлікти», «агресія», «боротьба», «війна», що трактуються як зіткнення протилежних сил, організованих політично. Не випадково грецьке слово *polemios*, що означає ворог, походить від однокорінного слова *polemos*, що означає війну в прямому розумінні слова.

Мабуть, у людській природі є потреба мати ворога жорстокого і непримиренного, який має бути знищеним. Опозиційність, конфліктність, ворожість – це такі самі природні форми прояву відносин між людьми, як і взаємна симпатія, солідарність тощо. Інстинкт самозбереження і інстинкт боротьби складають дві сторони однієї медалі.

Згідно із законом протиріччя і за аналогією з протиставленням «ми-вони», «свої-чужі», «товариш-ворог», ідентичність обов'язково має бути підкріплена образом супротивника, зовнішнього ворога, який є могутнім стимулятором досягнення консолідації і ефективності людських спільнот. Як встановлено історичними, антропологічними й етнографічними дослідженнями, практика використання людськими спільнотами сторонніх, чужих, образу «Іншого», «Не-ми» як інструменту самоідентифікації або «офірних цапів» стара як сам світ. Вона сягає своїм корінням у родоплемінне минуле людства. Спільний ворог, реальний або уявний, нерідко був початком, що забезпечував єдність і згуртованість племені або народу. Тому якщо не було реального ворога, який би справді загрожував цій єдності і згуртованості, то його, відповідно, придумували, конструювали.

Його раптове щезнення з певної причини, як правило, створює у племені, народу, країни відчуття порожнечі. За відсутності реального ворога його роль часто виконує уявний ворог. Зокрема, К. Лоренц описує поведінку самців риб, які у випадку відсутності зовнішнього суперника, що претендує на контрольовану територію, можуть перенести свою агресію на власну сім'ю і знищити її [5].

Отже, присутність зовнішнього ворога, «чужого», необхідна для стійкого існування найпростіших спільнот. Тому у будь-яких конфліктах взагалі і війнах зокрема неправильно бачити певну аберацію, певне відхилення від норми, тим більше, певний атавізм, результат не подоланих реліктів неандерталізму в людині тощо. Вони становлять цілком природні прояви людської природи і тому зберігаються як крайні засоби розв'язання проблем, що виникають між людьми, поки існують самі люди і людські спільноти.

Принцип пошуків і конструювання ворога присутній у всі часи та у всіх народів. Коли в сім'ї, колективі, країні справи йдуть погано,

часто виникає спокуса знайти винуватців всіх бід ззовні. Офірними цапами, як правило, виступають різноманітні релігійні, національні та інші меншини, а на міжнародному рівні яка-небудь іноземна держава, яка буде планувати завоювання або пригнічення країни.

Головна функція контр-іміджу полягає у ідентифікації ворога, від якого йде загроза. Чужий – завчасне джерело небезпеки, страху. Пари «ми-вони», «свої-чужі», «свій-інший» відіграють роль регуляторів взаємовідносин між групами, колективами, спільнотами людей і, відповідно, у питаннях національної ідентифікації [15].

Якщо «Інший» «розмитий», нечіткий, тоді власна ідентифікація також буде розмитою, як це трапилося з формуванням української національності тієї частини українського народу, що перебувала у складі Російської імперії. Звичайно, тут були й інші чинники, але основним був образ «Іншого» і, як побачимо, зовсім інша ситуація склалася для тих українців, що перебували у складі Австро-Угорщини.

Австро-Угорщина, загальновідомо, була багатоетнічною імперією. У 1840-і роки Австрія – «перша серед рівних» державоутворюючих «націй» імперій – взяла курс на онімечення населення і зміцнення централізму. Однак цей курс був неприйнятним «другої серед рівних» – Угорщини. У відповідь на заміну Віднем латини як офіційної мови німецькою Королівство Угорщини оголосило державною угорську мову. В імперії почалася «битва мов», під знаком якої проходили вся друга половина XIX – початок XX ст. і в яку були втягнуті всі народи, що населяли її.

Напруження не спадало навіть після прийняття у грудні 1867 р. австрійським парламентом нової конституції, яка була чинна в державі, зокрема в Галичині, до розпаду Австро-Угорської імперії. Її декларативність була очевидною. Так, попри проголошені рівність громадян перед законом і доступність державних посад однаково для всіх, в уряді львівського намісника не було жодного українця. Всі вищі посади в державі для українців теж були недосяжні.

Ухваливши на папері рівноправність усіх народів, конституція насправді запровадила поділ націй на панівні й поневолені. До останніх належали чехи, українці та словенці; панівними стали німці, поляки й італійці. Невдовзі після прийняття конституції поляки почали домагатися втілення своєї національної програми територіального федералізму. З цією метою у 1871 р. для Галичини створили окреме міністерство, що його очолив поляк І. Горохольський. Ішлося про відокремлення Галичини і надання їй зовні характеру суто польської провінції Австрійської держави. Цьому, безумовно, значною мірою сприяла так звана Галицька резолюція, прийнята Віднем у 1867 р., за якою поляки в Галичині набували особливого статусу.

Відтоді не лише політичні, а й культурні права українського населення, здобуті в революції 1848 р., послідовно нівелювали. В Австрії між українським народом і урядом стояла польська шляхта, а пізніше польське громадянство, яке й було головним ворогом політичних прав і свобод українства. Уряд відіграв роль своєрідного третейського судді, який то захищав права гнобителів, то лякав їх за допомогою гноблених. Проблему ускладнювала відсутність у системі політичних цінностей галицьких українців ідеї незалежної Української держави, яка з'явилася лише в останнє десятиріччя XIX ст. Правову платформу українського визвольного руху становили: національно-культурницька програма; ідея соборності українського народу; концепція незалежної держави.

Політичний гніт західних українців поєднувався з національним. Зокрема, хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, політична, економічна і культурна перевага цілком належала полякам. Австро-угорський уряд спирався в Галичині на польську аристократію, яка відігравала важливу роль. У її руках перебували всі місцеві адміністративні посади, суд і поліцейне управління. З цього приводу один польський автор відверто заявляв, що «Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими законами, австрійським правосуддям та адміністрацією, насправді ж все управління краєм, здійснення правосуддя і представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили в Галичині порядки терору, хабарництва і прямого насильства» [15, с. 346].

З особливою рішучістю антиукраїнська політика здійснювалася в галузі освіти. Навчали у Львівському університеті, інших ВНЗ, професійно-технічних закладах Галичини польською мовою. Великої колонізації зазнали також середні школи, або гімназії. У 1914 р. у провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій, тобто по одній на кожні 42 тис. поляків і 520 тис. українців. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських [15].

Українці зазнавали дискримінації на всіх рівнях. Так, у 1907 р. польські культурні заклади отримали вдесятеро більше фінансову підтримку, ніж українські [15, с. 348]. Інвестиції направляли, звичайно, у західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці натикалися не лише на байдужість, а й на активний опір уряду.

Місцеве населення регіону не мирилося зі своїм важким становищем, ведучи вперту боротьбу за кожен установа, кожен посаду, кожне призначення, по суті, за кожне українське слово. На кривду і визиск воно відповідало все активнішим спротивом. Істотну роль у численних акціях протесту відігравали українські політичні партії, різноманітні організації, у тому числі й молодіжні, громадські діячі.

Під могутнім натиском народних мас Австро-Угорщини, у тому числі й західноукраїнських земель, правлячі кола імперії Габсбургів змушені були швидше провести реформу виборчої системи до парламенту (рейхсрату). Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджене загальне виборче право, щоправда недосконале. Ліквідувавши в 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг низку цензів, що обмежували права простих трудівників. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, а українці – від 102 тис. [15]. У рейхсраті та в місцевих сеймах продовжували домінувати австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники та підприємці, урядовці. Тому трударі Галичини протягом 1907–1914 рр. не припиняли боротьби за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала справа польського графа Анджея Потоцького, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А. Потоцький привселюдно заявив, що тепер для українців влаштує друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з ділом. Під час виборів до Галицького сейму 1908 р. у селі Коропець (нині Монастириського району Тернопільської області), від якого балотувався граф Казимир Бадені, було вбито селянина Марка Каганця. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зокрема у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М. Каганця підійшло троє австро-угорських жандармів і багнетами закололи його. «Це була остання крапля, – писав у ті дні Гнат Хоткевич, – котра переповнила чашу народного терпіння» [27].

Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 23-річний студент Львівського університету Мирослав Січинський. 12 квітня 1908 р. він трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу Потоцького. Ця подія дала сильний поштовх антиукраїнським настроям. У Львові за абсолютного невтручання поліції відбулися українські погроми. Шалену антиукраїнську пропаганду почала польська преса.

Можна констатувати, що на початку XX ст. польсько-український конфлікт із боротьби між двома національними елітами, за словами Ореста Субтельного, виріс у конфронтацію між двома народами, що набирала загрозливих масштабів [22]. Радикалізація національного руху – як українського, так і польського – неминуче ставила на порядок денний питання: хто стане господарем у Східній Галичині? Доки питання влади не було остаточно вирішено – поляки робили все, щоб

там утриматися. З цією метою вони навіть порозумілися з росіянами. Польська адміністрація в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, аби знищити український національний табір [6], діючи за принципом: «Пусьдїць Русїна на Русїна» [14]. Така ситуація змушувала українців зміцнюватися ідейно й організаційно, щоб належним чином протистояти польським зазіханням.

Отже, можна стверджувати, що перед Першою світовою війною галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя [3].

І ця спільнота була набагато викристалізованіша як нація порівняно з аморфністю тієї частини українців, що перебували в складі Російської імперії. Ця викристалізованість спостерігалася в діяльності керівництва ЗУНР порівняно з керівництвом Центральної Ради і Директорії. Ця національна ідентичність українців Західної України проявляє себе більшою мірою, ніж в інших регіонах України, а особливо на Сході і Півдні.

Безпрецедентна швидкість, з якою національна ідея оволоділа народами і завдяки якій вона стала на початку ХХ ст. безумовною нормою, була б неможлива без фундаментальних змін у народній свідомості в Новий час [1]. Спеціалісти в галузі національних відносин майже одностайні в розумінні природи цих змін. В умовах, коли у людей похитнулась віра в те, що «Святе Письмо відкриває... шлях до істини» і що ієрархія в суспільстві визначена наперед Богом, вони, будучи вирваними модернізацією із соціально-рольових осередків до індустріального станового суспільства, стикаються в новому для них світі з ідеєю нації, яка «хай буде вічно» [4].

Цій ідеї судилося стати для нового соціально дифузного, анонімного, атомізованого світу секулярною релігією. «Нація», яка за природою своєю є, як показав Б. Андерсон, «уявною спільнотою», вкорінюючись у масовій свідомості завдяки діяльності інтелектуалів, перетворювалась потім у фундамент соціокультурного зв'язку із групової інтеграції в реальну підставу продукування багаточисленних образів «Іншого» – етносів, культур, конфесій [2].

Український народ, наслідуючи ті самі принципи, що й інші європейські народи, завдяки модернізаційним процесам, у протистоянні з владою Російської й Австро-Угорської імперій як з «Іншими», створивши себе «уявною спільнотою» почав називатися на початку ХХ ст. українською нацією.

Бібліографічні посилання

1. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європі / У. Альтерматт. – М., 2000.

2. **Андерсон Б.** Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М., 2001.
3. **Бройн Дж.** Подходы к исследованию национализма. Нации и национализм / Дж. Бройн. – М., 2002.
4. **Буховец О. Г.** Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века. Новые материалы, методы, результаты / О. Г. Буховец. – М., 1996.
5. **Гаджиев К. С.** Национальная идентичность: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // *Вопр. философии*. – 2011. – № 10.
6. Гей, там на горі «Січ» іде... Пропам'ятна книга «Січей». – Вінніпег, 1985.
7. **Грицак Я.** Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століть / Я. Грицак. – К., 1998.
8. **Дашкевич Я.** Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України*. – Л., 1995.
9. **Ісаєвич Я.** Етнічне коріння української нації / Я. Ісаєвич // *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України*. – Л., 1995.
10. **Каппелер Андреас.** Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // *Россия-Украина: история взаимоотношений* / Миллер А. И. (ред.). – М., 1997.
11. **Касьянов Г. В.** Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К., 1999.
12. **Касьянов Г. В.** Теорії нації та націоналізму. Нарис 8 [Електронний ресурс] / Г. В. Касьянов. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>
13. **Катков М. Н.** 1863 год. Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском Вестнике и Современной летописи / М. Н. Катков. – Вып. 1. – М., 1887.
14. **Лазарович М.** Національно-політична думка західних українців у другій половині XIX – на початку XX століття [Електронний ресурс] / М. Лазарович. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/lazarovyc1/r01.html>
15. **Лановик Б.** Історія України: навч. посібник / Б. Лановик, М. Лазарович. – К., 2001.
16. **Ле Ридер Ж.** Венский модерн и кризис идентичности / Ж. Ридер Ле. – СПб., 2009. – С. 369.
17. **Лисяк-Рудницький І.** Формування українського народу й нації (методологічні завваги) / І. Лисяк-Рудницький // *Історичні есе*. – К., 1994. – Т. 1.
18. **Миллер А. И.** Империя Романовых и национализм / А. И. Миллер. – М., 2008.
19. **Миллер А. И.** Методологические проблемы изучения процессов формирования наций у восточных славян в поздний имперский период / А. И. Миллер // *Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник*. – М., 2003.
20. **Миллер А. И.** Украинский вопрос в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – М., 2000.
21. **Миллер А. И.** Формирование наций у восточных славян в XIX в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста [Електронний ресурс] / А. И. Миллер. – Режим доступа: www.timeandspace.lviv.ua/miller45507
22. **Нагаєвський І.** Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993.
23. **Неменский О. Б.** Чтобы быть Руси без Руси. Украинство как национальный проект / О. Б. Неменский // *Вопр. национализма*. – 2011. – № 1. – Вып. 5.

24. **Пономарьов А.** Етнічність та етнічна історія України / А. Пономарьов. – К., 1996.
25. Российский государственный исторический архив. – Ф. 776, оп. 11, д. 61 а, л. 41 об.
26. **Смолій В.** Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К., 1998.
27. **Субтельний О.** Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991.
28. **Храмов А.** Национализм и модернизация [Электронный ресурс] / А. Храмов. – Режим доступа: <http://rodoslav.wordpress.com/>
29. **Шмитт К.** Понятие политического / К. Шмитт // Вопр. социологии. – 1992. – Т. 1. – № 1.
30. **Яковенко И. Г.** Украина и Россия: сюжеты соотнесенности / И. Г. Яковенко // Вест. Европы. – 2005. – №16.
31. **Buttle N.** Critical nationalism: a liberal prescription? / N. Buttle // Nations and Nationalism. – 2000. – № 1.
32. **Gellner E.** Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford, 1983.
33. **Janowski M.** Wavering Friendship: liberal and national ideas in nineteenth century East-Central Europe / M. Janowski // Ab Imperio. – 2000. – № 3–4.
34. **John W.** Slocum. Who and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia / W. John // The Russian Review, April 1998.
35. **Szporluk R.** Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State / R. Szporluk // Daedalus, 1997. – Vol. 126. – № 3.

Надійшла до редколегії 15.06.2015

УДК 94(477.7) «1853»

В. М. Полторак

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДОЗВИ ТАЄМНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ ТА БЕССАРАБІЇ 1853 р. ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

На основі публікації двох документів «Таємного комітету України та Бессарабії» від 16 вересня 1853 р. проаналізовано політичну думку польського еміграційного середовища, турецького уряду напередодні Кримської війни (1853–1856). Відзначено важливість даних джерел для визначення політичної програми Михайла Чайковського (Садик-паші). Також зазначено, що ці документи призвели до поглиблення розколу в середовищі польського еміграційного табору щодо українського питання.

Ключові слова: Михайло Чайковський, Мехмед Садик-паша, Таємний комітет України та Бессарабії, Кримська війна.

В. Н. Полторак

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

**ВОЗЗВАНИЯ СЕКРЕТНОГО КОМИТЕТА УКРАИНЫ
И БЕССАРАБИИ 1853 г. КАК ИСТОЧНИКИ
ПО ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ**

На основе публикации двух документов «Секретного комитета Украины и Бессарабии» от 16 сентября 1853 года проанализированы политические идеи польской эмиграции и турецкого правительства накануне Крымской войны (1853–1856). Отмечена важность данных источников для определения политической программы Михаила Чайковского (Садык-паша). Также указано, что эти документы привели к углублению раскола в среде польского эмиграционного лагеря по украинскому вопросу.

Ключевые слова: Михаил Чайковский, Мехмед Садык-паша, Секретный комитет Украины и Бессарабии, Крымская война.

V. M. Poltorak

I. I. Mechnikov Odessa National University

**SECRET COMMITTEE OF UKRAINE AND BESSARABIA 1853 AS
A SOURCE FOR RESEARCH OF POLITICAL IDEAS HISTORY**

The article is based on the publication of two documents of Secret Committee of Ukraine and Bessarabia in 1853 analyzed according to the Polish exile and the Turkish government political ideas on the eve of the Crimean War of 1853–1856. It was noted the importance of the sources for study of the Michael Chajkowski (Sadyk Pasha) political program. The documents justify participation Sadyk Pasha Cossacks in military operations for the liberation of Ukraine and the formation of a separate autonomous part of the Ottoman Empire in the Cossack Hetman of Ukraine and Bessarabia. It is unique document of political thought in the mid-nineteenth century, which put the issue of subjectivity Ukraine and its status. The documents includes mid-nineteenth century Turkish vision for the future of the Black Sea region, while splitting the Polish emigration camp.

Keywords: Michael Czajkowski, Mehmet Sadyk Pasha, the Secret Committee of Ukraine and Bessarabia, Crimean War.

Михайло Чайковський (Мехмед Садик-паша) був відомим письменником, військовим і громадським діячем. Його особливе місце в історії Центральної та Південно-Східної Європи відзначене багатьма істориками – турецькими [1; 5], польськими [2; 6; 7; 10], болгарськими [18; 19; 20], російськими [8; 16] та українськими [11; 12; 13; 15; 17]. На сьогодні опубліковано багато джерел до біографії Михайла Чайковського [3; 4; 9; 21]. Проте деякі з моментів його діяльності досі не

з'ясовані. Одним із ключових питань у дослідженні його політичної концепції розвитку Південно-Східної Європи після Кримської війни є проблема достовірності двох документів, підписаних членами Комітету України та Бессарабії, датованих 16 вересня 1853 р. Оскільки їх публікації українською мовою досі не було здійснено, заповнюємо цю прогалину в додатках до статті.

Вперше опублікував ці два меморандуми Євген Рудницький. За його інформацією папери були власноручними Адама Чайковського (сина Михайла) російськомовними копіями із французьких перекладів, які свого часу здійснила Людвіка Снядецька для Адама Чарторийського. Євген Рудницький робить припущення, що оригінали були україномовними, проте його аргументи слабкі. Адже українізм, названий істориком, є привнесеними в текст перекладачем Адамом Чайковським (і насправді можуть бути полонізмами). Та й як українізм збереглися би при подвійному перекладі на французьку, а потім російську мову?

Комітет України та Бессарабії привернув увагу українських істориків в еміграції – «Альманах українського національного союзу» за 1971 р. подає біографічний матеріал д-ра Миколи Рибак «Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша» [14]. Автор статті використав опубліковані Євгеном Рудницьким відозви Комітету, а також подав невідому доти україномовному читачеві інформацію. Зокрема, вказано, що папери привезли до Стамбула з Кишинева «українські купці». Пише історик і про рекомендацію Михайла Чайковського турецькому султану «коли б султан хотів скористатися зі згаданої пропозиції комітету України і Бессарабії, то було б вказаним послати довірену особу в ті сторони, щоб ту справу ближче і точніше дослідити». На думку Миколи Рибак, саме згадані папери дозволили султану Абдул-Меджиду видати «фірман» (насправді – «іраде») з призначенням Чайковського «начальним вождем усіх підданих Туреччині козаків». Також важливо, що, на думку М. Рибак, саме схвалення Чайковським документів Комітету призвело до «великого обурення в польському екзильному таборі» [14, с. 90–91].

Іван Лисяк-Рудницький, звернувшись до аналізу «Козацького проекту» Михайла Чайковського не зміг оминати питання достовірності документів Комітету. Історик «захопився», проте й «здивувався» фактові існування таємної сепаратистської організації в середині XIX століття, коли «назагал український рух у XIX ст. був не сепаратистським, а автономістським, тобто спрямованим на культурне самовираження або федералізацію Російської імперії». Вважаючи цілком можливим, що «меморандум сфабрикував сам Чайковський тому, що висловлені в ньому ідеї підозріло схожі на його власні», І. Лисяк-Рудницький жалкує неможливості відшукати оригінали па-

перів. Походження опублікованих Євгеном Рудницьким документів історик оцінив так: «Оскільки вони надійшли від сина Чайковського, не виключено, що їх підробив сам Чайковський». Окремо І. Лисяк-Рудницький піддає критиці перелік підписів під документами. І хоч за участі Омеляна Прицака вдалося нібито визначити одну персону – генерал-майора Дабіжу – українофіла-мазепинця, проте в цілому згаданих підписантів не вдалося ідентифікувати. «Цей призабутий епізод є цікавим і важливим, і має більшу вартість, ніж до цього назагал уважалося» [11] підсумував своє дослідження Іван Лисяк-Рудницький.

Інформація про Комітет України та Бессарабії потрапила на сторінки спогадів Михайла Чайковського. Ці мемуари дійшли до нас у декількох варіантах. Першим можна вважати оригінальні начерки польською мовою, написані у 1870-1886 рр. у Стамбулі, Києві та на Чернігівщині, які надійшли до рук сина Садик-паші, генерала російської армії Адама Чайковського, який у свою чергу передав мемуари до редакції «Київської Старовини» для публікації. У 1891 р. частково вони були опубліковані, доведені до 1840-х рр., але в подальшому публікація припинилась [9].

Друге видання, яке ґрунтувалося на мемуарах Садик-паші, – стаття його дочки Кароліни Суходольської [20] про участь болгар у козацьких підрозділах її батька. Відомо, що цей варіант мемуарів був написаний французькою мовою і напевно являв собою начерки мемуарів, написані перед від'їздом Чайковського до України у 1872 р. Сліди цього тексту губляться – архів К. Суходольської до сьогодні не знайдений. Вона померла у 1902 р. в Трієсті (тоді Австрійська імперія). Знову виринає перший варіант мемуарів у 1895 р. в Москві, де редакція «Російської Старовини» за посередництва Адама Чайковського береться за їх публікацію [21].

Найбільш повна до сьогодні версія мемуарів Садик-паші друкувалась майже десятиріччя в цьому часописі. Саме в цьому виданні вперше згадано про Комітет України та Бессарабії – про те, що саме дві відозви Комітету скомпрометували ідею М. Чайковського в очах англійських союзників (лорда Пальмерстона) [22].

Відштовхуючись від часткового видання мемуарів у «Киевской Старине», у Львові у 1898 р. публікується його переклад на польську мову [4], проте цей текст не йде далі 1840-х рр. Ще одна публікація мемуарів була здійснена у 1962 р. у Варшаві польською мовою [3]. Це видання ґрунтувалось на тому самому тексті, який свого часу надавав Адам Чайковський, проте, за коментарем видавців, було більш повним та стосувалося тільки часу Східної війни. Звірка текстів підтверджує, що редакція «Російської Старовини» скоротила деякі фрагменти тексту, особливо що стосується стосунків між польським, англійським та турецьким офіцерським корпусами [7, с. 78–81]. Скороченню було

піддано і повідомлення про Комітет – він на думку редакції російського часопису не повинен був привертати великої уваги.

Отже, найбільш повно від імені Михайла Чайковського про Комітет можемо дізнатись у виданих у 1962 р. мемуарах про події Кримської війни [3, с. 24–25]. Згідно з ним, Чайковський визнає, що папери Комітету стали одним з аргументів у внутрішньо-польській боротьбі навколо українського питання. Опонент Чайковського Владислав Замойський демонстрував копії меморандумів, надісланих Адамові Чарторийському, в колі польських емігрантів задля доведення сепаратистської діяльності Садик-паші, якого «оголошено за нового Богдана Хмельницького».

В опублікованих у 1962 р. спогадах роз'яснюється питання походження документів – начебто їх передали впливовому турецькому політику Решід-паші (прихильник танзімату, 6 разів – великий візир імперії) два купці-козаки з Кишинєва. Оригінали були друкованими російською мовою. Далі Михайло Чайковський в спогадах в цілому передавав зміст поданих вище документів.

Аналізуючи усі відомі на даний момент варіанти текстів документів Комітету, а також супровідні документи щодо подій жовтня–листопада 1853 р., коли ці папери вперше потрапили до уваги турецьких посадовців та самого Михайла Чайковського, можна зробити два припущення. Найбільш вірогідно те, що текст є фальсифікатом. Адже він жодного разу не згаданий у відомих незалежних від Чайковського джерелах. Про фальсифікацію свідчить також невластивий наддніпрянським українським текстам того часу стиль, плутана термінологія, наївний пафос відозв. Питання в тому, хто і навіщо створив ці документи.

Перша версія – оскільки Решід-паша передав папери Чайковському, а той вже поширив їх переклади серед польського середовища, а французький переклад передав султану, то можливо папери відображають бачення турецьких політиків майбутнього Південно-Східної Європи. Протекторат Україна та Бессарабія на правах Валахії та Молдови повинен був стати буфером між Османською та Російською імперіями. Про вірогідність цього факту говорять деякі терміни – двобунчужний, Росія названа «Північною» тощо. Відновлюваний український гетьманат таким чином розглядався як продовження глибоких традицій козацько-турецьких відносин.

Друга версія – вже висловлювана Іваном Лисяком-Рудницьким – найбільш правдоподібна. Автором паперів міг бути сам Михайло Чайковський, адже обидва документи дуже точно передають відомі з інших джерел ключові моменти його політичної концепції. Вкладаючи в уста представників України (мається на увазі Правобережжя, адже з контексту виходить, що окремо розглядається Мала

Росія – тобто Лівобережжя) та Бессарабії прохання прийняти ці території під владу султана, обрати гетьмана, надати військову допомогу тощо – Михайло Чайковський обґрунтовував свої подальші плановані військові операції та політичні дії. Підтверджує факт авторства Чайковського ще й докладний опис прапора планованого козацького війська, який мала би надати Порти. Він як дві краплі води схожий на той прапор, який в листопаді урочисто був піднятий над козацькими сотнями і проголошений «давнім штандартом гетьмана Петра Дорошенка» (нез'ясоване питання, як могли делегати у вересні змалювати цей прапор, знайдений за словами Чайковського в сховищах вселенського патріархату в листопаді).

Отже, опубліковані два документи вірогідно є результатом творчості Михайла Чайковського, і можливо були створені за підказки чи за участі Решід-паші. Вони обґрунтовували участь козаків Садик-паші у військових операціях за звільнення України та утворення окремого автономного у складі Оттоманської Порти козацького Гетьманату України та Бессарабії. В такому світлі перед нами унікальна пам'ятка політичної думки середини ХІХ ст., яка поставила питання щодо суб'єктності України (Правобережної) та її автономного статусу. Документи не суперечать (і відображають в цілому) бачення турецькими політиками середини ХІХ ст. майбутнього причорноморського регіону, і водночас розколювали польський еміграційний табір.

Наприкінці в додатках публікуємо два вищезгаданих документи. Це – переклад українською мовою опублікованих Євгеном Рудницьким паперів, які були йому надані Адамом Чайковським, проте оригінал їх досі невідомий. Сподіваємося, подальші пошуки в польських архівах приведуть до їх знайдення.

ДОДАТОК 1

№ 13. Таємний Комітет патріотичний Бессарабії та України. 16 вересня 1853 р.

Панове козаки Турецько-Запорозжці!

Тяжка рука тиранії Російських правителів примусила Вас залишити Вашу вітчизну, але тепер настав час розірвати кайдани, які Вас ув'язнювали та гнітили.

Ми колись носили героїчне ім'я козаків, обирали власних гетьманів. Цього вже достатньо, аби спалахнули Ваші гідність та бажання повернути Вашу минулу славу і свободу нашої спільної вітчизни.

В ім'я цих високих стремлінь, повноважений Комітет, маючи усі права, просить Вас:

1-ше Відновити у Вас любов до нашої спільної вітчизни;

2-ге Зберегти назавжди вірність Високій Порті, яка Вас великодушно прийняла і на допомогу якої в теперішній час очікуємо;

3-тє Обрати між Вами дванадцять кращих людей між козаками, які спільно з товаришем нами вповноваженим і забезпеченим цим листом та листом №14 нижче викладеним, представляться перед Високою Портою, аби прохати її дозволу обрати Гетьмана, Начальника, під керівництвом якого Ви поспішите з'єднатися з нами для спільної справи. Поспішайте, брати і товариші, допомагати нашому національному товариству, яке обрало Комітет, і до якого належать кращі люди наших провінцій.

(Підписи)

Голова Генерал-Майор, Князь Дабіжа
від України Петренко [15; 64].

ДОДАТОК 2

№14. Тасмний комітет патріотичний України та Бессарабії. 16 вересня 1853 р.

Високий Порту.

Надзвичайні збори усіх представників України та Бессарабії вирішили повідомити Високу Порту, що Україна та Бессарабія були раніше козацькими провінціями під протекторатом Високої Порти і керувались у внутрішніх справах власними національними законами; мали право обирати між собою Гетьмана (Двобунчужний Паша), але через сум'яття та непорядки, провінції ці з'єдналися з Молдавським Князівством під керівництвом Господаря Князя Василя Албанте (Лу-пула. – В. II.).

Переслідувані нещасливою долею, вони потрапили під залізну руку Росії, яка забрала усі наші вольності і права, пригнічуючи нас як принижених рабів.

З давніх давен наш народ намагався відшукати свою волю, бажаючи для цієї мети порозумітись із Польщею, і йти заодно з нею та іншими провінціями Росії. Але ці спроби не приносили нам ніякої користі, але й навіть піддавали нас великим небезпекам.

Сьогодні, через загальну агітацію та очікуване руйнування Півночі, Мало-Росія запросила наші провінції заснувати незалежну державу спільно з Польщею; хоч ми принципово дали нашу згоду, ми були примушені відмовити в такому об'єднанні і задовільнитись поміркованим існуванням, погодитись на васальне становище щодо Туреччини, тільки би отримати автономію, і маємо усі дані, аби стверджувати, що Україна та Бессарабія готові за першою вимогою повстати проти Росії.

Просимо Високу Порту прийняти наступні умови:

1-ше Дозволити нашим Запорожцям, які перебувають донині в Туреччині, обрати між собою дванадцять довірених осіб, які будуть

уповноважені від наших провінцій Бессарабії та України при Високій Порті. Ці уповноважені оберуть Гетьмана;

2-ге Обраний ними Гетьман повинен бути турецько-підданим, греко-східного віросповідання, знати мови малоросійську та молдавську, адже провінції ці населені малоросіянами та молдаванами. Вибори повинні відбутись без усякого тиску, вільно, тільки через наших повноважених, в присутності Архієпископа Грецької церкви, який засвідчить вибір;

3-тє Дозволити обраному Гетьману з'єднати всіх козаків під штандарт, який нам надасть Висока Порто. Штандарт буде двоколовим: в білому полі хрест золотий православний, на червоному – півмісяць срібний, штандарт цей буде освячений місцевим патріархом;

4-те Після обрання Гетьман присягне, що буде дотримуватись прав, наданих нам Високою Портою. Тоді ж, після урочистої присяги і обіцянок свято зберегти наші права та привілеї, затверджений буде в своїй посаді Високою Портою, зі всіма почестями, які належали до його сану та посади.

Після цього, коли він з козаками увійде в землі України та Бессарабії, ці дві провінції отримають свої закони та привілеї, якими користуються Валахія та Молдова.

До всього того треба оберегати таємницю, діяти енергійно та швидко, тоді наша справа гору візьме, і усе населення піде як одна людина, і сила буде за нами.

(Підписи)

Голова Генерал-Майор Князь Дабіжа.

Генерал-Майор Фрайченко, Генерал-Майор Катарджи. Статський радник І. Образа. Громадянин К. В. Драмба. Делегат Бессарабії П. С. Башата.

Друк. за вид.: *Рудницький Євген*. До історії польського козакофільства // За сто літ. – Кн. 1. – С. 65–66.

Бібліографічні посилання

1. **Badem Candan**. The Ottoman Crimean War (1853–1856) / Candan Badem. – Leidem-Boston, 2010.
2. Chudzikowska Jadwiga Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. – Warszawa, 1971.
3. **Czajkowski M.** Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku / M. Czajkowski. – Warszawa, 1962.
4. **Czajkowski M.** Pamietniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego / tłumaczyl na polskie A.P. / M. Czajkowski. – Lwow: Nakladem ksiegatni Gubrynowicza I Schmidta, 1898.

5. **Gumus Musa.** Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi // Turkish studies. – V. 5/3. – 2010. – P. 1362–1375.

6. **Rawita-Gawronski Fr.** Michal Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny / Fr. Rawita-Gawronski. – Petersburg, 1901.

7. **Segel Harold B.** Mieczkiewicz and the Juwish legion in memoirs of the Sadyk Pasha (Michal Czajkowski) / Segel Harold B. // The Polish review. – Vol. 10. – № 3. 1965. – P. 78–81.

8. **Борисєнок Ю.** Атаман Садык-паша / Ю. Борисєнок // Родина. – 1998. – №5–6.

9. Записки Михаила Чайковского (Садык Паши) // Киевская старина. 1891, 1892.

10. **Кулецька Алісія.** Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (паша Мехмет Садик) і проблеми «козащини» в XIX ст. // Причорноморський регіон у контексті світової політики: історія та сьогодення. – О., 2008. – С. 117–125.

11. **Лисяк-Рудницький І.** Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – С. 251–263.

12. **Полторак В.** Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області / В. Полторак // Чорноморська минувшина. – Вип. 5. – О., 2010.

13. **Прігарін О.** «Козацтво в Туреччині» М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини XIX ст. / О. Прігарін // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – 2001. – Вип. XIII. – С. 26.

14. **Рибак М.** Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша / М. Рибак // Альманах українського національного союзу. – Нью-Йорк, 1971. – С. 86–97.

15. **Рудницький Євген.** До історії польського козакофільства / Євген Рудницький // За сто літ. – Кн. 1. – С. 62–66.

16. **Сень Д.** Панславизм Михала Чайковского и история казачества в Османской империи / Д. Сень, А. Пригарин // Поляки в истории России: история и современность. – Краснодар, 2007. – С. 147–160.

17. **Слабченко Тарас.** Коли повернув на Україну Садик-Паша? / Тарас Слабченко // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – Кн. XXV. – К., 1929.

18. **Смоховска-Петрова В.** Михал Чайковски – Садык паша и Българско възраждане / В. Смоховска-Петрова. – София, 1973.

19. **Стойчев И. К.** Казак-алая на Чайковски / И. К. Стойчев. – София, 1944.

20. **Суходолска К.** Българите в неизданите мемуари на Чайка Чайковски (Садък-паша) / К. Суходолска // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – Книга X. София, 1894. – С. 429–468.

21. **Чайковский М.** Записки / М. Чайковский // Русская старина. – 1895-1898, 1900, 1904.

22. **Чайковский М.** Записки / М. Чайковский // Русская старина. – Т. 96. – 1898. №12. – С. 682.

Надійшла до редколегії 12.09.2016

УДК 94(477) «1890/1900»]: 929 Шевченко

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО Т. Г. ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
РУСІ НАДДНІПРЯНЩИНИ 1890–1900 рр.**

Розглянуто збереження національної пам'яті про Т. Г. Шевченка в ідеології та діяльності українських громад, політичних партій та організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX ст., показано її роль у становленні української національної пам'яті, ідентичності та консолідації українських національно-демократичних сил.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, українська національна пам'ять, українська національна ідентичність, українські громади, українські політичні партії та організації, Наддніпрянщина.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ
О Т. Г. ШЕВЧЕНКО В УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ
ДВИЖЕНИИ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ 1890–1900 гг.**

Рассмотрено сохранение национальной памяти о Т. Г. Шевченко в идеологии и деятельности украинских громад, политических партий и организаций Надднепрянщины в конце XIX в., показана ее роль в становлении украинской национальной памяти, идентичности и консолидации украинских национально-демократических сил.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, украинская национальная память, украинская национальная идентичность, украинские общины, украинские политические партии и организации, Надднепрянщина.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE PRESERVATION OF HISTORICAL MEMORY ABOUT TARAS
SHEVCHENKO IN THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT
OF THE UPPER DNIEPER AREA (NADDNIPRIANSCHYNA) 1890–1900**

Considered the preservation of the national memory about Taras Shevchenko in the ideology and activities of Ukrainian communities, clubs and political societies on the Upper Dnieper Area in the late XIXth century. Shows the activities with decorating and visiting the grave of Kobzar, the traditional Shevchenko's anniversaries, reading and disseminating works

of Shevchenko, which were in «olds», «youths» Ukrainian community and tarasivtsi's. Noted that this was done not only in the provincial centers – Kyiv, Chernihiv, Kharkiv, Odessa, Poltava, and began to penetrate into the provincial hinterland. Evidence of this was, for example, the activities of the Ukrainian group in Alexandria. Noted that the commemoration of Taras Shevchenko was an important manifestation of the formation of Ukrainian national identity and consciousness in the late XIXth century, when near the national culturista on the Upper Dnieper Area began to show itself, a new Ukrainian political movement.

Keywords: T. Shevchenko, Ukrainian national memory, Ukrainian national identity, Ukrainian communities, groups, Ukrainian political organizations, Upper Dnieper Area (Naddnipryanschyna).

Проблема збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка вже викликала дослідницький інтерес у вчених. Так, дослідниця С. В. Брижицька у своїй монографії «Я не самотній...» (Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.)) проаналізувала «Книгу вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка» за 1896–1926 рр. як джерело становлення національної ідентичності українців. Для нашої розвідки особливий інтерес становить «Книга вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1896–1902 роки» [1, с. 114–159]. Схожий сюжет – про творення українофілами Шевченкової могили як святині впродовж 1861–1900-х рр. – розглянув у своїй монографії «Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття» С. Єскельчик. Звичайно, при цьому дослідник не міг залишити поза увагою і таке першоджерело, як «Книга вражень...», використовуючи і матеріал кінця XIX – початку XX ст. [6, с. 51–73]. Втім, розробка зазначеного сюжету, безсумнівно важливого самого по собі, не вирішує проблему збереження історичної пам'яті про Кобзаря в українському національному русі рубежу XIX–XX ст. Тому представлена стаття і ставить на меті заповнити цю лакуну на основі спеціального вивчення документальних та наративних джерел й опанування досягнень сучасної історіографії. Дана розвідка є продовженням попередніх статей автора із зазначеної проблематики [24; 25].

Тож перейдемо від постановки проблеми до її розв'язання. У 90-х рр. XIX ст. збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка продовжувало бути важливим напрямом діяльності діячів Київської Старої громади. Силами київських громадівців ще у 1880-х рр. було впорядковано Шевченкову могилу у Каневі. Невипадково, як згадував М. С. Кононенко, Б. Д. Грінченко величав старогромадівців «Хранителями гроба Шевченкового» [15, с. 147]. У вересні 1890 р. М. М. Коцюбинський, який щойно побував у Каневі і поділився сво-

їми враженнями у коротенькій замітці «Шевченкова могила», засвідчивши, що це святе для українства місце в той час було належним чином доглянуто [16, с. 312–314].

Упорядкування могили Кобзаря було справою не тільки київських громадівців. Так, починаючи з 1882 р. і до 1898 р. цим святим місцем для свідомих українців опікувався й відомий діяч Харківської української громади В. Гнилосиров. Цей послідовний прихильник Т. Г. Шевченка стежив не тільки за станом самої могили, а й хатинки біля неї, здійснював постійні виплати за роботи І. Ядловському. Наприклад, нотатки харківського громадівця стосовно упорядкування могили Т. Г. Шевченка показують, що в 1891 р. займалися виправленням сходів на могилу, в 1894 р. – лагодили дах та саму хату, а в 1898 р. виникла потреба поправити огорожу могили [12].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. могила Т. Г. Шевченка зусиллями українських громадівців утвердилася в якості сакрального місця для свідомих українців, яке відігравало ідейно формуючу, консолідуючу світоглядну роль. Напевно, не випадково саме на Чернечій горі влітку 1891 р. харківськими студентами М. Базькевичем, М. Байздренком, І. Липою та випускником Київського університету св. Володимира В. Боровиком було започатковано таємну організацію «свідомих молодих українців» – Братства тарасівців. Уже самою назвою «тарасівці» вказували на органічний зв'язок власного ідейного «Я» з постаттю Кобзаря [30, с. 16].

Із 1896 р. відвідування свідомими українцями могили Кобзаря фіксується у рукописних матеріалах «Книги вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка», перша з яких охоплювала період від 1896 р. до 1902 р. Це цінне першоджерело, досліджене С. А. Брижицькою, яка здійснила контекст-аналіз 832 записів, із яких 75 дозволяють ідентифікувати особу. Джерело складалося з 124 аркушів і включало записи, розписки, начерки, вірші та малюнки олівцем. Записи «Книги вражень...» є важливим свідченням становлення української національної ідентичності.

Записуючи свої враження, відвідувачі могили Кобзаря найчастіше (30 разів) зверталися до нього як до духовного «батька» української національної спільноти. Характерно, що ця тенденція зберігалася і в наступні роки, що простежується за «Книгою вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1904–1906 років». Інколи зустрічалися й інші національні маркери, такі як «кобзар» і «співець». Вони теж віддзеркалювали належність його до українського світобачення, української духовності. В цьому ж ключі слід розуміти й підписи відвідувачів, які визначали себе як «українці», хоча вживали і крайові самоназви, наприклад «полтавці», «черкаські» тощо. Все це свідчило про утвердження їхнього українського самоусвідомлення [1, с. 118, 119, 122, 124].

Записи «Книги вражень...» другої половини 1890-х рр. – початку 1900 рр. свідчать про стійкий інтерес до постаті Кобзаря. Так, за даними С. А. Брижицької, у 1897 р. було зафіксовано 124 записи, у 1898 р. – 156, 1899 р. – 153, 1901 р. – 136. Зафіксований в 1900 р. лише один запис, а в 1902 р. 17 записів слід поєднувати з 243 записами без зазначення року [1, с. 122]. Але навіть у сукупності з такими записами помітне деяке зменшення відвідувачів, що можна пов'язати із загальним ускладненням обстановки у країні, зумовленим світовою економічною кризою, посиленням соціально-політичної нестабільності.

Як свідчать записи «Книги вражень...», на рубежі XIX–XX ст. могили Кобзаря відвідали такі видатні репрезентанти української національної спільноти, як О. Барвінський, М. Біляшівський, О. і А. Біляшівські, Я. Гулак-Артемівський, О. Кобилянська, родина М. Л. Кропивницького, А. Левицький, родина і сам М. В. Лисенко, С. Смаль-Стоцький. 11 червня 1901 р. колективний запис залишили В. Дурдуківський, С. Єфремов та Ф. Матушевський. Могили Т. Г. Шевченка відвідували учителі, письменники, військові, вчені, працівники творчих професій, селяни, учні духовних закладів [1, с. 122].

С. Скельчик встановив, що видатний український композитор і водночас діяч національного руху М. В. Лисенко відвідував Шевченкову могилу 5 червня 1897 р., 6 серпня 1898 р. і надалі майже щоліта. Разом з ним та його родиною на Чернечій горі прагнули побувати Старицькі, Косачі, інші представники української інтелігенції та студентства. Таким чином утворювалася достатньо велика група патріотично налаштованих учасників відвідування могили Кобзаря, яка пливла до Канева на орендованому пароплаві, співаючи українських пісень на Шевченкові поезії. На Чернечій горі всі вони в повній тиші увічнювали пам'ять великого українського поета і мислителя. Такий ритуал повторювався із року в рік [6, с. 69–70].

12 червня 1898 р. подорож по Дніпру в Канів на могилу Т. Г. Шевченка здійснила родина М. Л. Кропивницького, яка вельми шанувала Кобзаря. На могилі великого українського поета і мислителя М. Л. Кропивницький промовив кілька зворушливих слів, а потім із натхненням читав «Думи мої, думи» та інші твори Т. Г. Шевченка. Ця подорож справила «найсильніше враження» на сина талановитого драматурга – В. М. Кропивницького [17, с. 42, 53].

У середовищі молодого покоління українських діячів визріла ідея надати відвідуванню могили Кобзаря «глибоко просвітницького характеру». Так, Ф. Матушевський запропонував увічнити пам'ять Кобзаря, поставивши на Чернечій горі пам'ятник і заснувавши при ньому музей та книгарню [6, с. 71].

Виявом шанобливого ставлення до постаті Т. Г. Шевченка, прагненням зберегти пам'ять про нього стало розміщення портретів Коб-

заря у житлових приміщеннях українських національно-культурних діячів. Так, наприклад, С. О. Єфремов залишив спомини про те, що у світлиці власного будинку О. Я. Кониського на Бібіковському бульварі в Києві висіли портрети архієпископа Георгія (Юрія) Кониського, Тараса Шевченка та Юрія Федьковича. Безсумнівно, наявність зазначених портретів, у тому числі Кобзаря, мало своє виховне значення, особливо з погляду того, що в помешкання українського діяча «учащала переважно молодь» [9, с. 116–117].

Життям і творчістю Т. Г. Шевченка завжди цікавилися в родині корифея українського драматичного театру М. Л. Кропивницького. В будинку на сімейному хуторі «Затишок», розташованому за 120 верств від Харкова і за 20 верств від Куп'янська, було виставлено кілька різних портретів та скульптур великого поета. У залі господи Кропивницьких стояв великий гіпсовий бюст Кобзаря і висів чудово виконаний портрет Т. Г. Шевченка у шапці і з бородою, що привертала увагу відвідувачів оселі. Все це для сім'ї Кропивницьких було вельми органічним. Адже «Кобзар» Т. Г. Шевченка став для М. Л. Кропивницького «своєрідним євангелієм». Його ж дружина – Надія Василівна – теж дуже любила цього неперевершеного майстра українського слова [17, с. 23, 77].

Такі ж згадки містяться у спогадах українського художника М. І. Жука, який на початку осені 1904 р. познайомився з відомим українським письменником І. С. Нечуєм-Левицьким і, прагнучи намалювати його портрет, зайшов до його оселі на Пушкінській вулиці у Києві. Відвідувач відразу помітив великий портрет Т. Г. Шевченка роботи російського передвижника І. М. Крамського, який висів у кімнаті поміж двома вікнами [11, с. 100–101]. Безперечно, це був знаковий елемент оселі письменника-народолюбця. І справа не тільки у формі, а й глибокому змісті Шевченкового світогляду, котрий мав величезний вплив на його творчість. Адже, як писав Є. М. Кротевич про І. С. Нечуя-Левицького, «справді, тільки людина, вихована на ідеалах Шевченка, могла написати такий видатний твір про непримиренного бунтаря-селянина, як «Микола Джеря» [18, с. 98].

На рубежі XIX–XX ст. діячі українського національного руху приступили до системного вивчення життя та діяльності Т. Г. Шевченка. Особлива роль у цій важливій справі, яка сприяла збереженню історичної пам'яті про Кобзаря, належала відомому київському громадівцю О. Я. Кониському. Життя Т. Г. Шевченка завжди цікавило Олександра Яковича «до високого ступня», хоча лише трансформація у Львові Літературного товариства імені Шевченка на Наукове товариства імені Шевченка у 1892 р., до чого він мав безпосередню причетність, спонукало його взятися за біографію великого поета-народолюбця [14, с. 24].

Працюючи над життєписом Кобзаря, О. Я. Кониський залучав до читання своєї праці молодих українських діячів. Згадку про це залишив М. С. Грушевський, який у своєму «Щоденнику» від 27 квітня 1892 р. зробив запис про читання у О. Я. Кониського життєпису Т. Г. Шевченка. Це не видається випадковим. Адже 25 лютого 1892 р. М. С. Грушевський записав у «Щоденнику» факт своїх відвідин Архангельської церкви з метою «помолитися за Тараса». В цьому ж ряді щоденникових записів майбутнього видатного українського вченого, громадського й державного діяча знаходимо і згадку від 15 червня 1892 р., коли він читав Т. Г. Шевченка [4, с. 164, 155, 172].

Ім'я Козбзаря як знакової постаті українства було актуалізовано О. Я. Кониським улітку 1894 р., коли в київському помешканні М. С. Грушевського відбувся банкет після успішного захисту молодим ученим магістерської дисертації в Університеті св. Володимира. У присутності численних гостей, а це кілька десятків осіб, О. Я. Кониський виступив з ефектною промовою, основний зміст якої дають можливість відновити спомины С. О. Єфремова та О. Г. Лотоцького. За згадками С. О. Єфремова, О. Я. Кониський наголосив на тому, що в університетській залі на диспуті з приводу магістерської дисертації М. С. Грушевського уявно побачив дві постаті: «...геніального співця України Шевченка та його коронованого ворога Миколу І: заступників двох непримиренних світів, ворогів до останніх фібр своїх».

Надалі у своєму натхненному виступі О. Я. Кониський вів про місію М. С. Грушевського утверджувати «справжню, непідкупну науку», яку вважав «найбільшою погрозою для тиранії та деспотства». На думку оратора, правда в науці будуватиме правду життя, і цей процес приведе до розвалу мурів «самодержавних ієрихонів» і утвердження Шевченкової мрії-надії, до відродження України. Пророчо звучали його слова про «повну перемогу національної ідеї над супротивними заходами» [10, с. 391–392].

Цікаві деталі цієї ж промови О. Я. Кониського пригадував і О. Г. Лотоцький, який звернув увагу на слова оратора, що покаране царем Миколою І ім'я Кобзаря «промовляється тепер з повагою, як ім'я патрона наукової установи, а університетська колегія вінчає науковим титулом українця, що пройнятий тими самими національними українськими ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко» [21, с. 183–184].

Тим часом робота О. Я. Кониського над життєписом Кобзаря тривала. У листі до М. С. Грушевського від 12 грудня (30 листопада) 1894 р. він писав: «Я дбав про те, щоб до нашого столітнього ювілею був виданий увесь Шевченко на нашій мові, щоб була його життєпись, хоч така, як я спроможне скласти, коли ніхто кращої не дає...» [20, с. 87].

О. Я. Кониський прагнув популяризувати постать Т. Г. Шевченка в різних регіонах. Так, з його листа до М. С. Грушевського від 15 (3) березня 1896 р. дізнаємося, що Олександр Якович направив замітку «Памяти Т. Г. Шевченка» щодо роковин українського поета, написавши «обережно, але з вогнем», в редакцію «Крымского Вестника». Севастопольці з інтересом прочитали замітку О. Я. Кониського, а 24 лютого 1896 р. опублікували її. Наступного дня в місцевому соборі севастопольці справили справді урочисту панахиду, затим поминки. Звістку про ці події телеграфно подали до «Нового времени», де її розмістили на примітному місці. До О. Я. Кониського севастопольці теж направили гуртову телеграму, написавши текст українською мовою. В ній вони щиро дякували українському народолюбцю «за теплі слова про батька українського слова Тараса...». Окрім того, постать Т. Г. Шевченка була пом'янута в Сімферополі і в Ялті [20, с. 128–129].

На думку О. Я. Кониського, потрібно було б зібрати звістки про всі відозви і промови, які були зроблені в Росії і в Австрії в Шевченкові роковини того 1896 р., систематизувати їх і видати в «Записках Наукового товариства імені Шевченка». Таку пропозицію український народолюбець давно вже висував київським однодумцям, хоча вони не змогли реалізувати цей задум за браком часу [20, с. 132].

У 1896 р. за ініціативи О. Я. Кониського в Києві було започатковано українське видавництво, яке згодом дістало назву «Вік». Його активними співробітниками були переважно представники студентської громадської молоді, зокрема В. М. Доманицький, С. О. Єфремов, О. Г. Лотоцький та ін. Українське видавництво випускало у світ і твори Т. Г. Шевченка [7, с. 171–172].

Упродовж майже п'яти років О. Я. Кониський не шкодував ані часу, ані сил, ані коштів задля збирання матеріалів для біографії Т. Г. Шевченка. Про захопленість українського народолюбця цією працею свідчить його лист до М. С. Грушевського від 28 (16) лютого 1897 р., де, зокрема, йшлося: «Біографію Шевченкову я охоче перегляну, бо чимало дечого треба полагодити і додати». О. Я. Кониський постійно поповнював свою працю новими звістками про народного поета, які черпав із різних джерел. Працюючи над книжкою, він вносив зміни і до плану біографії Т. Г. Шевченка [20, с. 150, 152–153]. У результаті з'явилася праця, яка охопила «ціле життя многострадального поета».

У 1898 р. до 25-річного ювілею Літературного товариства ім. Шевченка О. Я. Кониський погодився на пропозицію НТШ написати «суцільну біографію Шевченка». Це видання увічнювало пам'ять, кажучи словами біографа великого поета, «дійсного родоначальника нашої літератури, яко сили національно-культурної; оновителя нашого слова і покажчика поступового шляху в сфері національних і гуманно-демократичних ідей».

О. Я. Кониський цілком критично сприймав свій допис, який скромно назвав «хронікою Шевченкового життя». Важливо, що біограф Кобзаря націлював своїх послідовників на творення максимально повного життєпису Т. Г. Шевченка, який би розкрив усі сторони «художника, поета, українця і чоловіка» [14, с. 24–25].

Попри певні першоджерельні та проблемно-тематичні лакуни, праця О. Я. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський : Хроніка його життя» стала етапом в осягненні біографії великого українського поета, а белетризована форма викладу сприяла долученню до її вивчення ширшого кола читачів, подальшій популяризації імені Тараса Шевченка. Високо оцінюючи цю працю, М. С. Грушевський зазначав, що «вона, певно, довго ще буде підставовою працею про Шевченка» [3, с. 232].

У 1898 р. книга О. Я. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» вийшла у світ у Львові. Однак це видання, за визначенням Санкт-Петербурзького цензурного комітету, написане «в українофильском духе» і мало бути заборонене до розповсюдження в Росії. Саме така пропозиція надійшла від столичної цензурної установи на розгляд Головного управління у справах друку 6 червня 1898 р. [29, с. 280].

Важливим засобом збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка діячі українського національного руху вважали Шевченківські роковини, у ході яких відмічали дні народження і смерті великого поета й мислителя. Щоправда, карально-охоронні органи царської влади намагалися перешкодити такій традиції. Так, у 1891 р. начальник Київського губернського жандармського управління генерал В. Д. Новицький запросив на аудієнцію до своєї установи київського громадівеця, колишнього учителя С. М. Кулябка, який щойно виступив із клопотанням щодо дозволу на організацію в одному із громадських залів Києва зборів поціновувачів поета Т. Г. Шевченка у зв'язку з його 30-річчям із дня смерті та 77-річницею від дня народження. У ході бесіди, що тривала понад годину, жандармський генерал переконався, що його відвідувач – «безумовно, людина шкідливого напрямку», а відтак не надав йому права на проведення Шевченківського зібрання [34, арк. 1–2].

Утім, у подальшому, в 1890-х рр. історична пам'ять про Кобзаря підтримувалася на Шевченкових роковинах, які все ж таки вдавалося проводити київським громадівцям різних поколінь. Упродовж років святкування Шевченкових роковин традиційно відбувалося в помешканні М. В. Лисенка у Києві, де збиралося до 50 осіб. Лише в 1895 р., після утворення за активної участі М. В. Лисенка та родин Старицьких і Косачів Літературно-артистичного товариства, центр організації Шевченкового свята перемістився [21, с. 190]. До складу правлін-

ня товариства увійшли відомі українські діячі, зокрема О. П. Косач, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, І. М. Стешенко та ін. У діяльності товариства, поряд із концертами, літературними зібраннями, помітне місце посіли Шевченківські вечори, особливу роль в організації яких відіграв М. В. Лисенко [27, с. 775].

Український письменник і драматург Є. М. Кротевич згадував, що Літературно-артистичне товариство збиралось у просторому залі на Рогнединській вул. Опісля якоїсь доповіді співав хор М. В. Лисенка, на невеликій естраді тривали виступи, а затим виступав з декламаціями М. П. Старицький. Чудовий читець так запалював переповнену молоддю залу, що слухачі навіть забували попередження «не робити гучних оплесків, щоб не зірвала вечора поліція». М. П. Старицький неперевершено декламував Шевченкові твори, особливо такі, як «Гамалія», «Гус» і «Чернець». З не меншим захопленням українська молодь зустрічала й читання його власних поезій [19, с. 105].

Київські старогромадівці 1890-х рр. розвивали українське національне культурництво, започатковуючи й беручи активну участь у складі різноманітних гуртків та товариств. Так, з осені 1891–1892 рр. у середовищі української молоді Києва утворився великий літературний гурток, який систематично збирався у М. В. Лисенка, М. П. Старицького, О. П. Косач (Олена Пчілка) та ін. До складу гуртка вступили молоді громадівці й «тарасівці», зокрема В. Г. Боровик, М. С. Кононенко, А. П. Кучинський, М. І. Міхновський, О. Романова, І. М. Стешенко, Є. К. Тимченко, О. О. Тулуб, О. Г. Черняхівський, В. М. Шемет та ін.

На зібрання української студентської молоді, які супроводжувалися читанням рефератів про Т. Г. Шевченка, уривків з його віршів, товариськими вечірками, приходили В. Б. Антонович, М. В. Ковалевський, О. Я. Кониський, О. П. Косач (Олена Пчілка), М. В. Лисенко, В. П. Науменко, І. С. Нечуй-Левицький, Т. Р. Рильський і М. П. Старицький. Учасники цієї літературної громадки, яка для своїх сходин використовувала помешкання М. В. Лисенка та М. П. Старицького, здебільшого обговорювали літературні твори, мовні питання, хоча не обходилося і без «політики». Одного разу предметом обговорення стала заборона панахиди на могилі Т. Г. Шевченка, що набуло широкого негативного розголосу. Адже подорож на могилу Кобзаря стала своєрідним паломництвом, яке супроводжувалося єднанням молоді, декламаціями, промовами, панахидами.

У помешканні українського поета, публіциста, громадського і політичного діяча С. П. Шелухіна учасники гуртка обговорювали, як реагувати на акт царського уряду. Прикметно, що під час обговорення частина молоді виявляла схильність до радикального опору поліції.

Траплялося й так, що засідання відбувалися і в інших місцях. Одного разу учасники зібралися в помешканні церковної школи на Солом'янці, де учителював учасник семінарської громади К. Волков. На тих Шевченкових роковинах із промовою виступали М. І. Міхновський та український діяч з Галичини К. Студинський [21, с. 211–212; 26, с. 804–805, 807].

У 1896 р. Шевченкові роковини проводилися спільно діячами Київської Старої та Молодшої студентської громад за участю кількох десятків осіб. У великій залі господи В. Б. Антоновича урочистий вечір розпочався з реферату про Т. Г. Шевченка, проголошеного молодим учителем А. П. Кучинським. Затим свій вірш «Ні, не вмер ще ти, батьку Тарасе» декламував студент Київського університету Глокке. У ході вечора громадівці співали, а за вечерею виголошували промови. Серед промовців були син В. Б. Антоновича Дмитро, К. П. Михальчук, О. О. Андрієвський та ін. [10, с. 394–395].

За спогадами О. Г. Лотоцького, Шевченківські роковини влаштовували й учасники Семінарської громади, які проводилися у просторому помешканні родини В. Н. Вовка-Карачевського. Очільником цього молодіжного українського осередка був Л. П. Скочковський, а активними учасниками Т. Добрянський, М. Крамаренко, С. Кедреновський, О. Лотоцький, І. Руденко та ін. На одній з таких роковин на початку 1890-х рр. О. Г. Лотоцький прочитав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка». Почесними гостями на цьому заході були В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. Я. Кониський, І. С. Левицький, К. М. Михальчук, В. Ф. Симиренко та ін. [21, с. 50, 53, 62].

Щорічні Шевченкові вечірки київських громадян, за словами С. О. Єфремова, «оберталися в гучні національні маніфестації». Вони часто супроводжувалися цікавими рефератами О. Я. Кониського, який ретельно вивчав біографію Кобзаря. Наприкінці 1890-х рр., окрім вечірок, київські громадівці проводили й панахиди по Шевченку, які відбувалися прилюдно в Софійському соборі. Про це публікувалися оповістки навіть у газетах.

Як стверджував С. О. Єфремов зі слів М. С. Грушевського, у 1900 р. після завершення панахиди в Софійському соборі відбувся навіть банкет у готелі «Древняя Русь» за участю кількох десятків учасників, що супроводжувався промовами присутніх. За споминами О. Г. Лотоцького, який теж свідчив про ці події, після панахиди у «Літературно-артистичному товаристві» відбувся урочистий літературний вечір, під час якого присутні слухали реферат О. Я. Кониського, декламування М. П. Старицького та відповідні співи. Урочисту традицію Шевченкових панахид у Софійському соборі було відновлено завдяки прагненням діячів Київської Старої громади [10, с. 436–437; 21, с. 160, 164–165].

О. Я. Кониський був багаторазовим учасником Шевченкових вечірок пам'яті. Не випадково він увводив цей сюжет і у свої твори. Так, в оповіданні «Павло Бодько» українолюбець доктор Перебендя спілкувався зі своїм пацієнтом, однодумцем Павлом Бодьком, лікуючи його від хвороби, що трапилася з ним після вечірки на честь поета Т. Г. Шевченка. Звичайно такий сюжет не сподобався Петербурзькому цензорському комітету, який у своєму висновку від 11 березня 1902 р. ухвалив вилучення з п'ятого тому Повного зібрання творів О. Я. Кониського трьох оповідань з «українофільською тенденцією», серед яких і «Павло Бодько» [29, с. 302, 303].

У 1890-х рр. проведення Шевченкових роковин було далеко не завжди «безхмарним». Так, той же С. О. Єфремов згадував, що одного разу поліція напала на Шевченківський захід, і учасники пам'ятних роковин «мусіли розбігтися, хто куди втрапив» [8, с. 431]. Про факт набігу жандармів та поліції на вечірку, присвячену Шевченковим роковинам, згадувала й Л. М. Старицька. За її даними, Г. П. Житецький, В. І. Самійленко та деякі інші учасники молодого літературного гуртка з конспіративних міркувань вирішили найняти за 20 крб за місяць одноповерховий будиночок у відлюдному місці, щоб провести там бучні Шевченкові роковини. Однак, не встигла українська молодь, котра зібралася на вечірку, дослухати реферат, як до кімнати увійшли жандарми з поліцейськими, які переписали всіх присутніх. За два дні учасники Шевченкових роковин почали отримувати повістки до жандармського управління [26, с. 128].

У 1890-х рр. активну діяльність проводила Чернігівська українська громада, учасники якої вели боротьбу з царською цензурою щодо шевченкових творів. Так, у 1894 р. український громадivecь, видавець І. Л. Шраг звернувся з проханням до Київського окремого цензора Б. М. Юзефовича з викладом юридично обґрунтованих підстав для скасування заборони на видання двох збірок оповідань, віршів і казок українських авторів, серед яких згадувалися вірші Т. Г. Шевченка з численних попередніх видань «Кобзаря» [29, с. 264–265].

Чернігівська українська громада влаштовувала щорічні Шевченкові роковини. Відбувалися вони у приватних оселях, найчастіше у С. В. Василівського. Місце розташування його помешкання на досить глухій вулиці Чернігова цілком влаштовувало громадівців з конспіративних міркувань. У зазначених заходах брали участь по кілька десятків осіб. На чернігівських Шевченкових роковинах не було хорових співів, натомість траплялися сольні співочі виступи та поетичні декламації. Головний зміст роковин складали реферати і не тільки про Кобзаря, а з різних тем. Наприклад, учасник тодішньої Чернігівської української громади спеціально писав такі реферати, як «Було,

є, буде» і «Нова сім'я». Один із засновників цієї громади 1890-х рр. І. Л. Шраг зазвичай виступав із рефератами про український національний рух за минулий рік в Україні Наддніпрянській, Наддністрянській та в Америці [2, с. 485].

Цікавим був перебіг Шевченкових роковин у Чернігові 1895 або 1896 рр. Тоді в господі С. В. Василівського чотири десятки громадянців поважного й молодого віку згадували «незлим тихим словом» Т. Г. Шевченка. Присутні уважно слухали І. Л. Шрага, який виступив з рефератом про український національний рух за минулий рік у соборній Україні. Затим О. О. Русов зачитав витяги з останньої книжки «Киевской Старини» про допити Т. Г. Шевченка під час слідства й загострив увагу присутніх на необхідності шанувати його пам'ять. При цьому оратор запропонував заснувати в Чернігові «Комитет грамотности имени Тараса Григорьевича Шевченка». Характерно, що напередодні такі комітети були ліквідовані царською владою в Санкт-Петербурзі й Москві через неблагонадійність, а тому пропозиція О. О. Русова була зустрінута неоднозначно. Адже, якби такий комітет дозволили в Чернігові, чи не означало це, що він мав бути «благонадійним». Водночас, як слід розуміти слова Олександра Олександровича напередодні цих Шевченкових днів: «Не такими роковинами годиться шанувати Шевченка, а революцією» [2, с. 486].

Пропозиція О. О. Русова спричинила початок дискусії, до якої долучилися Б. Д. Грінченко, С. І. Лисенко і І. Л. Шраг. Внаслідок обміну думками громада доручила провести подальшу дискусію І. Л. Шрагові та Б. Д. Грінченкові. На черговому засіданні громади, яке відбувалося в господі Іванова, виступали діячі ліберального спрямування, зокрема сам господар С. І. Лисенко та лідер чернігівських лібералів В. М. Хижняков. Їхнім опонентом був український діяч національно-демократичного спрямування Б. Д. Грінченко, який переконував, що українському народові потрібна школа і книга рідною мовою. Це викликало бурхливе несприйняття з боку В. М. Хижнякова, який тричі вигукнув: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!». На цьому дискусія не припинилася.

Нове зібрання громадянців розпочалося із заслуховування реферату Б. Д. Грінченка «Яка тепер народня школа на Україні», що носив викривальний характер стосовно політики царизму в галузі освіти. Проте аргументи українського народолюбця не переконали чернігівських лібералів, які незабаром зробили все від них залежне, щоб «поховати» справу із заснуванням чернігівського «Комитета Грамотности» [2, с. 486–487]. Як бачимо, ця історія цікава з того погляду, як наприкінці XIX ст. Шевченкові роковини могли зумовити громадські слухання, нехай неофіційні, з актуальних проблем українського життя.

Помітна роль Б. Д. Грінченка на Шевченкових роковинах у Чернігові була цілком невинною, бо він належав до палких прихильників Кобзаря. Саме він опікувався Шевченківським відділом унікальної музейної колекції померлого В. В. Тарновського, яку переправив до Чернігова. Тут він, зокрема, впорядковував каталог Шевченківського відділу, який, на його думку, був «старий і значно неповний». Так, у листі до А. Кримського від 22 березня 1900 р. Б. Д. Грінченко писав із Чернігова: «Складаю каталог Музею В. Тарновського (гравюри та інші малюнки Шевченка, рукописи)». Ця евристична діяльність сприяла збереженню історичної пам'яті про діяльність Кобзаря [5, с. 114, 290, 295].

Спогади М. Ф. Чернявського підтверджують, що до Шевченківських реліквій Б. Д. Грінченко ставився з надзвичайною увагою. Шевченківський відділ містився тоді в Чернігівській міській управі, і він з глибоким і свідомим пієтизмом показав колекцію унікальних речей М. Ф. Чернявському. Поміж Шевченкових речей були картини і малюнки олійними фарбами й акварелями, рукопис щоденника російською мовою, перше видання «Кобзаря» й «Гайдамаків» з авторськими поправками для другого видання. Не менший інтерес викликали Шевченків каламар і пера, порожня фляжка, телеграма полтавських земляків, направлена в день його ангела. Стосовно кожної речі, яку показував Б. Д. Грінченко, він давав пояснення. Цікава екскурсія у світ речей Кобзаря завершилася розмовою про життєпис Т. Г. Шевченка, написаний О. Я. Кониським. Б. Д. Грінченко високо оцінив цю працю як «збірку фактичного біографічного матеріалу» [35, с. 174–175].

Шевченківські роковини нелегально, а згодом і легально щорічно влаштовували діячі Одеської української громади. Як установив А. М. Катренко, листи одеського громадівця М. Ф. Комарова до різних осіб періоду 1880–1890-х рр. свідчили про те, що у полі його уваги було впорядкування могили Т. Г. Шевченка, видання й розповсюдження творів Кобзаря, видання біографії великого українського поета, допомога його родичам тощо [13, с. 121].

У 1890-х рр. діячі Одеської української громади неодноразово відзначали Шевченківські роковини. Так, у березні 1894 р. М. Ф. Комаров сповіщав Б. Д. Грінченка про проведення Тарасового вечора, на якому в присутності численних учасників було прочитано цікавий реферат про Кобзаря. Тоді ж вийшов у світ № 8 журналу місцевої громади «По морю и суше», присвячений Т. Г. Шевченку. Черговий шевченківський вечір відбувся 26 лютого 1895 р. Під час заходу присутні були ознайомлені з біографією великого українського поета, його віршами, а також музичними творами М. В. Лисенка, П. І. Ніщинського тощо. М. Ф. Комаров та його однодумці-громадівці 6 березня 1896 р.

організували Шевченківське свято в народній аудиторії. На вечорі пам'яті Кобзаря йшлося про український народ, українську мову, про козацьку кров у Чорному морі, на якому стоїть Одеса, а найбільше – про Т. Г. Шевченка [13, с. 121–122]. Всі ці заходи не тільки зберігали історичну пам'ять про Кобзаря, а й згуртовували українців Одеси.

Від початку 1890-х рр. Шевченківською тематикою продовжували цікавитися діячі українського національного руху в Харкові. У квітні 1892 р. до міста із Чернігівської губернії переїхав відомий український громадський діяч О. О. Русов. Поряд із ним проводила активну громадську діяльність його дружина і вірна соратниця С. Ф. Русова. Навколо подружжя Русових об'єдналася Стара Харківська громада, до складу якої входили С. С. Левандовський, Л. В. Падалка, Я. Я. Трутовський та ін. Зі старогромадівцями підтримували зв'язок учасники Харківської молодшої громади, яку було засновано І. Л. Липою та М. М. Яценком [32, арк. 68; 31, арк. 36].

Таємні сходи відбувалися на квартирі подружжя Русових, куди приходили як старогромадівці, так і тарасівці й молодогромадівці, зокрема М. І. Кисельов, І. Л. Липа, В. П. Степаненко, М. О. Ширяєв, І. І. Якимовський, М. М. Яценко та ін. Учасники цих зібрань проводили Шевченківські роковини, читали реферати про Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманова тощо. Відомо, що реферати про Т. Г. Шевченка читала С. Ф. Русова [13, с. 164; 23, с. 59].

У 1893 р. під час Тарасових роковин у Харкові тарасівці заслухали програмний документ «PROFESSION DE FOI молодих українців». У ньому задекларовано ідею культурно-національного відродження українців як «самостійної окремої нації», що було співзвучно з ідеалами «генія і апостола слова Тараса» [30, с. 16, 19].

Утім, чи були харківські тарасівці прихильниками ідеї української незалежності? На наш погляд, ці молоді діячі прямували до цієї ідеї, яка починала кристалізуватися у їхньому світогляді. Адже у програмному документі прямо зазначено: «Україна була, єсть і буде завжди окремою нацією». Водночас текст прийнятого «PROFESSION DE FOI молодих українців» свідчить, що його автори були й послідовниками ідей «повної автономії всіх народів», «цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля» [30, с. 17, 18, 22].

Про першорядність постаті Т. Г. Шевченка у світогляді тарасівців свідчить і статут їхньої політичної організації. Як встановив С. О. Наумов на основі слідчих документів, у статуті «Братства тарасівців» були такі пункти, як святкування днів, пов'язаних із видатними подіями в історії України (на наш погляд, до таких подій, безперечно, належали Шевченківські роковини) видання для народу творів Т. Г. Шевченка й Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін. [22, с. 41].

Харківські українці прагнули до розширення свого впливу на периферії. Так, харківський молодогромадivecь В. П. Степаненко підтримував зв'язок з учасницею українського гуртка в Олександрії Єлисаветградського повіту Херсонської губернії Г. В. Хіхлін-Мальською, з якою познайомився на великій майвці в околицях Кременчука в 1892 р. Ще восени 1892 р. він запросив цю молоду прихильницю української справи на Шевченківські роковини до Харкова, але Г. В. Хіхлін-Мальська листовно відповіла відмовою, бо відзначення таких же Шевченківських роковин було вже заплановано в Олександрії. Це свідчило про те, що в Олександрійському українському гуртку, до складу якого входили бухгалтер М. Ф. Косюра, його дружина Н. Є. Косюра, земський лікар І. Н. Кузубов та його дружина, земський лікар О. Нікольський, земський агрономічний наглядач М. Васко, Я. Х. Зерницький, Г. В. Хіхлін-Мальська та ін., проводилася плано-мірна робота. Гуртківці, яких об'єднувала любов до України, збиралися двічі на тиждень, читали, обговорювали та розповсюджували нелегальну літературу, яку отримували з Києва та Одеси, робили усні повідомлення тощо. Збереження пам'яті про Кобзаря – один із таких засобів [33, арк. 16, 18, 19, 19 зв., 22, 28, 31 зв., 33 зв., 34, 132; 31, арк. 37 зв.].

Напевно, за допомогою харківських українців М. В. Левитський, колишній студент Харківського університету, а нині присяжний повірений з Єлисаветграда, доправив до Олександрії близько однієї тисячі брошур «Наймичка» Т. Г. Шевченка. Як видно з листа Н. А. Якубовського до Г. В. Хіхлін-Мальської від 15 січня 1893 р., «відчайдушний українофіл» М. В. Левитський залишив в Олександрії близько 300 екземплярів видання. Майже всі ці примірники він передав керівнику українського гуртка М. Ф. Косюрі, а кілька екземплярів місцевому нотарю А. Ф. Якубовському та його сину Нестору. Решту транспорту було доставлено М. В. Левитським до Єлисаветграда. Як зізнавався сам Микола Васильович: «Є великий попит на малоруські книжки для народного читання» [33, арк. 29, 240].

В. П. Степаненко просив Г. В. Хіхлін-Мальську про те, щоб вона збрала серед осіб, люблячих українську літературу, гроші для видання окремими брошурами Шевченківських творів – «Катерина» та «Гайдамаки». Цей намір не вдалося здійснити, хоча сам по собі він симптоматичний, бо В. П. Степаненко був переконаним прихильником Кобзаря і вважав, що молодим людям слід піднятися «на Тарасову гору», тобто, напевно набратися мудрості в українського інтелектуального генія.

У квітні 1893 р. Г. В. Хіхлін-Мальська відвідала Харків, де бачилася з В. П. Степаненком. У листі до Н. Лебідь вона ділилася тим, що зі своїм харківським ідейним однодумцем у неї «багато одна-

кових думок і гадок є». «У нас була одна думка, – писала, зокрема, Г. В. Хіхлін-Мальська, – працювати на рідному полі України, освічувати якими тільки можна способами темний, чорний нарід...» [33, арк. 28, 34 зв.–35].

11 квітня 1893 р. до Харкова на ім'я В. П. Степаненка прийшов транспорт з нелегальною літературою зі Львова, відправлений О. Франко. Очевидно, з конспіративних міркувань, квитанцію на цей вантаж у вигляді «домашніх речей» вагою 60 кг було передано спочатку І. Л. Липі, затим М. М. Яценко. Врешті-решт отриманням вантажу, на прохання І. Л. Липи, стала займатися С. Ф. Русова, яка доручила це завдання С. С. Левандовському. Останній того дня доставив транспорт на квартиру Я. Я. Трутовського, а звідти частину транспорту перенесли до помешкання Русових. У вантажі було представлено другий том «Кобзаря», забороненого в Росії. 40 примірників цього видання харківські українці відправили до Полтави [23, с. 60].

Проте вищезазначені конспірації не допомогли. Адже жандарми пильно стежили за перевезенням літератури зі Львова і вийшли на слід транспорту. Щоб припинити подальше розповсюдження нелегальної літератури, в ніч на 1 травня 1893 р. поліція здійснила масові труси та арешти у Харкові. Зокрема, в помешканні подружжя Русових та у В. П. Степаненка вилучили друковані українською мовою поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії (Женева, 1891). А 1 червня 1893 р. було розпочато дізнання про нелегальні гуртки в Олександрійському та Єлисаветградському повітах Херсонської губернії, внаслідок чого предметом вивчення карально-охоронних органів стала діяльність свідомих українців Олександрії та Єлисаветграда [31, арк. 35, 35 зв.; 32, арк. 94; 33, арк. 1].

У 1897–1898 рр. у Харкові оформилася студентська українська громада, учасниками якої налічувалось близько ста осіб. Серед учасників вирізнялися Д. Антонович, Б. Камінський, О. Коваленко, Ю. Коллар, І. Кухта, Б. Мартос, Л. Мацієвич, М. Русов, Д. Струменко та ін. У лютому 1898 р. студенти-громадівці провели нелегальний вечір, присвячений Т. Г. Шевченку. Учасники заходу прослухали реферат про творчість поета, промови про Кобзаря, співи студентським хором пісень на тексти Т. Г. Шевченка та національний гімн «Ще не вмерла Україна» [13, с. 173].

Про вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка і поета С. Я. Надсона, що відбувся 9 березня 1898 р. у Харкові, сповіщав син корифея українського театру М. Л. Кропивницького Володимир Маркович. За його даними, у концертному відділенні вечора брав участь М. Л. Кропивницький, який читав «Думи мої, думи» і «Чернеця» [17, с. 51–52].

М. Л. Кропивницький брав активну участь у Шевченківських заходах не тільки на Слобожанщині, а і в Центральній Україні. Так,

5 березня 1900 р. він став учасником літературно-музичного вечора, присвяченого Т. Г. Шевченку, в Єлисаветграді [17, с. 61].

За декілька років після започаткування Братства тарасівців, у 1900 р., в Харкові постала Революційна українська партія (РУП), політичним маніфестом якої стала написана М. Міхновським і згодом видана у Львові брошура «Самостійна Україна». Ще до публікації основні положення цього важливого документа пройшли публічну апробацію у виступах автора на святкуванні Шевченкових роковин, які відбулися 19 лютого 1900 р. у Полтаві, а 26 лютого у Харкові. На полтавське зібрання, яке налічувало 60 осіб, крім М. І. Міхновського, із Харкова прибули Д. Антонович та Л. Мацієвич. Промова М. І. Міхновського мала величезний успіх серед присутніх. О. О. Русов зробив спробу опонувати М. І. Міхновському з позицій старогромадівського просвітництва, однак не здобув підтримку молоді. Гучними оплесками зустріли ідею соборної й самостійної України і на Шевченківському вечорі у Харкові. Все це свідчило, що український рух на Наддніпрянщині вступив у політичну стадію свого розвитку [28, с. 105–107].

У «Самостійній Україні», яка незабаром набула першорядності для українського політичного самостійництва, Тарас Шевченко визначався як «первозвісник сучасного політичного українства». Автор цілком слушно зазначав, що Т. Г. Шевченко «своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу». Проте ані його сучасники, ані найближчі наступні покоління не змогли (або не захотіли!) зрозуміти його радикальні думки щодо всебічного визволення українства. Лише за кілька десятиліть потому постала «сучасна молода Україна», яка усвідомила себе безпосереднім спадкоємцем Тараса Шевченка, а не лояльного до царської влади українофільства другої половини XIX ст. Образ Кобзаря став у «молодих українців» міцною ланкою в осягненні багатовікової традиції боротьби українців за волю і державність, яка своїми витоками сягала часів гетьманів Івана Мазепи, Богдана Хмельницького і далі вглиб віків до короля Данила Галицького [30, с. 29, 37, 38].

Отже, вищезазначене дає підстави дійти висновку, що в 1890-х рр. діячі українського національного руху приділяли помітну увагу збереженню історичної пам'яті про геніального поета і національного пророка Т. Г. Шевченка. Прикметно, що діяльність з облаштування й відвідування могили Кобзаря, проведення традиційних Шевченківських роковин, читання й розповсюдження Шевченкових творів здійснювалася як поколінням «старих» українських громадівців, так і молодогромадівцями й тарасівцями. Важливо, що ця робота проводилася не тільки в губернських центрах – у Києві, Чернігові, Харкові, Одесі, Полтаві, – а стала проникати у провінційну глибинку. Свідченням цього стала, наприклад, діяльність українського гуртка в Олександрії. Збере-

ження історичної пам'яті про Кобзаря було важливим виявом становлення української національної ідентичності та свідомості наприкінці XIX ст., коли поряд із національним культурництвом на Наддніпрянщині почав проявляти себе новий український політичний рух.

Бібліографічні посилання

1. **Брижицька С.** «Я не одинокий...» (Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.): моногр. / С. Брижицька. – Черкаси, 2006.
2. **Грінченкова Марія.** Чернігівська українська громада. Спогади / Марія Грінченкова, Аркадій Верзилів // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. акад. Михайла Грушевського. – [К.], 1928. – С. 463–487.
3. **Грушевський Михайло.** Олександр Кониський 18 (30)/VIII 1836 – 29/XI (11/XII) 1900 / Михайло Грушевський // Твори: у 50 т. / видав. рада: Борис Патон – голова [та ін.] ; голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. [та ін.] – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894 – 1907. – Л., 2002. – С. 227–233.
4. **Грушевський М. С.** Щоденник (1888–1894 pp.) / М. С. Грушевський; підгот. до видання, передне слово, упорядкув., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 pp.): у 2 т. – Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. О. Д. Василюк. – К., 2005.
6. **Єкельчик Сергій.** Українофілі. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / Сергій Єкельчик. – К., 2010.
7. **Єфремов Сергій.** В тисніх рямцях. Українська книга в 1798–1916 pp. / Сергій Єфремов // Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / упорядкув., передмова та примітки Елеонори Соловей. – К., 2002. – С. 152–180.
8. **Єфремов С.** Нескінчена лекція. З споминів про В. Б. Антоновича / С. Єфремов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1 / упоряд.: Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – К., 1997. – С. 430–432.
9. **Єфремов Сергій.** У світлиці Олександра Кониського / Сергій Єфремов // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передмова та приміт. Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 116–119.
10. **Єфремов С. О.** Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (Спогади) (1876 – 1907) / С. О. Єфремов. – К., 2011.
11. **Жук Михайло.** Як я малював Нечуя-Левицького / Михайло Жук // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкування, передмова та примітки Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 100–101.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. II, спр. 2174–2182.
13. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX ст. – Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст.: навч. посібник / А. М. Катренко. – К., 1999.
14. **Кониський О. Я.** Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Я. Кониський; упорядкув., підгот., тексти, передм., прим., покажч. В. Л. Смілянська. – К., 1991.
15. **Кононенко Мусій.** Спогади / Мусій Кононенко. – Полтава, 1998.
16. **Коцюбинський Михайло.** Шевченкова могила / Михайло Коцюбинський. Твори: у 2 т. – Т. 2: Повісті та оповідання (1907–1912). Статті та нариси. – К., 1988. – С. 312–314.

17. **Кропивницький В. М.** Із сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька) / В. М. Кропивницький. – К., 1968.

18. **Кротевич Євген.** Іван Семенович Нечуй-Левицький / Євген Кротевич // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передм. та примітки Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 95–100.

19. **Кротевич Євген.** Михайло Петрович Старицький / Євген Кротевич // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передм. та прим. Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 104–107.

20. Листування Михайла Грушевського / ред. Любомир Винар; упоряд. Гаїна Бурлака, Наталка Лисенко. – Т. III. – К.; Н.-Й., 2006. – С. 128–130.

21. **Лотоцький Олександр.** Сторінки минулого: у 3 ч. / Олександр Лотоцький. – Ч. 1. – Варшава, 1932.

22. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36–44.

23. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 55–63.

24. **Світленко С. І.** Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад Наддніпрянщини 60-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2013. – Вип. 11. – С. 44–57.

25. **Світленко С. І.** Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад та гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 51–70.

26. **Старицька-Черняхівська Людмила.** В. І. Самійленко (Пам'яті товариша) / Людмила Старицька-Черняхівська // Старицька-Черняхівська Людмила. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Людмила Старицька-Черняхівська. – К., 2000. – С. 787–823.

27. **Старицька-Черняхівська Людмила.** Спогади про М. В. Лисенка / Людмила Старицька-Черняхівська // Старицька-Черняхівська Людмила. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Людмила Старицька-Черняхівська. – К., 2000. – С. 764–786.

28. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.

29. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. докум. і матер. / відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013.

30. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К., 1993.

31. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 274, оп. 1, спр. 330.

32. ЦДАУК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 26.

33. ЦДАУК. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1829.

34. ЦДАУК. – Ф. 442, оп. 841, спр. 73.

35. **Чернявський Микола.** Кедр Лівану / Микола Чернявський // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передм. та прим. Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 164–177.

Надійшла до редколегії 23.08.2016

УДК 94 (477) «1917 – 1920»

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.

Проаналізовано особливості використання образу Кобзаря різними політичними силами в умовах революційного періоду 1917–1920 рр. на теренах України. Зокрема, наведено факти популярності образу Шевченка серед прихильників різних концепцій українського державотворення, а також висвітлено їхні заходи щодо вшанування його пам'яті. Акцентовано увагу на популярності Шевченка як символу української національної ідеї. Вона була настільки значним і вагомим чинником, що навіть більшовики були змушені змінити ставлення до постаті поета. Автор обґрунтовує думку про те, що саме у революційну добу 1917–1920-х рр. розпочався процес відокремлення Шевченка-українця від Шевченка-революціонера та формування образу поета-революціонера-демократа на противагу існуючому трактуванню його як пророка українського національного відродження.

Ключові слова: революція, Центральна рада, Гетьманат, Директорія, більшовики.

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кировоградский областной институт последипломного педагогического образования имени Василия Сухомлинского»

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В ПРОЦЕССАХ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917–1920 гг.

Проанализировано использование образа Кобзаря разными политическими силами в условиях революционного периода 1917–1920 гг. на территории Украины. Акцентируется внимание на факте популярности образа Т. Шевченко среди приверженцев различных концепций украинской государственности, а также их мероприятия для сохранения памяти о нём. Популярность Т. Шевченко как символа украинской национальной идеи была настолько велика, что даже большевики были вынуждены изменить отношение к личности поэта. Именно в 1917–1920-х гг. берёт своё начало процесс конъюнктурного отделения Шевченка-украинца от Шевченка-революционера и формируется образ поэта-революционера-демократа вместо пророка украинского национального возрождения.

Ключові слова: революция, Центральная рада, Гетьманат, Директорія, большевики.

Y. S. Mytrofanenko

*Vasyl Suchomlynskyi Kirovohrad regional Institute
of post graduate pedagogical education*

TARAS SHEVCHENKO'S IMAGE IN THE PROCESSES OF UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1920-ies

The article is devoted to the problems of development of Ukrainian culture in conditions of Ukrainian revolution of 1917 – 1920-ies. Special attention is given to perception of personality and creative work of Taras Shevchenko, the poet. The usage of Kobzar's image by different political forces in conditions of revolutionary period of 1917 – 1920-ies on the territory of Ukraine was analyzed. The fact of popularity of Taras Shevchenko's image among adherents of different conceptions of Ukrainian sovereignty and also their activities for keeping memory about him and grandeur of his name was ascertained.

T. Shevchenko popularity as a symbol of Ukrainian national idea was so great that even Russian Bolsheviks in 1919–1920-ies had to change their attitude to the poet's personality. Hetmanat was the most contradictory among three forms of Ukrainian sovereignty. This fact can be explained by the influence of different groups: proukrainian and prorussians on P. Skoropadsky. The process of political separation of Shevchenko-the Ukrainian from Shevchenko-the revolutionary starts just during revolution of 1917–1920-ies and image of poet the revolutionary instead of prophet of Ukrainian national renaissance is being formed.

Keywords: Tcentralna rada, Directory, Hetmanat, bolsheviks.

Голова Центральної ради, видатний історик М. Грушевський визнав, що «жодна постать нашої історії не в'яже нас, українців, в одну національну цілість як Тарас Шевченко» [6, с. 9]. Мова не тільки про різні куточки України, а й про покоління, які виховані творчістю великого поета та його життєвим прикладом. Надважливими були образ і творчість Т. Шевченка для учасників Української революції 1917–1920-х рр.

Метою статті є висвітлення процесів використання образу і творчості Т. Шевченка доби Української революції учасниками боротьби за українську державність та їхніми противниками за допомогою проблемно-хронологічного виміру того часу. Найбільш ґрунтовні доробки з цієї проблематики належать С. Брижиській [1], А. Машталір [14], З. Тарахан-Березі [19], які стосуються окремих аспектів досліджуваної тематики. Джерельну базу дослідження становлять опубліковані документи засідань Центральної ради, Української Держави, УНР доби Директорії, матеріали української преси революційної доби, а також мемуари учасників визвольних змагань.

Покоління учасників Української революції зростало на творчості великого Кобзаря, а також під впливом організацій, пов'язаних із

його іменем, зокрема: «Просвіти» (Катеринославська «Просвіта» як відомо діяла до 1916 р.), «Наукового товариства імені Шевченка», «Братства тарасівців». Виховані яскравою і патріотичною поезією Т. Шевченка, вони росли в атмосфері заборон щодо вшанування його пам'яті: на проведення акцій до Шевченківських днів, збір коштів на пам'ятник. Ці перешкоди, які водночас були і принизливими, але й загартували покоління борців за ідеали, сформовані Т. Шевченком. Твори Т. Шевченка впливали на свідомість представників інших народів, які стали своєрідними «українцями за вибором». Зокрема, це стосується «українського патріота з династії Габсбургів» Василя Вишиваного (колишнього Вільгельма Габсбурга). В автобіографії і в листуванні він не раз згадував Шевченка: «Розуміється, Шевченка читав я із запалом» або в листах «постійно думаю про мою країну (мається на увазі Україна – *Ю. М.*) та про мій народ, їх я завжди маю у своєму серці і ніколи не забуваю Тарасові слова...» [20, с. 117, 148–149].

На противагу українській молоді для ворогів України Шевченко був символом «українського самостійництва», яке треба було знищити або принаймні звести до лояльного малоросійства. Отже, боротьба навколо пам'яті про Т. Шевченка, тлумачення його творчої спадщини мимоволі стали складовими процесів революційної доби в Україні.

Уже перші кроки українського державотворення були позначені акціями із використанням образу Т. Шевченка та його творчості. Так перші березневі велелюдні маніфестації на підтримку української автономії в Києві та Петрограді проходили під жовто-блакитними прапорами і портретами Шевченка, що неабияк вразило громадськість цих міст.

Українська газета «Наше життя», орган Петроградського комітету УСДРП, 24 березня 1917 р. писала про кількатисячну українську маніфестацію в Петрограді і панахиду (в Казанському соборі) по Шевченку. Газетярі зазначали, що на цьому заході цілими ротами були присутні солдати Петроградського гарнізону: «у всіх блакитно-жовті стрічки. Обличчя радісні. Чути стриманий гомін – всюди по-українськи» [14].

21 березня 1917 р. у Києві Центральною радою було організовано свято вільної України. Воно розпочалося у Володимирському соборі, де вище Київське духовництво, тепер із власної ініціативи, правило панахиду по Шевченку. М. Грушевський як голова Центральної ради звернувся до маніфестантів із промовою, у якій окреслив значення постаті Т. Шевченка для сучасного моменту: «Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого генія нашого слова, великого пророка нашого визволення–присягнім в сю велику хвилю: одно-стайно всім стати на велике діло і рук не опустити, доки не збудуємо

тої автономної вільної України»[23, с. 47–48]. Найбільш влучно охарактеризував атмосферу Шевченківських свят протягом 1917 р., які провели українські громади в різних куточках Росії, київський священник Погорілко: «Це перше Шевченкове свято, не сумне свято...» [23, с. 47–48].

Легітимізація Центральної ради відбулася під час роботи Українського національного конгресу 6–8 квітня 1917 р. Символічно, що розпочався цей Всеукраїнський з'їзд саме виконанням «Заповіту», який, за словами М. Грушевського, «від того часу став немов гімном Центральної Ради» [5, с. 120]. На цьому ж заході, за пропозицією членів селянської спілки, постало питання про будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Миколаївському саду проти університету, на місці монумента цареві Миколі І. Ідею було схвалено, але втілено в життя значно пізніше (1939 р.), а перший пам'ятник Шевченку (робота скульптора І. Кавалерідзе) з'явився в жовтні 1918 р. на Сумщині.

Зазначимо, що українські акції з використанням портретів та поезій Шевченка в добу Української революції були нерозривно пов'язані. Траплялося, що зображення Шевченка наносили навіть на державний прапор. Одна з таких акцій, яка відбулася вже восени 1917 р. у Катеринославі, яскраво змальована відомим військовим діячем Української революції Михайлом Омеляновичем-Павленко. Це були урочистості, влаштовані українською громадою Катеринослава з нагоди проголошення III Універсалу.

Згідно з цим Універсалом терени Катеринославської губернії повернули під юрисдикцію УНР. Військовий оминув дрібниці натомість детально висвітлив епізод, який, на думку М. Омеляновича-Павленка, мав політичне значення: «момент ушанування пам'яті Шевченка був такий гарний, що про нього не згадати було б гріхом: я бачив, як усе поле на великій соборній площі схилило свої голови при співах кількесот голосів «Заповіту», бачив як військо й натовп опустилися на коліна, коли велетенський прапор, на якому був образ Шевченка, поволі й поважно рушив уздовж фронту військ. Ледве хто міг утриматися від того, щоб не пролити сліз, а дехто й зовсім не міг опанувати свої нерви» [15, с. 69].

Вшанування постаті Т. Шевченка, яке в 1917 р. в Україні вже ніхто не міг заборонити, набувало різних форм. Деякі з них перегукуються із сучасністю. Зокрема, 16 квітня 1917 р. Рада при звенигородському повітовому комісару постановила: «1) усі пам'ятники царя Олександра II в повіті познімати і на їх місці поставити пам'ятники борцеві за Волю України Тарасові Шевченкові; 2) по всіх волостях повіту негайно повивішувати портрети Шевченка замість царських портретів» [10, с. 302]. Під час Української революції були ініціативи, пов'язані з перейменуванням вулиць на честь Кобзаря. Зокрема, в

Кам'янці-Подільському в 1919 р. вже існувала Шевченківська вулиця (одна з центральних у місті) [7, с. 433].

Отже, позбутися імперських маркерів, якими російська влада «мітила» свою територію, українці намагалися ще під час першої національної революції в 1917 р. До речі, з портретом Шевченка, як символом української державності, пов'язаний ще один вельми цікавий епізод. Під час відвідин представниками УНР села Нападівка на Київщині у волосній управі і на площі перед їхніми очима постала оригінальна картина: поруч із портретом Шевченка, «Олександр III», а далі «Ленін». На питання до селян, стосовно цього, українські посадовці отримали таку відповідь: «Як Україна переможе, то у нас є Шевченко» [8, с. 49]. Попри всю прикрість такого епізоду, для українського державотворення (мова про пристосуванство до ситуації) портрет Шевченка свідчить про асоціацію України з її найвеличнішим поетом, а не з політичними діячами.

На державному рівні планувалося відзначити дні, пов'язані з поштою Т. Шевченка. 22 травня 1917 р. відбулося національне свято у с. Кирилівці, про яке докладно писала українська преса [12, с. 68]. А 6 березня 1918 р. вже після повернення української влади до Києва, на засіданні Ради Народних Міністрів день 27 лютого (ст. стиль) (Шевченківське свято) було оголошено національним святом (вихідним днем) [24, с. 180].

Важливими були і практичні кроки української громадськості щодо впорядкування могили Т. Шевченка на Чернечій горі у Каневі. Історик А. Машталір, посилаючись на статтю від 1917 р. Василя Короліва (член Київського губернського виконавчого комітету) «На повістці дня. Про могилу Т. Шевченка у Каневі», висловив сподівання, що «наша національна Мекка» справді буде відповідати нашій гідності і стане святим місцем землі української» [14]. Дослідниця З. Тарахан-Бережа, аналізуючи перші заходи Центральної ради з упорядкування могили Т. Шевченка, зазначила: «те, що не вдалося зробити в умовах Російської імперії протягом десятиріч, було завершено за такий короткий час у пробужденій Україні» [19, с. 293]. Процес упорядкування могили тривав упродовж 1917–1919 рр. за різних форм української влади. З. Тарахан-Березі вдалося ознайомити широке коло шевченкознавців з унікальним документом часів визвольних змагань ХХ ст.: книгою відвідувачів Шевченкової могили, яка містить записи гостей із різних куточків України та Росії. Відомі випадки відвідин могили Т. Шевченка навіть денікінцями, хоча у лавах Збройних сил Півдня Росії панували переважно шовіністичні стосовно українства погляди, але ж у складі Добровольчої армії було чимало українців, які й віддавали шану Кобзареві [11, с. 96].

У травні 1918 р. Чернечу гору в Каневі відвідала сотня Січових стрільців. Вони урочисто вшанували пам'ять Кобзаря і залишили та-

кий запис у книзі: «Його Шевченковим словам віддані галицькі січовики» [19, с. 283]. В інструкції Січовим стрільцям, які вирушили на Наддніпрянщину навесні 1918 р., рекомендувалося під час спілкування з місцевим населенням для створення дружнього образу Січових стрільців «давати виклади про українську історію, про Шевченка» [11, с. 57]. Порівнюючи кількість записів у різні періоди відвідування цього місця, З. Тарахан-Бережа підкреслила, що в добу Української революції біля Кобзарєвої могили побувало більше людей, ніж у попередні роки.

Українські військові частини використовували ім'я Шевченка для назв своїх підрозділів. Зокрема, у Сквирському повіті (Київщина) існувала Верховинська сотня козаків імені Тараса Шевченка [12, с. 404]. На жаль, не всі військові частини УНР, які використовували ім'я Кобзаря, відзначилися в боях за незалежність. Наприклад, під час бою під Крутами полк імені Шевченка, який перебував у Ніжині, не надав допомоги українським воякам, а перейшов на бік більшовиків і загрожував ударом у тил загонам, які боронили Крути [3, с. 18, с. 20].

Повстанці Холодного Яру, котрі вирізнялися мужністю та стійкою патріотичною позицією протягом всієї доби визвольних змагань, гаслом, вишитому на прапорі, обрали для себе слова Т. Шевченка. Тому поруч із відомим: «Воля України або смерть!» був надпис «І повіє огонь новий з Холодного Яру». Цікаво, що прапор Полку Гайдамаків Холодного Яру (військової частини повстанців у складі ДА УНР) – жовто-блакитний – містив вже трохи перефразовані рядки поета І. Франка: «Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь, рідний краю, здобути тобі!».

Таким чином, протягом 1917 р. у різних куточках України та поза її межами відбувалися національно-визвольні зрушення, поштовхом до яких стало, зокрема, ім'я та творчість Шевченка як символи національної ідеї. Мирний період Української революції обірвала російська більшовицька інтервенція, підтримана українськими комуністами та сепаратистами з Донецько-Криворізької республіки. Ці події роз'єднали Україну, а одночасно, як влучно зазначила З. Тарахан-Бережа, «і самого Тараса Шевченка. Одні взяли собі на озброєння Шевченка-революціонера, інші – Шевченка – національного-пророка, не збагнувши того, що генії неподільні і їх не можна розривати на шматки» [19, с. 284]. Записи у книзі відвідувачів нерідко набували форми своєрідної дискусії про долю України та шляхи її розвитку.

Ставлення більшовиків до постаті Т. Шевченка не було однозначним. Зокрема, війська М. Муравйова (переважно росіяни), захопивши Київ у січні 1918 р. «зривали зі стін портрети Шевченка і топтали їх ногами» [3, с. 272]. І лише деякі з них (ймовірно, українського походження) не допускали подібного варварства. Про одного

з таких Д. Дорошенко згадав у власних «споминах про недавнє минуле»: «Якийсь немолодий, з рябим обличчям матрос, побачивши у вікні земської книгарні портрет Шевченка, радісно вигукнув: «Батько Тарас!» Підсумовуючи побачене, Д. Дорошенко зазначив: «Взагалі якась мішанина людей і поняття» [7, с. 220].

Удруге більшовики увійшли до Києва в лютому 1919 р. Їхні лідери врахували прорахунки 1918 р., одним із яких було брутальне ігнорування національного питання. Це визнав М. Скрипник і навіть В. Ленін, що підтверджує його діалог з Н. Махно. На зауваження анархіста, що «більшовики вважають Україну Півднем Росії, а називають Україною», В. Ленін прагматично відповів: «вважати – це одне, а бачити в житті – інше» [13, с. 135]. М. Скрипник, один із лідерів українських більшовиків, був ще відвертішим у визнанні причин поразок більшовиків в Україні в 1918 р.: «Наша трагедія на Україні полягає саме в тому, щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або зрусифікованого, що зневажливо ставиться часом до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, за допомогою його і силами його завоювати сільський пролетаріат, за національним складом український» [17, с. 79].

Зважаючи на прорахунки 1918 р., у 1919 р. російські більшовики вже обережніше поставилися до українського питання. По-перше, було вгамовано сепаратистів із Донецько-Криворізької республіки, по-друге, вони взяли курс на створення української комуністичної квазі-держави, по-третє, мусили шукати собі союзників серед лівих українських партій: КП(б)У та УКП (боротьбистів), які шанобливо ставилися до постаті Т. Шевченка. С. Кульчицький, аналізуючи ці процеси, наводить уривок із листа уповноваженого Раднаркому РСФРР при уряді УСРР Д. Гопнер до М. Калініна від 3 березня 1919 р.: «Єдиними претензіями цієї партії, з якою, безумовно, варто серйозно рахуватися, є питання національно-культурного порядку» [10, с. 319]. Боротьбисти вимагали політичних прав для українського народу, але національне питання насамперед розуміли як «питання культури».

Українські комуністи (боротьбисти) у добу Української революції відвідували Чернечу гору з відчуттям поваги до Кобзаря і переконанням, що він на їхньому боці. Один із них залишив таке звернення до Т. Шевченка: «коли б ти був живим, ти б боровся разом із трудящими проти петлюрівського шовінізму і національного цькування, який проводить цей зрадник українського трудового народу. Хай живе Вільна Українська Світівська Республіка! Твої мрії, дорогий поете народу, здійснюються тепер» [19, с. 288].

У 1919 р. ставлення більшовиків до українського питання зазнало змін: від несприйняття до пошуку компромісу у формі «україн-

ської радянської влади». Тому комуністи були змушені тепер використовувати та поширювати образ «Шевченко-революціонер». Про готовність більшовиків до компромісу в національному питанні свідчили і заходи з нагоди вшанування пам'яті Шевченка. Уже в березні 1919 р. було створено київський театр ім. Т. Шевченка. А згодом, згідно з ленінським планом «монументальної пропаганди», у Києві на Михайлівській площі, на місці скинутого пам'ятника княгині Ользі, було встановлено гіпсове погруддя Шевченку (робота скульптора Бернарда Кратко). Утім, простояв цей бюст зовсім недовго і був знищений денікінцями. У 1920 р. погруддя було відновлено більшовиками та встановлено вже на місці пам'ятника Олександрю II в центрі Києва.

Слід зауважити, що поступки в національному питанні з боку комуністичної влади були ситуативними та тимчасовими. Пізніше це виявилось в 1930-і рр. у добу згорання українізації та репресій проти українських комуністів. У 1919 р. підтвердженням реального ставлення більшовиків до «українського питання» була конфіскація «невеличкої, але змістовної книжки» членів КП(б)У С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі (Що діється в Україні і з Україною». Автори визнали себе «білими ворогами» в партії, бо «не були вільними від українських почувань» (на відміну від інших українських більшовиків, для яких «поняття українських було суто географічним». Для окреслення своєї проукраїнської позиції С. Мазлах та В. Шахрай використали рядки поезії Т. Шевченка: «Я так її, я так люблю, мою Україну убогу, що прокляну святого Бога, за неї душу погублю!» [10, с. 317–318]. Під «прокляттям Бога» заради України їх опоненти побачили пріоритет національних питань над класовими, українського над комуністичним. Доля авторів книги була трагічною. Але, якщо В. Шахрай був розстріляний денікінцями в 1920 р., то С. Мазлаха було репресовано в тридцяті роки.

Неоднозначним було ставлення до образу Шевченка як символу України і в добу Гетьманату, що пояснювалося існуванням в оточенні П. Скоропадського двох сил: проукраїнської та проросійської шовіністичної. Першу репрезентували Д. Дорошенко, Д. Донцов, В. Науменко. Останній був членом Старої Київської Громади, власником земельної ділянки, на якій знаходилася могила поета. До липня 1918 р. саме В. Науменко опікувався Святиною (так називали могилу Шевченка в Каневі). На початку Гетьманату вплив на П. Скоропадського мали українці. Тому уряд Ф. Лизогуба підтримував проект С. Петлюри щодо впорядкування могили Т. Шевченка і звернулися з пропозицією до В. Науменка передати її у державну власність [21, с. 69]. Окрім того, в липні 1918 р. рішенням Ради Міністрів Української Держави було виділено кошти 51 536 крб на зміцнення місце-

вості навколо могили [21, с. 184]. У серпні 1918 р. уряд прийняв постанову щодо заснування стипендії для незаможних учнів української національності (одна з них імені Т. Шевченка) [22, с. 213]. У жовтні 1918 р. посадовці доручили «прийняти міри до найскорішого встановлення пам'ятника Т. Шевченку» [21, с. 323].

Пам'ятник Шевченку в добу Гетьманату таки створили, але не в Києві, а на Сумщині. Як зазначалося вище ця ініціатива виникла ще в 1917 р., коли 29 травня 1917 р. товариство «Просвіта» звернулося до міської думи з низкою пропозицій про увічнення пам'яті Т. Шевченка. Особливо привабливо звучала ідея встановлення монумента великому поетові. Проект удалося реалізувати 27 жовтня 1918 р. Так постав перший повнофігурний бронзовий пам'ятник Тарасові Шевченку в Україні (роботи відомого скульптора І. Кавалерідзе). Про причетність влади Української держави до створення пам'ятника невідомо.

Водночас саме з добою Гетьманату пов'язані акти вандалізму до пам'яті Шевченка, які здійснювали представники Української Держави. У листопаді 1918 р. в умовах протигетьманського повстання П. Скоропадський призначив головнокомандуючим збройними силами Української Держави графа Келлера – правого монархіста, який отримав надзвичайні повноваження. П. Скоропадський зауважував, що йому були відомі шовіністичні погляди Келлера та його ненависть до всього українського. Пізніше гетьман згадував, що саме після призначення Келлера відновилися переслідування українців у Києві. Зокрема, було закрито Національний клуб, а також дійшло до того, що підлегли Келлера (за його наказом) почали викидати бюсти Шевченка і розбивати їх [18, с. 313]. Цей крок лише збільшив кількість повстанців і їх завзяття у боротьбі проти такої Української Держави.

Прихід до влади Директорії був перемогою українських сил над проросійськими (українських полків у гетьмана майже не було), тому позитивне ставлення до постаті Т. Шевченка було відновлено. З усіх лідерів Української революції С. Петлюра чи не найбільше зробив для вшанування пам'яті Т. Шевченка на належному рівні. У добу Центральної ради та Гетьманату він розробив низку заходів щодо впорядкування могили Т. Шевченка і встиг (до арешту в липні 1918 р.) направити їх на розгляд Ради Міністрів (тоді ще проукраїнської на чолі з Ф. Лизогубом) Української Держави, організував збір коштів на упорядкування Шевченкової могили [16, с. 195–197].

У січні 1919 р. за ініціативи С. Петлюри (тоді ще Головного Отамана) постановою Директорії виділили значні кошти на облаштування могили Тараса Шевченка, а саму земельну ділянку оголосили національною власністю (тобто Директорія підтвердила рішення міністрів Української Держави). Несприятливі для України події

1919 р. перекреслила наміри Головного Отамана щодо впорядкування могили Т. Шевченка. Але зі спогадів В. Короліва-Старого, який за ініціативи С. Петлюри тепер опікувався могилою Кобзаря, відомо про думки С. Петлюри бути похованим на Чернечій горі «під ногами Тараса» [9, с. 188].

Отже, доба Української революції 1917–1921 рр. лише підтвердила значення Т. Шевченка для української нації та вплив його постаті і творчості на розвиток національної ідентичності. Саме в цю буремну революційну добу відбулися перші масштабні системні заходи як на державному рівні, так й ініційовані громадами із вшанування пам'яті великого українського поета. Водночас, ставлення до поета було відбиттям ставлення до української державності: від пошани та пошуків компромісу щодо вшанування його імені, до цілковитого нищення символів, пов'язаних з особистістю Т. Шевченка.

Бібліографічні посилання

1. **Брижицька С.** «Я не одиникий...» (Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть 19 ст. – середина 20-х рр. XX ст.) / С. Брижицька. – Черкаси, 2006.
2. **Вівсяна І.** «А ми тую червону калину підіймемо!» (Українські Січові Стрільці в Єлисаветграді) / І. Вівсяна // Матеріали обл. наук.-практ. іст.-краєзнав. конф. «За волю і долю України» (Наш край у 1917–1920 роках). – К., 2001. – С. 27–58.
3. **Винниченко В.** Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 2. – К., 1990.
4. **Гончаренко А.** Бій під Крутами / А. Гончаренко // Крути: 29 січня. – К., 2007.
5. **Грушевський М.** Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 9. – С. 108–150.
6. **Грушевський М.** В сорок восьми роковини Шевченка / М. Грушевський // Твори: у 50 т. – Т. 2: Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – 1914). – Л., 2005. – С. 382 – 385.
7. **Дорошенко Д.** Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Д. Дорошенко. – К., 2007.
8. **Ковальчук М.** Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. – К., 2012.
9. **Королів-Старий В.** З моїх споминів про Симона Петлюру / В. Королів-Старий // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1992.
10. **Кульчицький С.** Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Кн.1. – К., 2013.
11. **Лавренко В.** Україна очима білоемігрантів / В. Лавренко // Записки осередку Наукового товариства імені Шевченка у Дніпропетровську. – Вип. 2. – Д., 2011. – С. 93 – 102.
12. **Лободаєв В.** Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. / В. Лободаєв. – К., 2010.
13. **Махно Н.** Воспоминания / Н. Махно. – Кн. 2. – К., 1991.
14. **Машталір А.** Тарас Шевченко як символ національно-визвольної боротьби українців у 1917 р. [Електронний ресурс] / А. Машталір. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1952/52/>

15. **Омелянович-Павленко М.** Спогади командарма (1917–1920) / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007.
16. **Петлюра С.** Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Т.4. – К., 2006.
17. **Рубльов О.** Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Ресент. – К., 1999.
18. **Скоропадський П.** Спогади (кін. 1917 – грудень 1918) / П. Скоропадський. – К., 2006.
19. **Тарахан-Береза З.** Святиня (науково-історичний літопис Тарасової гори) / З. Тарахан-Береза. – К., 1998.
20. **Терещенко Ю.** Український патріот з династії Габсбургів / Ю. Терещенко, Т. Осташко. – К., 2008.
21. Українська держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. – Т. 1 / упоряд. Р. Пиріг. – К., 2015.
22. Українська держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. – Т. 2 / упоряд. Р. Пиріг. – К., 2015.
23. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 р.). – Т.1. / упоряд. В. Верстюк. – К., 1997.
24. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали (10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р.). – Т. 2 / упоряд. В. Верстюк. – К., 1997.

Надійшла до редколегії 29.03.2016

УДК 94 (477) «1917/1918»

М. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАДРОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Висвітлено важливі аспекти кадрової політики української держави доби Центральної Ради. Розглянуто механізми формування вищих органів влади, проблеми з якими стикалася національна еліта під час формування державного апарату.

Ключові слова: національна еліта, кадрова політика, система рекрутування еліт.

М. О. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА УКРАИНСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ

Отражены важные аспекты кадровой политики украинского государства периода Центральной Рады. Рассмотрены механизмы форми-

рование высших органов власти, проблемы с которыми сталкивалась национальная элита во время формирования государственного аппарата.

Ключевые слова: национальная элита, кадровая политика, система рекрутирования элит.

М. О. Manko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

THE PERSONNEL POLICY OF THE CENTRAL RADA

During the creation of the national state, one of the most important things in Ukraine is still remains the overestimation of all ovestimation of its own past history, studding of the ways of forming of the national elite in different periods of the Ukrainian history.

The investigations that today are devoted to the national liberation struggl of Ukrainian people (March 1917 – April 1918) presents the events in Ukraine.

The question about the formation and functioning of the national elite in context of fundamental changes in the Ukrainian society.

The main component in the estimation of the political situation is the analysis of competence of the state employees.

In this article it was made an attempt to analyse with the help of common concrete historical methods and in the light elitaristic theories of cultural scientilic potential of the Ukrainian national elite together with the state building and to stress the common tendencies of the formation of the national elite during the national liberation struggle .

Keywords: national elite, the personnel policy.

Кадри – важливий інструмент ефективної і послідовної реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави. Від компетентності і ділової активності кадрів, їх прагнення до самовдосконалення, «здорової» амбіційності значною мірою залежить динамізм і результати перетворення в країні. Саме тому залучення висококваліфікованих працівників до управління новоутвореною української державою у 1917 р. набуло неабиякої актуальності.

Кадрова політика Центральної Ради залишається малодослідженою. Фрагментарні відомості щодо підбору кадрів містяться у історичних розвідках, мемуарах учасників української революції. Більшість із них (Б. Мартос, Д. Дорошенко, В. Винниченко, П. Христюк) зосереджують свою увагу на відсутності достатньої кількості висококваліфікованих кадрів, що і стало однією із причин поразки ЦР [4; 6; 7]. Проголошення незалежності України відкрило новий етап у висвітленні окремих аспектів української революції, зокрема і кадрової політики. Означена проблема піднімалася в роботах Т. Бевз, В. Верстюка, П. Гай-Нижника [1; 2; 3]. Так, П. Гай-Нижник, аналізую-

чи невдалу фінансову політику ЦР, вказував на прорахунки її лідерів із призначенням очільника фінансового відомства [3]. Але, в цілому проблеми кадрової політики комплексно не досліджено.

Відсутність національної держави протягом тривалого часу викрила соціальну структуру українського етносу, позбавивши його достатньої кількості висококваліфікованих кадрів, свідомої інтелігенції, промисловців, поміщиків, що в майбутньому мали б стати опорою нової держави.

Про брак досвідчених чиновників вказували керманічі Центральної Ради у своїх спогадах. Активний діяч революційних подій, генеральний секретар земельних справ Б. Мартос у своїх спогадах занотував: «Відчувалася велика нестача національно-свідомих працівників... Тому вже у першому числі до всіх «свідомих, енергійних, відданих» українців, що перебували поза Україною, закликали їх приїхати в Україну для національної праці» [6, с. 37]. Але й були такі, що маючи певний авторитет, ідентифікували себе українцями та залишалися осторонь державотворчого процесу через ідеологічні переконання, небажання брати участь у політичному житті, наприклад В. Липинський, В. Біднов, Д. Яворницький [9, с. 21].

Наявність вченого ступеню, високого рівня національної самосвідомості та широкої підтримки мас не завжди є запорукою успішної політичної кар'єри. Обрання М. С. Грушевського головою ЦР український історик, учасник революційних подій Д. Дорошенко аргументує його авторитетом, повагою широких народних мас [4, с. 44]. Портрет М. Грушевського доповнює і секретар ЦР – М. Єремійв, що працював з останнім пліч-о-пліч на пленарних засіданнях зазначав: «Промовець він був для парламенту дуже добрий, бо завжди говорив ясно, просто і до речі, але для революції він був заділовий» [5, с. 103]. З іншого боку, російський історик права барон фон Нольде характеризував лідера української держави як досвідченого старого «європейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної боротьби», а з, другого боку, закидав йому «революційний ентузіазм» [4, с. 17].

Підпільна боротьба з ярмом царського режиму не могла сформувати навиків управління такою великою державою, як Україна, особливо в умовах революції, коли посилювалися відцентрові тенденції [4, с. 18–19]. Досвіду державного управління не мали й інші керманічі української держави періоду Центральної Ради.

Цей фактор безумовно впливав на політику виконавчого органу, особливо на зорі його становлення. Д. Дорошенко пізніше у своїй праці «Історія України 1917 – 1923 рр.» запише: «Засідаючи в своїх кабінетах генеральні секретарі приймали весь вільний час од високої політики різних прохачів, які вимагали від них абсолютно неможли-

вого..., але не мали, наприклад часу, щоб вислухати губернського комісара, який приїхав спеціально в дуже важкій і пильній справі» [4, с. 127].

Не тільки новоспечені генеральні секретарі були «далекими» від рутинної роботи управліючого цілого сектора, а й самі представники законодавчого органу, в який поступово перетворювалися ЦР не знали, що мають робити самі та якими повноваженнями слід наділити представників державних установ. Зокрема, під час зборів ЦР, член УПСР М. Ковалевський досить туманно окреслив функції Генерального Секретаріату. Він говорив: «Зараз ми не можемо вказати круг компетенцій Генерального Секретаріату.... Саме життя окреслить його» [8, с. 117].

На основі статистичних даних результатами аналізу персонального складу українських урядів з червня 1917 – квітень 1918 р. були отримані висновки щодо їх професійності. Для цього було обрано такі критерії: наявність вищої освіти, що визначає рівень загальної грамотності урядовців доби УЦР; профільна освіта, яка віддзеркалює теоретичну обізнаність урядовця; досвід роботи в галузях, близьких до займаних у міністерстві посад; управлінський досвід.

Центральна Рада та Генеральний Секретаріат – дітище свідомо налаштованих, тому рівень освіченості був високим. Найвищі показники щодо грамотності мали уряди Винниченка, сформовані 21 серпня та 1 листопада 1917, Рада Народних Міністрів на чолі з Голубовичем, яка розпочала свою роботу 24 березня 1918. Їхні показники становлять 85% [2]. Справи із фахівцями відповідного профілю для переважної більшості українських урядів були кепськими. Найбільше спеціалістів-теоретиків було запрошено до РНМ, що постала 18 січня 1918 р. Відповідна категорія була найменш репрезентована в Генеральному Секретаріатові, сформованому у липні 1917 р.

Усвідомлюючи потребу у висококваліфікованих управлінцях Центральна Рада починає залучати до роботи в урядових установах спеціалістів-практиків. Так, якщо в Генеральному Секретаріатові першого скликання досвід роботи у галузях, близьких до займаних посад в уряді, мали 55,5 % то в останньому уряді сформованому ЦР – 71,4 %. Найгострішою була проблема відсутності адміністраторів, які б мали досвід управління державними інституціями. Цей показник коливався від 11,1 % (Генеральний Секретаріат 15 червня 1917 р.) до 35,7 % (РНМ від 24 березня 1918 р.). Наведені дані свідчать про недостатню ефективність кадрової політики ЦР щодо формування вищих владних ешелонів [2]. Така ситуація склалася не тільки через відсутність фахівців, а й тому, що формування органів влади відбувалося із обмеженого числа партійних функціонерів.

У сучасній елітології виокремлюють дві системи рекрутування еліт: антверпенівську, за якої потрапити до влади мають змогу всі здібні громадяни, та систему гільдій. Остання характеризується підбором кадрів із певної соціальної чи політичної групи. Механізм формування вищих органів влади М. С. Грушевським був визнаний як коаліційний. Яскраво фракційний розподіл мандатів прослідковується у спробі Д. Дорошенка сформувати Генеральний Секретаріат. У його особовому фонді знаходимо рукопис праці «Матеріали до третього тому історії. Формування мою Генерального Секретаріату», де автор занотував: «...доручити формування Генерального Секретаріату Президіуму фракції» [12, арк.1]. Про гостроту міжпартійного протистояння свідчить і той факт, що 17 серпня 1917 р. так і не було погоджено склад уряду. Спроба сформувати працездатний «кабінет» закінчилася «нарадами» фракцій і кулуарними домовленостями [12, арк. 2].

До того ж при формуванні уряду не завжди враховувалася думка кандидата на посаду. Слушно із цього приводу зауважив О. Зарубін: «Ми просто робили технічні помилки, що власне Секретаріат не сформований, а ми вже на Малій Раді його затвердили, що, кого, – невідомо» [12, арк. 3]. Подібна ситуація не була винятком із загального правила, скоріше навпаки. Зокрема, прикладом такої не виваженої кадрової політики було призначення на посаду міністра фінансів С. Перепелицю – відомого спеціаліста в галузі фінансової кооперації в Україні. На нього лідери ЦР поклали великі надії, сподіваючись, що йому вдасться реанімувати «помираючу» економіку української держави. З одного боку – виправданий хід залучити провідного спеціаліста галузі, та ще й щирого українця до співпраці, а з іншого – як може людина, яка перебуває за кордоном, керувати відомством та ще й в такий непростий час. Як результат – виконуючим обов'язки було призначено М. Ткаченка, людину далеку від фінансових справ.

Не менш гостро проблема стояла із очільниками різноманітних департаментів, відділів у структурі самих Секретарств. Для повноцінного функціонування Генерального Секретаріату освіти станом на жовтень 1917 р. необхідно було мати досвідченого товариша Секретаря, ним став П. Холодний – людина, яка не тільки орієнтувалася в освітніх справах, а й мала досвід управління [11, арк. 12]. У складі Секретаріату освіти функціонували департамент нижчої освіти, відділ середньої та вищої освіти, відділ дошкільної та позашкільної освіти, відділ мистецтв, комісаріат [11, арк. 149]. Більшість із зазначених посад були зайняті свідомою українською інтелігенцією, що мала досвід викладацької та просвітницької роботи. Адекватна кадрова політика і забезпечила високу продуктивність праці відомства та його результативність. Тоді як інші секретарства мали проблеми із комплектацією штатів спеціалістами відповідного профілю [10, арк. 150].

Заміщення вакантних посад керівників регіонів в умовах послаблення влади центру було важливою складовою реалізації внутрішньополітичного курсу ЦР. У цьому напрямі кадрової політики лідери української держави окрім браку кадрів стикалися ще й з небажанням представників як старої управлінської еліти, так і нових політиків працювати в регіонах. Цю тезу ілюструють телеграми голови уряду В. Винниченка щодо призначення обласних комісарів, які містяться у фондах Вищих органів державної влади та управління. В телеграмі до П. Я. Стебницького, комісара у справах України в Петрограді, він просить дозволити Д. Дорошенку обійняти посади комісара Галичини й Буковини та Чернігівського губерніяльного комісара [10, арк. 49]. Ще одна телеграма адресувалася Житомирському губкомісару Вязлову з проханням виконувати свої обов'язки до тих пір, поки не буде знайдено йому заміну [10, арк. 61].

Враховуючи все вищевикладене, можна відмітити, що кадрова політика ЦР була хаотичною, не виваженою, через брак адміністративного досвіду її лідерів. До того ж основним принципом відбору кадрів був коаліційний, що виключав можливість залучення фахівців із іншого середовища окрім партійного.

Бібліографічні посилання

1. Бевз Т. Трансформація владної вертикалі у добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) / Т. Бевз // Наукові записки. – Вип. 32. – К., 2006. – С. 52–87.
2. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради / В. Верстюк. – К., 1996.
3. Гай-Нижник П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради / П. Гай-Нижник // 36. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. – Вип. XXIV. – К., 2009. – С. 229–270.
4. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932.
5. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради / М. Єремійв // Український історик. – 1968. – № 01-04 (17–20). – С. 94–104.
6. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради / Б. Мартос // Український історик. – 1973. – № 03-04 (39–40). – С. 99–112.
7. Солдатенко В. Революційна доба в Україні 1917–1920 / В. Солдатенко. – К., 2011.
8. Українська Центральна Рада: докум. і матер. / В. Смолій. – К., 1996.
9. Феденко П. Ісаак Мазепа / П. Феденко. – Лондон., 1954.
10. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО). – Ф.1434, оп. 1, спр.4.
11. ЦДАВО. – Ф.1868, оп. 1, спр. 1.
12. ЦДАВО. – Ф. 4189, оп. 1, спр. 5.

Надійшла до редколегії 02.10.2016

УДК 94 (477.63) «1917»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**III УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ВОСЕНИ 1917 р.**

Розглянуто та проаналізовано ставлення Катеринославської міської думи восени 1917 р. до III Універсалу Центральної Ради та Українських Установчих зборів.

Ключові слова: Катеринослав, міська дума, гласні, Центральна Рада, Українські Установчі збори, III Універсал.

В. Я. Яценко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**III УНИВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ
И ЕГО ОТОБРАЖЕНИЕ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ ОСЕНЬЮ 1917 г.**

Рассмотрено и проанализировано отношение Екатеринославской городской думы осенью 1917 г. к III Универсалу Центральной Рады и Украинскому Учредительному собранию.

Ключевые слова: Екатеринослав, городская дума, гласные, Центральная Рада, Украинское Учредительное собрание, III Универсал.

V. Y. Yatsenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE III UNIVERSAL OF THE CENTRAL RADA
AND ITS REFLECTION ON THE EKATERINOSLAV MUNICIPAL
DUMA ACTIVITY IN AUTUMN 1917**

The issue of the III Universal of the Central Rada and the Ukrainian Constituent Assembly was actively discussed at the Ekaterinoslav Municipal Duma session on November 18, 1917. Consideration of this issue is the purpose of the article. The issue has not yet become the subject of a detailed study; this fact confirms the status of its scientific study.

The sixteen representatives of the different parties gave speeches during the discussion. For different reasons the absolute majority of the Socialist and Jewish speakers along with Ukrainian speakers supported the Central Rada, its III Universal and the Ukrainian Constituent Assembly. Bolshevik speakers did not accept the Central Rada authority. According to their opinion, the issue about Ukrainian governance had to be resolved by the Ukrainian Constituent

Assembly or by the Congress of Soviets. The Ukrainian Constituent Assembly, in their view, had to set the authority in the form of Soviets of Workers', Soldiers' and Peasants' Deputies. Cadets were the only ones, who openly acted oppose the III Universal and the Ukrainian Constituent Assembly. Defending the territorial integrity of the Russian State, cadets considered that only the All-Russian Constituent Assembly has a right to make changes in the state status of Ukraine.

The resolution, which was offered by Socialist Revolutionary Party, was adopted with the absolute majority of votes. A position, which was taken by the Municipal Duma, can be explained by the overall political situation, which was set in the country at the beginning of November, 1917 (the overthrow of the Provisional Government, the Bolsheviks' rise to power in Petrograd). At that time, the Central Rada was the most acceptable alternative for the majority of Ekaterinoslav party-political forces.

Keywords: Ekaterinoslav, the Municipal Duma, the members of the City Duma, the Central Rada, the Ukrainian Constituent Assembly, the III Universal.

Проголошення III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки стало переломною межею в українському державотворчому процесі Наддніпрянщини в 1917 р. Ця подія юридично оформила перехід влади в Україні до Центральної Ради та її уряду. Належним чином на це відреагували й органи місцевого самоврядування в регіонах. Не лишилася осторонь й Катеринославська міська дума. Її рішення з цього питання є достатньо показовим, оскільки у більшості гласних думи ставлення до «українського питання» було досить неоднозначним. Підтвердженням цього був і розгляд 12 і 14 жовтня 1917 р. міською думою Катеринослава питання про включення Катеринославської губернії до складу України. 18 листопада 1917 р. дума розглянула питання про III Універсал та Українські Установчі збори. Вивчення даної теми дозволяє на регіональному рівні краще зрозуміти процеси національного державотворення на Наддніпрянщині у 1917 – 1920 рр. та роль і місце, які при цьому відігравали органи місцевого самоврядування, серед яких і Катеринославська міська дума. Власне, це й обумовлює актуальність звернення до означеної теми.

Спонукає до цього й стан її наукового вивчення. Спеціальних досліджень із цієї теми немає. Є лише фрагментарне, як правило, висвітлення окремих її сюжетів у деяких публікаціях. Перші відомості про засідання Катеринославської міської думи 18 листопада 1917 р. містяться у спогадах безпосередніх учасників подій, серед яких були й гласні думи. Про цю подію згадується у збірнику спогадів та статей 1927 р. «Борьба за Советы на Екатеринославщине». І. К. Амосов («Октябрьские дни на Екатеринославщине») стверджував, що в листопаді 1917 р. міська дума і рада робітничих і солдатських депутатів

(прийняттям поправки українців) визнали владу Центральної Ради. У міській думі в численних деклараціях усі партії, окрім більшовиків, почали виступати проти влади Ради народних комісарів як загарбників влади і вітати Всеросійські і Українські Установчі збори, закликаючи боротися за їх скликання [3, с. 113].

В. К. Аверін («Корниловичина и Октябрь») теж згадував про засідання думи 18 листопада 1917 р. (у книзі помилково названа дата 18 грудня), перш за все, у зв'язку з позачерговою заявою С. С. Анісімова з приводу декрету Раднаркому про мир та переговорами більшовиків про сепаратний мир. Також автор повідомляє, що на цьому засіданні міська дума ухвалила резолюцію про визнання Універсалу Української республіки, визнання за українським народом не тільки права національного самовизначення, але й персональної автономії [3, с. 144–145].

Коротко про це засідання думи повідомляв у спогадах І. П. Мазепа, у той час гласний думи. Він свідчив, що на цьому засіданні всі думські фракції, не виключаючи й кадетів, обговорюючи питання виборів до Українських Установчих зборів, одностайно висловилися за участь у виборах. Також дума ухвалила постанову про свою офіційну участь у маніфестації, яка планувалася наступного дня з нагоди оголошення Центральною Радою III Універсалу [7, с. 59].

В. Я. Борщевський у своїх монографіях початку 60-х рр. XX ст., ведучи мову про засідання думи 18 листопада 1917 р., цитував виступи гласних Д. І. Шморгонера, С. С. Анісімова та інших, які вітали та всіляко підтримували Центральну Раду і її установчі збори. У відповідь більшовик В. А. Валявко заявив, що Центральна Рада загине, як загине вся контрреволюція. Також науковець наводить основні положення резолюції, яку більшовицька фракція запропонувала на засіданні думи 18 листопада, де йшлося про перехід влади в Україні до рад та скликання для цього з'їзду рад [1, с. 52, 63; 2, с. 127, 129].

Про цю резолюцію говориться і в нарисі історії Дніпропетровської обласної партійної організації (1979 р.). Також у цьому виданні наведені окремі положення із виступу більшовика В. А. Валявка на засіданні думи 18 листопада [8, с. 171]. Значно докладніше про цей виступ гласного більшовика говориться в присвяченій йому книзі. Також у ній зазначено, що 18 листопада міська дума обговорила питання про ставлення до Центральної Ради і вибори до Українських Установчих зборів. Проти більшовиків на платформі підтримки Центральної Ради та її III Універсалу об'єдналися кадети, українські і російські соціал-демократи та есери [4, с. 66–67]. Є й новітні дослідження з названої теми, серед них – присвячені «українському питанню» в діяльності гласних-кадетів у Катеринославській міській думі восени 1917 р. [9, с. 159–160].

Названі наукові та науково-популярні видання лише фрагментарно, не повно висвітлюють поставлене питання. Мета ж даної статті комплексно, ґрунтовно розкрити та проаналізувати ставлення міської думи Катеринослава до III Універсалу Центральної Ради та Українських Установчих зборів.

Найінформативнішим та найціннішим джерелом з даної теми є «Журнал засідань Катеринославської міської думи» за серпень – грудень 1917 р., який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області [5].

Події, що передували означеному питанню, достатньо відомі. 7 (20) листопада 1917 р. Центральна Рада III Універсалом юридично закріпила факт, який відбувся, а саме перехід влади в Україні до неї та її уряду – Генерального Секретаріату. Проголошувалася Українська Народна Республіка як автономна у складі федеративної Росії. Російська республіка повинна була перетворитися на федерацію «рівних і вільних народів» за участю України. До складу УНР увійшли дев'ять українських губерній. Універсалом скасовувалася приватна власність на поміщицькі, удільні, церковні землі. Планувалося створити земельні комітети, що мали порядкувати землею до скликання Українських Установчих зборів. Встановлювався 8-годинний робочий день і державний контроль над виробництвом. Говорилося про наміри скорішого припинення війни. Гарантувалися демократичні свободи: друку, слова, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканності особи. Скасовувалася смертна кара, політичним в'язням обіцялася амністія, говорилося про реформу судової системи. Оголошувалася реформа місцевого самоврядування. народам, які проживали в Україні, надавалося право національно-персональної автономії. На 9 січня 1918 р. були призначені вибори до Українських Установчих зборів, скликання яких планувалося 22 січня 1918 р. Беззаперечно, III Універсал став визначною подією в історії українського державотворення новітнього періоду.

Своє ставлення до цієї події визначили й органи місцевого самоврядування та партійно-політичні сили в регіонах, також і в Катеринославській губернії. Як вже вказувалося, 18 листопада 1917 р. це зробила міська дума Катеринослава. На засіданні, яке відбулося в цей день, були присутні 64 гласних. Головував есер Ю. В. Ченикаєв. Відкрилося засідання о 21 годині із запізненням на годину через відсутність кворуму. Головуючий, після вибачення за це запізнення, оголосив, що на порядку денному питання надзвичайної важливості – відношення думи до Універсалу та вибори до Українських Установчих зборів. Але спочатку більше двох годин розглядали низку питань (вибори одного мирового судді, оголошення двох телеграм Окружній комісії по виборах до Установчих зборів від Генерального Секрета-

ріату, позачергова заява гласного С. С. Анісімова з приводу початку переговорів радянського уряду Росії з Німеччиною про укладення сепаратного миру, заява фракції есерів про розгін більшовиками у Москві міської думи та ін.) [5, арк. 347–351].

І нарешті після невеликої перерви о 12 годині ночі головуєчий відновив засідання. Почалося обговорення заяви фракції есерів про відношення до Українських Установчих зборів та до Центральної Ради. Фактично обговорювали її III Універсал. Виступили 16 доповідачів від різних фракцій, що свідчить про підвищений інтерес гласних до цього питання. Від українців виступили І. М. Труба (список № 15), Ф. Є. Дубовий, І. П. Мазепа (УСДРП), М. М. Федоров (УПСР), від поміркованих соціалістів – С. І. Зандер (меншовик), А. М. Фушман (Бунд), М. Х. Ломовський, А. Л. Епельбаум (ОЕСРП), С. С. Анісімов (Трудова народно-соціалістична партія), М. Арієв (Поалей-Ціон), від більшовиків – С. І. Гопнер, В. А. Валявко, від кадетів – В. Й. Снежинський, від блоку єврейських національних партій (список № 17) – Д. І. Шморгонер, Й. Л. Корін. Від списку № 13 («Ділова група й приход церков») – М. Ю. Ворожейкін.

Відкрив обговорення І. М. Труба, який цього разу виголосив свою промову російською мовою. Доповідач заявив, що українці федералісти, але у них немає прагнення до сепаратизму, оскільки побоюються німецької неволі, і для них немає кращого родича, ніж російська нація. Усе це словом і ділом проводить Центральна Рада. Але українці хочуть, щоб федеративна організація була захищена від централізму. З російським слов'янством українці хочуть бути рівними товаришами і йти до кінця разом як брати. Український діяч закликав присутніх дати собі Аннібалову клятву бути рівними товаришами, у яких одна воля, одна любов до єдиної Росії, частину якої складає федеративна, вільна Україна. І. М. Труба заявив, що українці вітають резолюцію, запропоновану есерами, приєднуються до неї й будуть за неї голосувати. Одночасно він виголосив резолюцію, в якій українці вносили свої пропозиції та доповнення. Текст резолюції, на жаль, у документі не наводиться [5, арк. 351 зв. – 352].

Наступний доповідач від більшовиків С. І. Гопнер відразу зазначила, що саме їхня партія найбільш прислужилася справі України. На підтвердження цього вона навела зроблену у свій час заяву І. М. Труби, а також той факт, що Рада народних комісарів задовольнила вимогу Українського військово-революційного штабу в Петрограді повернути з Ермітажу та інших музеїв витвори мистецтва, відібрані ще з часів Катерини II в українського народу за його прагнення до свободи. Щодо Центральної Ради доповідачка заявила, що вони не змішують її з питанням про Україну взагалі. Питання про владу може бути вирішене або Установчими зборами в Україні, або з'їздом

рад. Ставлення до Українських Установчих зборів було таким же, як і до Всеросійських Установчих зборів. Обидва ці форуми повинні взяти на себе організацію влади – влади рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З такою платформою більшовики йдуть на ці вибори, а міську думу просять взяти участь у скликанні Українських Установчих зборів [6, арк. 352–352 зв.].

Доповідач від меншовиків та Бунду А. М. Фушман почав із заперечення того, що начебто одна партія може про себе сказати, що вона звільнила Україну. Це зробила Російська революція. На оголошення ІІІ Універсалу меншовики та бундівці дивилися як на факт, що відбувся. Проголошення України республікою викликано політичною кон'юктурою, що склалася в країні завдяки більшовицькому виступові та відсутності центральної влади.

За таких умов фактичне проголошення України республікою могло врятувати її та сприяти порятунку Росії від анархії, що їй загрожувала. Тому меншовики та бундівці будуть вітати цей акт остільки, оскільки УНР буде прагнути до зміцнення завоювань революції як на місцевому, так і на всеросійському рівні. Українська демократія та український народ тісно пов'язані з Росією. Доля українського народу не є самостійною від долі Росії, а він є частиною народів Росії. Їхню долю вирішать Всеросійські Установчі збори, а долю українського народу – Українські Установчі збори. Останні свої рішення передадуть до Всеросійських Установчих зборів, де вся російська демократія буде рахуватися з інтересами українського народу і вирішить наскільки його вимоги співпадають з вимогами всіх народів, які населяють Росію. Тільки Всеросійські Установчі збори, які відбудуться вчасно, є єдиним засобом врятувати Росію та революцію, вивести країну з тяжкого стану. Порятунком усіх пригноблених національностей та їх звільнення теж залежить виключно від Установчих зборів. Питання ж про Катеринославську губернію, входження якої до складу території України є сумнівним, повинно вирішитися шляхом плебісциту [5, арк. 352 зв. – 353].

Об'єднана єврейська соціалістична робітничая партія в особі її представника М. Х. Ломовського вітала проголошення ІІІ Універсалу. Доповідач заявив, що проголошення національної автономії в Україні дасть можливість усім національним меншинам, які там проживають, цілком самостійно розвивати своє національне життя. Визнання ж приналежності Катеринославської губернії до України не потребує плебісциту. Населення закликалося до активної участі в Установчих зборах в Україні. Але останні розумілися як орган, який вирішуватиме питання, які безпосередньо стосуються національностей, що населяють Україну. Питання ж загальнодержавні належатимуть розглядові Всеросійських Установчих зборів [5, арк. 353–353 зв.].

Особливою, і цілком очікувано, виявилася позиція фракції кадетів. Її доповідач В. Й. Снежинський відразу звернув увагу присутніх на різне розуміння Українських Установчих зборів гласними І. М. Трубою та А. М. Фушманом. На думку представника кадетів це зовсім різні Установчі збори і відмінним було ставлення фракції до них. Запропоновані І. М. Трубою Установчі збори як самостійний та повновладний орган каде́тами не могли бути визнані. Докладно доповідач зупинився на недемократизмі позиції більшовиків та українців, що виявилось в їх прагненні облагодіяти народні маси проти їх волі і дивитися на них, як на темну масу, яку необхідно вести за собою. Таку позицію В. Й. Снежинський визначив якобінством.

Кадети, як прибічники федеративного устрою, вважали необхідним, щоб Всеросійські Установчі збори спершу встановили права всіх національностей, визначивши також межі повноважень національних Установчих зборів, а не навпаки, бо інакше настане безлад. У запропонованій каде́тами резолюції говорилося, що їхня партія завжди відстоювала права народів Росії на самовизначення та завжди співчувала національним прагненням українського народу. Але вважає своїм обов'язком тільки за Всеросійськими Установчими зборами, як за повновладним господарем землі руської, визнати право встановити основну форму державного устрою Російської республіки.

Кадети визнавали, що державна розруха давала Центральній Раді підстави здійснити необхідні заходи до встановлення в Україні громадянського порядку та спокою. Віталися й спроби Центральної Ради створення всеросійської центральної влади. Одночасно партія вважала, що ця розруха не давала Центральній Раді ніяких прав передбачити, тим більше перехопити повноваження Всеросійських Установчих зборів і до їх скликання III Універсалом встановлювати політичний та соціальний устрій України. Тому партія кадетів негативно ставиться до III Універсалу Центральної Ради [5, арк. 354–355 зв.].

Наступна доповідь від українських соціал-демократів Ф. Є. Дубовим виголошена українською мовою. Текст її, на жаль, у протоколах засідання думи не наведений [5, арк. 355 зв.].

Єврейська фракція (список № 17) цілком приєдналася до резолюції есерів з даного питання. Її доповідач Д. І. Шморгонер вітав III Універсал і висловив глибоку віру у те, що Українська республіка стане доцентровою силою, яка протидіятиме політиці катаклізму, породженої більшовиками. В Універсалі доповідач бачив важливий для нього факт: нероздільність російської федерації. Українську республіку Д. І. Шморгонер вітав як певний початок, що разом з національним началом спонукатиме до державності. Дума повинна політично підкріпити Центральну Раду в її бажанні врятувати Росію, яка гине. Також це буде засудженням неправильної тактики більшовиків. Вибори

ж в Українські Установчі збори повинні відбутися [5, арк. 355 зв. – 356 зв.].

Представник ОЄСРП А. Л. Епельбаум вітав III Універсал і висловив глибоку впевненість у тому, що Українські Установчі збори зможуть вивести країну, як Україну, так і інші частини Росії, з того тяжкого стану, в якому вони перебувають. А. Л. Епельбаум заявив, що український народ прагне забезпечити себе від анархії, про що чітко сказано Центральною Радою. Українські ж Установчі збори відбудуться й будуть зміцнені актом проголошення демократичної республіки, а це, у свою чергу, зміцнює позиції Всеросійських Установчих зборів [5, арк. 356 зв. – 357].

Як заявив доповідач від сіоністів (список № 17) Й. Л. Корін, їм не було потреби визнавати III Універсал, оскільки вони це зробили в повному обсязі ще раніше. Він, відповідно до позиції есерів та І. М. Труби, визнав, що Росія може будуватися тільки на федеративних началах. Українські Установчі збори є попередником інших Установчих зборів. Доповідач визнавав єдність як Російської республіки і Всеросійських Установчих зборів, так і Української республіки і Українських Установчих зборів. III Універсал також особливо вітався тому, що проголошував національно-персональну автономію [5, арк. 367].

Гласний-меншовик С. І. Зандер відразу піддав критиці кадета В. Й. Снежинського за своєрідний патент на демократизм, який начебто взяла його партія по відношенню до прагнення окремих націй на відділення. Український же народ і Центральна Рада зараз йдуть шляхом прагнення до згуртування. Тенденції, які роз'єднували, послабили й будуть ще слабнути, оскільки нація відчуває, що ніяка централізована, антидемократична держава її існуванню загрожувати не буде.

Самі ж меншовики, хоч і не є прибічниками федералізму, бо як представники пролетаріату завжди були за об'єднавчі тенденції, за єднання робітників, визнавали Центральну Раду й Українські Установчі збори, обрані волею всього українського народу. Доповідач-меншовик вважав, що партія робітничого класу в Установчих зборах зможе протиставити волю свого класу, якому потрібно тісне єднання всіх частин Росії, і тим самим завадити тенденціям дрібнобуржуазного сепаратизму. Чим ширшим буде масштаб Російської революції й перебудова на демократичних засадах всієї Російської держави, тим менше буде сепаратизм. Якщо Російська держава здійснить всі завдання, які висунула революція, тоді ні в кого, і в українців теж, не виникне питання про сепаратизм, оскільки він стане непотрібним [5, арк. 357–358].

Позицію Поалей-Ціон висловив її представник М. Арієв. Партія вважала, що Всеросійські Установчі збори повинні працювати разом

з Установчими зборами інших народів. Усюди будуть створюватися окремі федеративні держави, які тільки потім зможуть домовитися. Зрозуміло, що питання, які відійдуть до компетенції Всеросійських Установчих зборів, будуть вилучені з відання окремих Установчих зборів. М. Арієв також критикував кадета В. Й. Снежинського за його розуміння федерації та демократизму [5, арк. 358 – 358 зв.].

С. С. Анісімов, як представник Трудової народно-соціалістичної партії, до оцінки українського руху підійшов як патріот і людина, небайдужа до майбутнього Росії. Для нього український рух був одним з тих національних рухів, які вели Росію до спасіння. Українські Установчі збори доповідач розглядав з точки зору політичного становища, в якому тоді перебували, та з точки зору інтересів трудящих. С. С. Анісімов вітав Українські Установчі збори як один з органів, який створюватиме єдину Російську республіку. Особливо він вітав оголошення Української республіки як частини єдиної Російської республіки і те, що Центральна Рада постає як орган, який прагне відтворити єдину владу на просторах всієї Російської держави.

Окремо С. С. Анісімов вітав виступ І. М. Труби, промова якого вперше за весь час його виступів у думі в серці російського патріота і великороса відгукнулася як братерська. С. С. Анісімов вітав І. М. Трубу як українського патріота і як російського патріота. Вітав і фракцію, від імені якої той говорив. На закінчення С. С. Анісімов проголосив: «Хай живуть Українські Установчі збори! Хай живе єдина Російська республіка!» [5, арк. 368 зв. – 359 зв.].

Історичним і таким, що буде мати колосальне значення для подальшого устрою Катеринославщини, назвав це засідання представник УСДРП І. П. Мазепа. Він з радістю констатував факт майже повної однастайності гласних у розгляді означеного українського питання. Очікуваною для нього була позиція представника партії народної свободи. Полемізуючи з В. Й. Снежинським, український соціал-демократ показав протиріччя в розумінні кадедами українського питання, відмінності в його сприйнятті в теоретичній та практичній площині. Заперечив І. П. Мазепа й А. М. Фушману щодо його заяви про плебісцит для Катеринославської губернії. Принцип плебісциту в даному випадку доповідач вважав неприйнятним. На переконання українських соціал-демократів автономний устрій України і федеративний устрій Росії корисні в інтересах розвитку продуктивних сил. Останній принцип для УСДРП був визначальним для вироблення програми і з національного питання також [5, арк. 359 зв. – 361].

М. Ю. Ворожейкін (список № 13) у короткому виступі до розгляду означеного питання підійшов у цілком практичній площині. В Україні скликаються Установчі збори. Немає сумнівів, що в Катеринославській губернії вибори до них відбудуться. Якщо так, то для

тих, хто мислить себе перш за все росіянином, державником, великоросом, є очевидним, що треба обирати всіх, хто однаково мислить, і згуртовувати їх разом, щоб таким чином до Українських Установчих зборів провести якомога більше кандидатів. Дума ж повинна доручити Окружній комісії допомогти в організації цих виборів [5, арк. 361].

По заяві фракції більшовиків було надано слово ще одному її представникові. Виступив В. А. Валявко. Він заявив, що резолюція, запропонована фракцією есерів, є спробою дотиснути радянський уряд створенням коаліції. На центральному рівні (Рада народних комісарів) це не вдалося, тепер це роблять в Україні. Центральна Рада є такою коаліцією, з тими ж кадетами, тільки «не російськими, не кацапськими, а хохлацькими». Більшовики на таку коаліцію, на такий обман не підуть і будуть викривати дії Ради. Запропоновану есерами резолюцію більшість думи підтримує тому, що влада в Україні ставить собі за мету боротися з більшовицьким урядом. Якщо владу в Україні отримає Центральна Рада, то робітники і селяни тут втратять завоювання революції.

Як зазначив В. А. Валявко, цей український національно-буржуазний рух спрямований проти робітників Петрограда і прагне їх придушити, також і відмовою давати хліб на північ, до російських губерній. Уся ця справа приховується красивою національною ширмою. Саме тому більшість гласних думи охоче підтримує резолюцію есерів. Більшовики ж будуть викривати Центральну Раду і боротися з нею, і її спіткає доля Тимчасового уряду. Українських соціал-демократів гласний-більшовик закликав до рішучих спільних дій [5, арк. 361 – 361 зв.].

Останній доповідач український есер М. М. Федоров відразу закинув С. І. Гопнер щодо її заяви проти коаліційної влади, зразком якої є Центральна Рада. В останній, як заявив доповідач, з 792 членів тільки 20 є представниками буржуазії, а інші є соціалістами від більшовиків до народних соціалістів включно. С. І. Гопнер проти такої однорідної соціалістичної влади, а українські діячі проти організації влади, яку встановлюють більшовики. Українські діячі, як зазначив М. М. Федоров, теж вважають, що влада повинна належати радам, а Центральна Рада в її нинішньому складі є представництвом селян і солдат. Більшовики ж своїм невизнанням Центральної Ради борються проти скликання Установчих зборів і вносять елементи розладу в існуючу в Україні владу. Оскільки ж Російської держави, яка розпалася на окремі частини, як такої немає, то створити центральний уряд можна тільки шляхом коаліції федеративних урядів [5, арк. 361 зв. – 362].

По закінченню виступів почалося голосування резолюцій. Резолюція бундівців, в якій міська дума Катеринослава вітала III Уні-

версал, як акт, що визначив шляхи національного самовизначення України і національних меншин, що її населяли, та висловлювала-ся за участь Катеринославської губернії у виборах до Українських Установчих зборів, дістала 6 голосів «за», 13 «проти», 17 таких, що утрималися [5, арк. 362]. Тим самим ця резолюція була відхилена. М. Ю. Ворожейкін заявив, що приєднується до резолюції Бунду.

Перевагу над усіма дістала резолюція есерів. У її першому пункті визнавалося, що всі народи Російської республіки повинні мати право на самовизначення і влаштовувати свої долі так, як цього вимагає історичний розвиток нації та її здібності, виявлені в процесі розвитку її творчі сили. Визнавалося, що Російська республіка, являючи собою єдине й міцне ціле, повинна в той же час у державному устрої складатися з окремих самоврядних національностей та областей. Тобто визнавалася в цілях всебічного розвитку та виявлення творчих сил нації та окремих відособлених економічно та історично областей необхідність федеративного устрою Російської республіки. Міська дума визнавала, що Україна та її народ має право на самоврядування в цій федерації.

У другому пункті резолюції вважалося, що проголошення Центральною Радою Універсалу про республіканський устрій в Україні викликано винятковим моментом загальної державної розрухи та відсутності єдиної влади, здатної поєднати всі народи та довести країну до Установчих зборів. Міська дума визнавала, що Центральна Рада у важкий момент, коли батьківщині загрожує небезпека політичного, соціального та економічного розпаду, мала всі права для порятунку України від анархії, а саме оголосити республіканський спосіб правління і покласти тимчасове управління справами республіки на Генеральний Секретаріат. Разом з тим, говорилося в третьому пункті резолюції, міська дума вважала, що точне окреслення кордонів України та встановлення їх між Українською та Російською республіками повинні бути вироблені Установчими зборами Всеросійськими та Українськими, обраними на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування. Питання ж про спірні області потрібно вирішити шляхом плебісциту відповідних місцевостей.

У четвертому пункті визнавалось справедливим і таким, що цілком відповідав прагненням трудового народу, оголошення в Універсалі соціальних прав національностей та трудових груп. Міська дума вважала, що санкціонування цих прав і точне встановлення їх розмірів повинно належати тільки разом Всеросійським та Українським Установчим зборам.

У п'ятому пункті віталось проголошення Універсалом принципу широкого самоврядування із наданням права персональної автономії національностям і визнавалось, що цей принцип повинен бути застосо-

ваний в залежності від характерних особливостей кожної нації і місцевості. Миська дума вважала і буде наполягати як перед Всеросійськими, так і перед Українськими Установчими зборами про проведення найширшої національно-персональної автономії [5, арк. 362 – 362 зв.].

Після оголошення резолюції есерів фракція УСДРП і І. М. Труба свої резолюції відкликали. Резолюція есерів прийнята більшістю 38 проти 4, при 8, що утрималися. В. Й. Снежинський заявив, що фракція кадетів утрималася тому, що вказані в резолюції заперечення проти Українських Установчих зборів мали характер не принциповий, а діловий. Резолюція більшовиків, яка голосувалася останньою, більшістю 39 проти 9 і 5, що утрималися, була відхилена [5, арк. 363]. У цій резолюції вказувалося, що влада в Україні, як і в Росії в цілому, повинна належати радам робітничих, солдатських та селянських депутатів і що, перш за все, необхідно скликати з'їзд рад в Україні [6, 24 нояб. 1917, № 145].

На завершення головуєчий заявив, що наступного дня призначена загальнонародна українська маніфестація з приводу проголошення Української Народної Республіки. Миська дума, ухваливши цю резолюцію, повинна взяти участь у маніфестації, приєднавши свої почуття до тих, які відчувало все населення губернії та міста [5, арк. 363]. О третій годині ночі засідання миської думи закінчилося.

Що ж сталося на цьому засіданні думи? Характерно, що абсолютна більшість доповідачів від соціалістичних та єврейських національних партій з різних причин та дехто з певними обмовками разом з гласними-українцями підтримали Центральну Раду, її III Універсал та Українські Установчі збори. Але доповідачі від більшовиків не визнавали Центральну Раду як орган влади, а питання про владу в Україні, на їхню думку, повинні були вирішити Українські Установчі збори або з'їзд рад. Кадети ж єдині в Катеринославській міській думі відкрито виступили проти III Універсалу Центральної Ради та Українських Установчих зборів.

Щоб правильно зрозуміти що ж сталося, треба засідання думи 18 листопада порівняти з її засіданням 12 і 14 жовтня з приводу питання про включення Катеринославської губернії до складу України. Тоді після ще більш бурхливого та емоційного обговорення дума не спромоглася навіть ухвалити бодай одну із запропонованих резолюцій. Минув місяць, і ситуація кардинально змінилася. Зрозуміло, що переконання гласних за цей час суттєвих змін не зазнали, а ухвалені ними рішення більше обумовлювалося ситуацією, яка на той час склалася. Власне, ця теза звучала під час виступів та в резолюціях. Радикальна зміна загальнополітичного становища в країні наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. надало українському національно-визвольному рухові Наддніпрянщини нової якості, він перейшов важливий рубіж.

Центральна Рада як очільник українського народу та інших національностей, що мешкали в Україні, проголосила національну державність. Розпад Російської імперії, що виразно визначилося восени 1917 р., дав можливість її народам здійснити належне їм право на державне самовизначення. Український народ був одним із них. Удруге, якщо не втретє, у своїй історії він зміг реалізувати закладений у ньому державотворчий потенціал.

Щодо позиції Катеринославської міської думи з питання про III Універсал Центральної Ради та Українські Установчі збори, то в ситуації, що склалася, вона була цілком закономірною. Для більшості партійно-політичних сил міста Центральна Рада, з усіх наявних на той час альтернатив, була найприйнятнішою. Міська дума визначила свою позицію. Проте листопад – грудень 1917 р. у Наддніпрянській Україні, і на Катеринославщині також, характеризуються поглибленням протистояння між Центральною Радою та більшовиками в їх боротьбі за владу.

У грудні 1917 – в січні 1918 рр. на більшості території України відбувся перехід влади до більшовиків. Міська дума Катеринослава означеного скликання за весь час перебування більшовиків у владі в місті намагалася протистояти їм, залишаючись вагомим опозиційним силою. Дивним є те, що до кінця свого перебування при владі в Катеринославі (до початку квітня 1918 р.) більшовики так і не розігнали міську думу. Хоча приклад багатьох міст як Росії, так і України свідчить, що вони, як правило, у цьому не вагалися і діяли рішуче. Тому залишається питання, чому Катеринослав став у цьому винятком і чому місцеві більшовики терпіли тут такого опонента.

Бібліографічні посилання

1. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. II.
2. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Д., 1961.
3. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – [Б. м.], 1927.
4. **Варгатюк П. Л.** Василь Антонович Валявко / П. Л. Варгатюк, А. В. Дольчук. – Д., 1972.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
6. Звезда (Екатеринослав). – 1917.
7. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина. – Директорія. II. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д., 2001.
8. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / редкол.: И. В. Васильев (пред.) и др. – Д., 1979.
9. **Яценко В. Я.** «Українське питання» в діяльності гласних-кадетів в Катеринославській міській думі восени 1917 р. / В. Я. Яценко // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д., 2014. – Вип. 9. – С. 151 – 161.

Надійшла до редколегії 21.03.2016

НАДДНІПРЯНЩИНА ХІХ–ХХ ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 930.1:929 Маркевич

О. І. Журба, І. Л. Герасюта

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. А. МАРКЕВИЧ ТА ЙОГО ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ЧАС

Розглянуто різноманітні стратегії представлення творчої діяльності історика першої половини ХІХ ст. М. А. Маркевича. Визначено коло проблем вивчення історії української історичної науки як явища історичної та історіографічної культури. Запропоновано концепт історіографічного часу та показано можливі перспективи його використання для біоісторіографічних досліджень.

Ключові слова: історіографічний час, історична культура, історіографічна культура, М. А. Маркевич.

О. И. Журба, И. Л. Герасюта

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Н. А. МАРКЕВИЧ И ЕГО ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ

Рассмотрены различные стратегии представления творческой деятельности историка первой половины ХІХ в. М. А. Маркевича. Определен круг проблем изучения истории украинской исторической науки как явления исторической и историографической культуры. Предложен концепт историографического времени и показаны возможные перспективы его использования для биоисториографических исследований.

Ключевые слова: историографическое время, историческая культура, историографическая культура, Н. А. Маркевич.

O. I. Zhurba, I. L. Gerasyuta

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

N. A. MARKEVICH AND HIS HISTORIOGRAFICAL TIME

Various strategies of representation the creativity of the first half of the nineteenth century historian M. A. Markevich have been considered. The

circle of the problems of studying the history of Ukrainian historical science as a phenomenon of the historical and historiographical culture has been defined. The concept of historiographical time has been proposed and possible perspectives of its use for bio-historiographical research have been shown.

The concept of the historiographical time has been considered as an important methodological setting, guided by the understanding of the historiographical culture as a complicated, multi-level, structured, asynchronous, but, at the same time, the holistic intellectual and cultural phenomenon.

Keywords: historiographical time, historical culture, historiographical culture, M. A. Markevich.

Багатогранна, надзвичайно активна і значима творча діяльність Миколи Андрійовича Маркевича забезпечила йому стійку історіографічну репутацію одного з ключових акторів громадського і духовно-культурного процесів першої половини XIX ст. як в українському, так і загальноімперському масштабі. І хоча йому присвячена лише одна спеціальна монографія [13], що вийшла у далекому 1987 р., без цього славного імені не обходиться жодна більш-менш ґрунтовна презентація інтелектуальних процесів того часу та екскурси до історії історичної науки, етнографії, фольклористики, літератури, історії архівної справи та колекціонування. Те саме можна сказати і про дуже помітне місце М. А. Маркевича у дослідженнях життя і діяльності його видатних сучасників, з більшістю з яких він підтримував ділові, приятельські, а нерідко і дружні відносини.

Причому, зазначимо, що якщо в історіографії сформувався стійкий образ М. А. Маркевича як гуманітарія-аматора, то останнім часом у центрі уваги опинився вагомий комплекс його соціально-економічних писань та ідей, що суттєво розширило наші уявлення про спосіб життя, коло зацікавлень як його самого, так й інтелектуалів українських регіонів Російської імперії в цілому. Стало зрозуміле, що замилювання вітчизняною історією та народним побутом, покладені в основу пафосного регіонального патріотизму інтелектуальної еліти першої половини XIX ст., було не лише результатом рецесії модних світоглядних конструкцій та літературного дискурсу, але й цілком прагматичним прагненням інструменталізувати історичне знання задля обґрунтування легітимності вимог місцевих еліт щодо визнання центральною та місцевою владою специфік регіонів та врахування цього у формуванні програм і проведенні політики тотальної модернізації країни загалом [15].

Розташування творчості і особистості М. А. Маркевича в українському історіографічному просторі достатньо визначено і стабільно. Він цілком справедливо визнається одним із піонерів наративізації ві-

тчизняної історії. Реалізований шляхом аматорського «перелицювання» козацького літописання у відповідності з канонами Романтизму, цей проект став важливою віхою у народженні інтелектуального конструкту Нової Малоросії, уможливі кордони якої суттєво розширювалися порівняно з чітко зрозумілими адміністративно-територіальними межами колишньої Старої Малоросії (Гетьманщини) і визначалися результатами пошуків маловідомих тоді обширів малоросійського народу-етносу. Як би до цього проекту не ставилися сучасники та нащадки, роль цього інтелектуального продукту у творенні української ідентичності та ідеї «українського» в цілому не можливо не визнати. Мабуть саме тому малоросійських істориків, особливо другої половини XVIII – першої половини XIX ст., так охоче і наполегливо привласнює українська національна історіографія.

Саме такий концептуальний результат зусиль М. А. Маркевича-історика, незважаючи на те, що сама його «История Малороссии» сприймалася вже його сучасниками як історіографічний анахронізм, залишає за ним почесне місце в нечисленному сонмі тих, хто з другої чверті XIX ст. прокладав шляхи до модерної концептуалізації вітчизняної історії. А тому можна в цілому солідаризуватися з М. І. Марченком, З. Когутом і О. Ясем, кожен з яких, у відповідності до власних ідейних та методологічних позицій, розташовував М. А. Маркевича на суцільному порубіжжі: між «дворянським і буржуазним періодами» [16, с. 150], між дворянською патріотичною історіографією початку XIX ст. та українським романтичним народництвом [8, с. 198], «між застарілими канонами пізньопросвітницького раціоналізму та новітніми романтичними впливами» [21, с. 15].

На нашу думку, такий «перехідний тип історика» визначався не тільки світоглядним, соціальним та стилевим порубіжжям, на якому власне і розташовувався автор, але й його недостатньою готовністю відповідати на інтелектуальні і суспільні запити мовою професійного історіописання. В цьому контексті аматорство М. А. Маркевича так само не викликає сумніву як і його ентузіазм та наполегливість у галузях етнографії, фольклористики, колекціонування, історіописання та літератури.

Особливістю історіографічного освоєння постаті М. А. Маркевича стало його залучення до різних ідейних та суспільних потоків, напрямів і рухів, що майже дзеркально відображало історію концептуалізації як минулого України в цілому, так і українського історіографічного процесу. Так, М. І. Марченко відносив історика до представників саме української дворянської історіографії, творчість якого знаходилася «на межі між дворянським і буржуазним періодами розвитку української історіографії» і заперечувала концепції тодішньої російської історичної науки [16, с. 149–150]. Незважаючи на явні

ознаки кризи дворянської історіографії, що, на думку М. І. Марченка, виявилися у працях М. А. Маркевича, роль і значення козацтва подані ним «з передових, прогресивних позицій» [16, с. 154].

Правда, такий оптимістичний висновок різко дисонував з остаточною вердиктом історіографа, згідно з яким основна праця М. А. Маркевича «втратила будь-яку вартість для сучасної науки» [16, с. 154], а також заперечував і здоровому глуздові, бо, напевно, в такому випадку, «История Малороссии» та інші твори ставали б предметом безперервної уваги професійних істориків протягом останніх півтора століття. Гадаємо, що така непослідовність і суперечність оцінок пов'язана і з тим, що радянський історіограф сам знаходився в ситуації ідейного перехрестя, намагаючись вибудувати своєрідну «серединну позицію» за рахунок еkleктичного симбіозу радянського підходу до оцінок історіографічного процесу та позицій української національної схеми історії української історичної науки, представленої, насамперед, у синтезах Д. І. Дорошенка [2].

У рамках радянської історіографії образ М. А. Маркевича найповніше представлений в монографії Є. М. Косачевської. Пафос цієї роботи спрямований на пошуки аргументів апологетики і вписування героя до прогресистської суспільної думки, історіографії, громадського руху як це розумілося в пізньорадянській традиції. Звідси особливу увагу приділено контактам М. А. Маркевича з російськими декабристами та революційними демократами, наголошено на його інтернаціональних переконаннях, співчутті революційним і взагалі опозиційним суспільним настроям, на його особистому та творчому впливові на формування і збагачення поглядів Т. Г. Шевченка, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, невтомній праці на ниві покращення та вивчення життя кріпосних селян. Особливо наголошено на тому, що праці М. А. Маркевича були націлені на викриття «кумирів буржуазного націоналізму – Мазепи, Брюховецького, Дорошенка» [13, с. 266].

У сучасній історіографії образ М. А. Маркевича, як і раніше, на різному рівні історіографічної культури і постановки конкретних дослідницьких завдань, продовжував включатися до анахроністичних інтелектуальних та історіографічних контекстів, нав'язаних ретроспективними конструкціями, що легітимізували суспільні та ідеологічні завдання кінця ХХ – початку ХХІ ст. Серед інтелектуальних пропозицій такого роду провідне місце займають спроби звести вітчизняну суспільну та історичну думку до емансипації, «виокремлення, та незалежнення української історіографії від російської та польської історіографії» [7, с. 155], укласти її у прокрустове ложе теорії «українського національного відродження» [11; 14].

Такі лінійні, телеологічні, взаємовиключні, конфронтаційні інтерпретаційні підходи ставали вже предметом критики з позицій регіо-

нальної історіографії та історичної культури [3–5]. На наш погляд, сьогодні відчувається гостра потреба в усвідомленні необхідності та можливості переключення стратегії історіографічного дослідження. Її суть полягає в тому, щоб розглядати історіографічну реальність не стільки як процес, скільки, насамперед, як ситуацію, тобто не як передумову, передісторію чогось важливого і великого, а як цілком самодостатнє історіографічне та інтелектуальне явище, адекватне сприйняття якого можливе лише через розуміння сучасної йому ситуації, в якій кожної миті завершуються, формуються, генеруються, переживають корозію, взаємодіють між собою різного масштабу, направленості, змісту і темпу розвитку асинхронні процеси історичного знання-пізнання.

Незадоволення спрощеними, заідеологізованими, схематичними підходами яскраво відчуваються в нещодавній дисертації й монографії О. В. Яся, де, серед іншого, творчість М. А. Маркевича представлена на історико-культурному порубіжжі просвітницького раціоналізму та ірраціонального романтизму як результат складного внутрішнього конфлікту стилів, способів мислення, лояльностей, поточних літературних і дослідницьких практик, ідеалів науковості [20, с. 121–128]. Проте поза межами завдань обох текстів залишилися проблеми історичної культури суспільства, яка мислиться як складний, багаторівневий і тотальний процес вироблення, споживання, трансляції, побутування «історичного» на всіх суспільних й професійних рівнях, а також їх взаємодія. У такому разі підходи, реалізовані О. Ясем, можуть розглядатися як важливі елементи і етапи зазначеної стратегії.

Попросту кажучи, сьогодні не лише інтерпретації творчості М. А. Маркевича, але і вся історія вітчизняної історичної науки видається значно складнішою, ніж вона традиційно репрезентується схоластичними, орієнтованими на дидактику і пропаганду схемами емансипації і безперервного прогресу пригнобленого маргінального історіописання. Одним із важливих шляхів реалізації таких підходів, на нашу думку, може стати вдосконалення теоретичного арсеналу, спрямованого на розширення можливостей описування та інтерпретації історіографічних ситуацій, явищ, процесів.

Гадаємо, що понятійний апарат історіографічного дослідження, націленого на виявлення темпоральних характеристик історичної та історіографічної культури потребує спеціального термінологічного визначення, яке б окреслювало, охоплювало, синхронізувало статику і динаміку взаємодії ситуацій і рухів історичної думки, професійного історичного знання, історичної пам'яті, тобто тотальної історичної культури суспільства, в якій живе, реалізує свій творчий потенціал і яку в міру своїх сил формує кожний професійний історик.

Такі можливості, на наш погляд, здатне продемонструвати поняття «історіографічний час», сконструйоване за подібністю з «часом

історичним». І якщо останнє поняття вже досить давно знаходиться в центрі уваги теоретичної історії [1; 9; 10; 19], то його аналог, як це засвідчує і спеціальний словник, і практика вітчизняних прикладних та теоретичних студій [6; 12; 18], відсутній в арсеналі вітчизняної історіографії.

Як справедливо зазначив Р. Козеллек: «Для правильного історичного підходу одного календарного часу виявилось замало. Залежно від своєї тематики історик має справу з різними потоками часу, із взаємопроникненням або ж співзаяганням відповідних пластів із різними часовими характеристиками змін». А тому «різні перспективи споглядання виявляють різні часові блоки з різними хронологічними датами початку і кінця. Тому різні зображення одних і тих самих подій можуть бути однаковою мірою істинними» [10, с. 322–323].

Ці спостереження важливі як одна з методологічних настанов, що орієнтує на розуміння історіографічного процесу/ситуації та представлення історіографічної, тобто професійної, культури як складного, багатшарового, структурованого, асинхронного, але, водночас, цілісного інтелектуального і культурного явища. За таких підходів для історика історичної та історіографічної культури втрачає принципове значення проблема маркування постаті історика, його ретроспективне розташування на стрічці соціальної, історико-культурної, стильової, методологічної, суспільно-політичної динаміки. Пріоритету набуває відтворення відповідного творчого, індивідуального, життєвого, інтелектуального, громадського контексту, в якому актуалізуються і реалізуються як на особистісному, так і на суспільному рівнях відповідні запити до історії як невід'ємної складової усвідомлення, формування та здійснення особистісних і колективних стратегій.

Саме тому, на нашу думку, проблема представлення історіографічного часу М. А. Маркевича має не лише локальне значення. Біоісторіографія, як один з найпопулярніших та найважливіших жанрів історіографічної оповіді, що, здавалося б, вирішила завдання фіксації життєвих колізій і творчих здобутків героїв першої-другої руки, і зосереджується на опанування за такою ж схемою персонажів третього-четвертого-п'ятого порядку, залучаючи до свого арсеналу, осмислюючи концепт історіографічного часу та синтезуючи доробок історіографічної традиції відкриває перед собою нові пізнавальні перспективи.

Бібліографічні посилання

1. Барг М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. – М., 1984.
2. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. – Прага, 1923.

3. **Журба О. И.** Региональное историописание второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в плену «украинского национального возрождения» (проблемы украинской исторической и историографической культуры) / О. И. Журба // Мир историка: историограф. сборник / под ред. В. П. Корзун, С. П. Бычкова. – Вып. 8. – Омск, 2013. – С. 124–165.

4. **Журба О. І.** Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання / О. І. Журба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Л., 2006 – 2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 408–417.

5. **Журба О. І.** «Національне» та «регіональне» у модерних репрезентаціях історії українського історіописання / О. І. Журба // Український гуманітарний огляд. – 2013. – С. 9–50.

6. Історіографічний словник / за ред. С. Посохова. – Х., 2004.

7. **Калакура Я. С.** Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К., 2012.

8. **Когут З.** Розвиток української національної історіографії в Російській імперії / З. Когут // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 187–217.

9. **Козеллек Р.** Минуте майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек; пер. з нім. В. Швед. – К., 2005.

10. **Козеллек Р.** Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек; пер. з нім. В. Швед. – К., 2006.

11. **Колесник І. І.** Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К., 2000.

12. **Колесник І. І.** Українська історіографія: концептуальна історія / І. І. Колесник. – К., 2013.

13. **Косачевская Е. М.** Н. А. Маркевич. 1804–1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987.

14. **Кравченко В. В.** Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х., 1996.

15. **Литвинова Т. Ф.** «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. – Д., 2011.

16. **Марченко М. І.** Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. – К., 1959.

17. Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2010.

18. **Попова Т. Н.** Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – О., 2007.

19. **Савельева И. М.** История и время. В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – М., 1997.

20. **Ясь О. В.** Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) / О. В. Ясь. – К., 2014. – Ч. 1.

21. **Ясь О. В.** Українські історики у світлі культурних епох і стилів мислення початку XIX – 80-х років XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. В. Ясь. – К., 2014.

Надійшла до редколегії 13.07.2016

УДК 94 (477) : 374.71 «19»

Я. І. Самсонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ИНТЕЛЕКТУАЛЬНИ ЗВ'ЯЗКИ ДІЯЧІВ ОСВІТНЬО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ НАДДНІПРЯНЩИНИ І СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ 60–90-х рр. XIX ст.

Висвітлено інтелектуальні зв'язки діячів освітньо-просвітницьких товариств Наддніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. XIX ст.

Ключові слова: інтелектуальні зв'язки, товариства грамотності, «Провсвіта», Літературне товариство імені Шевченка.

Я. И. Самсонова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ИНТЕЛЕКТУАЛЬНЫЕ СВЯЗИ ДЕЯТЕЛЕЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ И ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ 60–90-х гг. XIX в.

Раскрыто интеллектуальные связи деятелей образовательно-просветительских обществ Надднепрянщины и Восточной Галиции 60–90-х гг. XIX в.

Ключевые слова: интеллектуальные связи, общества грамотности, «Провсвита», Литературное общество имени Шевченко.

Y. I. Samsonova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

INTELLECTUAL COMMUNICATION OF FIGURES OF EDUCATIONAL SOCIETIES OF NADDNEPRYANSHCHINA AND EASTERN GALICIA OF 60–90 YEARS OF XIX CENTURY

The article shows the intellectual communications of figures of educational societies of Naddnepryanshchina and Eastern Galicia of 60-90 years of XIX century. their forms and methods. Intellectual communications can be defined as scientific and spiritual contacts of people, who are carriers of new ideas and trends in society. The structure of the intellectual community form different forms of communication, correspondence, personal communication, publishing, public reading, participation in educational and scientific societies. Intellectual communication of scholars and public figures of Eastern and Western Ukraine contributed to understanding people of their unity and beginning of national, cultural and territorial integration.

Keywords: intellectual communications, educational societies, «Prosvita», Literary society named after Shevchenko.

Інтелектуальні зв'язки можна визначити як розумові та духовні контакти кола людей, виразників нових ідей та віянь у суспільстві. Усвідомлення об'єктивної потреби у всебічному вивченні, узагальненні та використанні досвіду взаємозв'язків інтелектуалів освітньо-просвітницьких осередків актуалізує порушену проблему, що має науково-практичне значення, виступає важливим фактором розвитку освіти в Україні та є одним із гарантів соборності українських земель.

Мета статті – висвітлити інтелектуальні зв'язки діячів освітньо-просвітницьких товариств Наддніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. XIX ст. Предметом розвідки є форми і методи інтелектуальної комунікації. Дослідницьке завдання полягає у компаративному аналізі діяльності освітньо-просвітницьких товариств Наддніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. XIX ст. через призму інтелектуальних зв'язків.

Дана проблема має свою історію вивчення. Дослідження культурних зв'язків Галичини та Наддніпрянської України започаткували безпосередні учасники подій: К. Студинський, чий статті присвячені літературно-громадському єднанню Західної і Наддніпрянської України [24]; М. Кордуба, робота якого висвітлює контакти Володимира Антоновича із галицькими українцями та його внесок у національно-культурне відродження [17]. У дорадянський період відображенням діяльності освітньо-просвітницьких товариств займалися самі їхні члени. Найважливіша серед досліджень Київського товариства грамотності – праця О. Ф. Александровського, опублікована до 15-річного ювілею організації [1]. Робота О. А. Дідріхсона написана як історичний звіт діяльності Харківського товариства до його 40-річчя [13]. Автор намагався подати історію товариства через діяльність його окремих закладів та установ. Будучи членом товариства грамотності, Дідріхсон описав деякі події, посиляючись на власний досвід і спостереження, що є особливо цінним.

Радянський період історіографії досліджуваної теми характеризується домінуванням комуністичної ідеології, яка визначала напрями наукових досліджень. У другій половині XX ст. про розвиток національної культури писали у діаспорі, зокрема у 1959 р. з нагоди 90-х роковин заснування вийшла монографія В. Дорошенка «Просвіта», її заснування і праця» [11]. Автор детально проаналізував передумови зародження «Просвіти», її заснування та форми діяльності.

Серед сучасних дослідників до вивчення проблеми долучилися Л. Березівська, Т. Коломієць, В. Пашук. Розвідка Л. Березівської висвітлює освітньо-виховну діяльність київських просвітницьких товариств другої половини XIX – початку XX ст., торкаючись проблем їх позашкільної роботи тільки побіжно [7]. У середині 1990-х рр. з'явилась робота Т. Коломієць, в якій розкриваються основні напрями

діяльності інтелігенції в Харківському товаристві грамотності [15]. Особливе місце у висвітленні історії «Просвіти» належить працям В. Пашука. Ним, зокрема, проведено значну археографічну роботу й опубліковано статuti «Просвіти» у Львові [21].

Реконструкція розгалуженої мережі інтелектуальних зв'язків можлива на підставі такого комплексу джерел, як листування, мемуари, щоденники. Листи як найбільш поширений засіб комунікації висвітлюють історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії. Джерельну базу дослідження складає листування В. Антоновича з О. Барвінським [3], М. Драгомановим [4], М. Грушевським [20], І. Франком [25] та інших видатних діячів національно-культурного відродження України.

Отже, окремі аспекти діяльності освітньо-просвітницьких товариств знайшли своє відображення в історичній літературі, однак спеціального дослідження, присвяченого вивченню проблеми в контексті інтелектуальної історії, поки що немає.

Розвиток суспільно-політичного і культурного життя на українських землях другої половини XIX ст. свідчив про зростання національної самосвідомості. На українському Сході та Заході поступово зароджується ідея єдності українців, які належали до різних імперій. Саме в цей час почало формуватися нове поняття спільноти, яке спиралось на спільність мови та культури. Одним із способів відкриття і пізнання реального світу стає модернізм. Видатну роль в обґрунтуванні та поширенні новітніх ідей відіграють інтелектуали. Український національно-культурний рух проникає від інтелігенції у середовище народних мас. Перед українським громадянством постає питання про утворення громадських освітньо-просвітницьких осередків.

На західноукраїнських теренах загальна суспільно-політична обстановка після проведення конституційних реформ другої половини 1860-х рр. австрійського імператора Франца-Йосифа I вирізнялася більш сприятливими умовами. Справі культурно-національного відродження сприяло заснування 1861 р. у Львові заходами Ю. Лаврівського громадського товариства «Руська бесіда». Його метою було плекання товариського життя та «скріплення й піднесення національного духа» [23, с. 73]. У колах товариства формувалися різні ідеї щодо національного життя, відбувалися зустрічі земляків з усіх частин України. «Руська Бесіда» влаштовувала літературно-музичні вечори, читання тощо.

Утворенню освітньо-просвітницьких товариств сприяв закон «Про товариське право», прийнятий у 1867 р., що надав можливість створювати громадські інституції, базовані на національних принципах. Переломним виявилось створення за ініціативи С. Качали у

1868 р. товариства «Просвіта», яке мало за статутом: «спомогати народну просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним». У відозві про заснування «Просвіти» зазначалося, що вона своєю діяльністю повинна «заложити будучність нашої народності» [18, с. 142].

«Просвіта» створювалася як науково-просвітницька організація, яка за характером своєї діяльності нагадувала громади в Наддніпрянській Україні, але на відміну від них діяла легально і мала чітку структуру [16, с. 25]. На установчих зборах було обрано голову товариства – А. Вахнянина – і виділ, до складу якого ввійшли М. Косак, Ю. Лаврівський, О. Огоновський, О. Партицький, Ю. Романчук, К. Сушкевич і К. Устиянович. Виділ було поділено на дві секції – етнографічну і просвітню, яка мала займатися підготовкою корисних для народу видань. Власне в цьому напрямі товариство і розгорнуло свою діяльність. У тому ж році членом львівської «Просвіти» став О. Барвінський [22].

Основним напрямом діяльності «Просвіти» було книгодрукування. Періодично «Просвіта» влаштовувала музично-декламаторські вечори, щорічно – вечорниці на честь Т. Шевченка, а в 1873 р. Головний відділ зайнявся підготовкою до святкування 25-річного ювілею відміни панщини. Ці заходи, певною мірою, мали вплив на відродження української національної культури [18, с. 143].

Видавничу справу просвітяни розгорнули у двох основних напрямках: окрім популярних видань для народу, вони взялися до друку шкільних підручників. Першим виданням була укладена О. Партицьким «Читанка для сільських людей» під назвою «Зоря», опублікована у квітні 1869 р. Ціна її була невисока, покривала лише собівартість друку, книга мала успіх і її швидко розкупили. Наступні видання «Що нас погубить, а що помочи може?» С. Качали, «Катехизм для дітей» К. Селецького, «Народний календар» та інші сприяли популярності товариства і розгортанню його діяльності. Завдяки клопотанням віцemarшала Галицького сейму Ю. Лаврівського «Просвіті» надавалася державна дотація [22].

Не маючи змоги легально організувати «Просвіти» на території підросійської України, діячі освіти і культури пильно стежили за розвитком галицького товариства. З Наддніпрянщини надходили досить цінні матеріали до бібліотеки «Просвіти» від О. Білозерського, О. Кониського, М. Костомарова, П. Куліша та інших. Визначна поетеса і педагог Х. Алчевська передавала до галицької «Просвіти» свої твори. Її праця в ділянці народної освіти та виховання сприяла духовному зближенню Сходу й Заходу України, виробленню однієї літературної мови [18, с. 146].

У 1870-х рр., коли «Просвіта» обмежила свою діяльність поширенням освіти серед селянських мас, виникла потреба у заснуванні то-

вариства, спроможного дбати про розвиток рідної мови й літератури українського народу, що знаходився під російською та австрійською владою. Ініціатором налаштування плідної співпраці з галицькою інтелігенцією став письменник О. Кониський, за ініціативи якого у 1873 р. у Львові було засновано Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка. Воно об'єднувало таких провідних східно- та західноукраїнських учених, публіцистів, культурно-громадських діячів, як В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Димет, М. Драгоманов, С. Качала, М. Косак, О. Огоновський, Д. Пильчиков, І. Франко та інших [8, с. 37].

Четвертого червня 1874 р. відбулися перші збори, на яких головою було обрано К. Сушкевича. Згідно з рішенням засновників, завданнями Товариства були: допомагати розвитку українського письменства і літературознавства; вести видавничу діяльність і наукову працю; гуртувати галицьких і наддніпрянських робітників пера, науковців, публіцистів. Цьому мали слугувати власна друкарня, видавництво книжок, преміювання кращих творів і влаштування прилюдних доповідей тощо [2, с. 82].

На першому етапі своєї діяльності Товариство займалося передусім виданням літературних творів: «Кобзар» Т. Шевченка, оповідання Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, поезії С. Руданського, чотиритомну історію української літератури О. Огоновського, дві річні добірки журналу «Правда», літературну газету «Зоря», а згодом придбало бібліотеку і згуртувало в собі плеяду визначних науковців того часу. Потреба у розвитку науки в контексті загальноєвропейського суспільно-культурного і наукового поступу вимагала реорганізації Товариства в інституцію з чіткою науковою програмою. Із 1892 р. розпочало свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка.

Отже, у другій половині XIX ст. «Просвіта» і Товариство імені Шевченка стояли біля керма культурного та громадського життя українців Галичини. Формування інтелектуальних зв'язків із наддніпрянцями утворювало ідею соборності українських земель, визнання того, що український народ єдиний і розділяє його лише територіально-географічна межа.

У той же час у межах Російської імперії ліберальний курс Олександра II подавав надію, що обставини для національно-культурної праці українського народу стануть сприятливішими, як це відбулося в Галичині. Але циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валюєва від 18 липня 1863 р. з його сумнозвісною формулою щодо української мови («не было, нет и быть не может») серйозно ускладнив будь-яку літературну, наукову і освітню діяльність на Наддніпрянщині. А Емський акт (травень 1876) тільки посилив цензуру в східноукраїнських землях.

Просвітницький рух на Наддніпрянській Україні сформувався під ідейним впливом галицьких «Просвіт». У цей період великого значення для популяризації знань, вирішення широкого кола практичних питань, підвищення рівня освіченості й загальної культури населення мали освітньо-просвітницькі товариства – громадсько-просвітницькі організації, які почали виникати наприкінці 1860-х рр. з ініціативи інтелігенції.

Освітні товариства були легітимними організаціям, які діяли згідно зі статутами, дозволеними верховною владою. Утримувалися за рахунок членських внесків, добровільних публічних заходів (наприклад, гуляння, виставки, публічні лекції, спектаклі), а також, великою мірою, за підтримки окремих меценатів. Певні суми щорічно надавалися органами місцевого самоврядування [12, с. 647]. Найвідомішими на території України, що входила до складу Російської імперії, були Харківське товариство грамотності (1869) та Київське товариство грамотності (1882) із такими основними формами просвітницької роботи: відкриття недільних шкіл, бібліотек, книжкових складів і крамниць, проведення педагогічних курсів для учителів, народних читань і лекцій, видання літератури за доступною для населення ціною [19, с. 21]. Активну участь у діяльності освітніх товариств брали В. Антонович, Д. Багалій, В. Данилевський, О. Єфименко, П. Житецький, М. Лисенко, В. Науменко, О. Потебня, С. Русова, М. Сумцов,

Таким чином, для розвитку народної освіти і поширення грамотності в другій половині XIX ст. у Наддніпрянщині велике значення мала громадська ініціатива передової інтелігенції, що виявилася у створенні таких культурно-освітніх організацій, як Харківське і Київське товариства грамотності.

Концепт «інтелектуальне співтовариство» слугує інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних практик українських інтелектуалів [14, с. 369]. Чинниками формування контактів в інтелектуальному просторі можна назвати як суспільно-політичну та економічну ситуацію, так і конкретні обставини життя людини, зокрема сімейні контакти, скрутне матеріальне становище тощо. Структуру інтелектуального співтовариства утворюють різні форми комунікації: листування, особистісне спілкування, видавнича справа, журнальна діяльність, утворення бібліотек, публічні читання, антикварна робота, збирання колекцій старожитностей, участь в освітніх і наукових товариствах. У цілому, доцільно уявляти культурний світ українства доби модерну як динамічну структуру гуртків, інтелектуальних альянсів, корпоративних груп, культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських та службово-корпоративних зв'язків інтелектуалів [14, с. 455].

Взаємини між Галичанами і Наддніпрянцями з другої половини XIX ст. набули більш планового й постійного характеру. З цього часу

роль посередників між Наддніпрянщиною і Галичиною перебрали на себе М. Драгоманов та В. Антонович.

В архіві Наукового товариства імені Шевченка знаходиться лист Володимира Антоновича до Омеляна Огоновського, написаний 8 червня 1892 р., в якому київський професор відповідав львівському на поставлені йому 41 питання, подаючи історичні та географічні пояснення різних місць із Шевченкового «Кобзаря» [17, с. 180].

Товариство «Просвіта» видало в 1879 р. окремою книгою «Історію Руси» княжої доби І. Нечуя-Левицького, передруковану з київських видань. Оскільки наступні частини не з'являлися, О. Барвінський вирішив продовжити цю серію власним дослідженням [5, с. 54]. Великого значення галичанин надавав думці В. Антоновича, чиїх основних методичних порад притримувався. Схвальна оцінка видатного історика спонукала науковця розпочати видання «Руської історичної бібліотеки», яка б відобразила українську історію з найдавніших часів. О. Барвінський розумів дуже добре, що успіх наміченого ним діла залежатиме від плану видавництва, від вибору з-поміж багатьох літератур обох народів найвідповідніших творів. «Оце зродило в мені намір, вибратися на Україну до Києва, – пише у своїх споминах, – і там передовсім з професором В. Антоновичем обговорити план видавництва, а відтак приєднати українських письменників для перекладу історичних монографій, котрі б мали увійти до «Руської історичної бібліотеки» [6, с. 366].

О. Барвінський виїхав до Києва 21 серпня 1885 р. В. Антонович зустрів його щиро і, одобривши намір видавати історичну бібліотеку, порадив у першу чергу дати короткий загальний огляд минулого [17, с. 178]. Програму видання, окрім Володимира Боніфатійовича, схвалили також Олександр Кониський, Василь Вовк-Карачевський та Павло Житецький, які погодилися перекладати історичні монографії для «Руської історичної бібліотеки».

У 1886 р. В. Антонович, подорожуючи до Відня, зупинявся у Тернополі в О. Барвінського. Як зазначав останній, у розмовах з істориком вони обговорювали видання серії «Руської історичної бібліотеки» та значення історичного минулого для українського народу. Свідченням дружніх стосунків між українськими діячами є також той факт, що донька В. Антоновича, Ірина, проїздом до Відня, зупинялася у родини О. Барвінського [10, с. 120]. О. Барвінський надсилав В. Антоновичу примірники усіх книжок, що друкувалися у видавництві Наукового товариства імені Шевченка, та періодичні видання, особисто радився з приводу окремих питань, зокрема відкриття кафедри історії України у Львівському університеті [10, с. 120].

Перший том «Руської історичної бібліотеки» вийшов вже в 1886 р. у Тернополі, а відтоді до 1893 р. було реалізовано цілу наміче-

ну для XV томів програму без змін [17, с. 178]. На допомогу у справі з видавництвом прийшли С. Качала і В. Федорович, а В. Антонович передав 100 крб під час другого візиту О. Барвінського до Києва в 1888 р. [6, с. 371].

Схвальні відгуки отримала «Руська історична бібліотека» і від Михайла Драгоманова, який також надавав практичні рекомендації щодо її видання. Олександр Барвінський листувався протягом тривалого періоду з Драгомановим, також надсилав йому примірники усіх книжок, що друкувалися у Науковому товаристві імені Шевченка. Не лишались осторонь «Руської історичної бібліотеки» і галицькі діячі. Так, наприклад, Володимир Охрімівич та Олександр Колеса допомагали поширювати примірники серії по Західній Україні [10, с. 121].

У 1888 р. Олександр Барвінський переїхав до Львова, де вступив до Товариства імені Шевченка. Поряд з Олександром Кониським і Володимиром Антоновичем він став одним із ініціаторів реорганізації Літературного товариства імені Шевченка в Наукове, а в 1892–1897 рр. – очолював Товариство.

На початку 1890-х рр. у будинку Антоновичів Олександр Барвінський познайомився з молодим істориком Михайлом Грушевським. Переїхавши до Львова, М. Грушевський одразу проявив значний інтерес до діяльності «Просвіти», заступником голови якого був О. Барвінський. Так, в одному зі своїх листів він зазначав: «Знову ми з паном Грушевським були на зібранні «Просвіти». Він лише одне постійно повторював: «На велику Україну треба в найпершу чергу поширити “Просвіту”. Там вона потрібна, як вода у спекотну днину. Там вона вгамувала би дух нашого народу. Але хай туди йде лише те добре і цінне зерно, а не полова пустослів'я, якою часто грішать галицькі просвітяни» [9, с. 131].

Отже, період другої половини XIX ст. в історії України характеризувався піднесенням боротьби українського народу проти соціального і національного гніту. Це час утвердження ідеї відродження українського народу, його національної самосвідомості, мови, культури, освіти, створення єдиного інтелектуального простору. Така концепція нації стала однією з головних у діяльності нового соціального прошарку – інтелігенції, представники якої, гуртуючись у просвітницькі організації, піднімали освітній рівень українського народу, тим самим сприяючи розвитку українського суспільства. На ґрунті єдиних історичних умов, однакових завдань у Галичині та Наддніпрянщині виникають типологічно однорідні освітньо-просвітницькі товариства. Особливістю їх взаємодії у цей період є не корпоративний, а індивідуальний характер. Особисті взаємини галичан і наддніпрянців були стимулюючим чинником у процесі усвідомлення належності до поділеного державними кордонами українського народу.

Зв'язки не були одновекторними: дискусії йшли як у сфері політики, так і літератури, творчого розвитку та особистих справ, що свідчить про багатоплановість інтелектуалів того часу як людей з енциклопедичними знаннями, що доповнювалися активною громадською позицією. Тісні й багатопланові зв'язки проявлялися у вигляді листування, особистого спілкування, взаємного редагування та написання відгуків на матеріали, подані до публікації.

Основними формами просвітницької роботи стали: відкриття бібліотек, книжкових складів і крамниць, проведення народних читань і лекцій, видання популярних книжок для народу. Загалом діяльність освітньо-просвітницьких організацій Наддніпрянщини проходила у річищі культурницької традиції українофілів другої половини ХІХ ст., які вважали своїм завданням просвітити народ, сприяти поширенню грамотності. Поступово культурницький характер діяльності освітніх товариств набув певних ідеологічних ознак – вони почали зазнавати українофільського впливу, а їхні акції використовувалися різними політичними організаціями для поширення національно-патріотичних ідей. На західноукраїнських землях, на відміну від решти території України, освітні товариства від самого початку свого існування знаходилися під впливом політичних партій. Особливістю Східної Галичини було також те, що тут національне відродження почалося раніше. Нарешті, після століть обмежених контактів східні і західні українці почали виявляти посилений взаємний інтерес, тобто національне відродження дало імпульс державному відродженню і початку національно-культурної та територіальної інтеграції.

Бібліографічні посилання

1. **Александровский А. Ф.** До 15-ти летия Киевского общества грамотности (1882–1897) / А. Ф. Александровский // Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 г. – К., 1898. – С. 37–42.
2. **Андрусак Т.** Товариство імені Шевченка та його роль у розвитку української правової думки (до 140-річчя заснування) / Т. Андрусак // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 81–87.
3. **Антонович В. Б.** Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського за 1891–1901 роки / В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – Т. 1. – К., 1997. – С. 237–238.
4. **Антонович В. Б.** Листування Володимира Антоновича з Михайлом Драгомановим / В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – Т. 2. – К., 1997. – С. 103–129.
5. **Аркуша О.** Олександр Барвінський / О. Аркуша // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. – Л., 2009. – С. 48–66.
6. **Барвінський О.** Спомини з мого життя. – Ч. 1–2. / упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К., 2004.

7. **Березовская Л. Д.** Образовательно-воспитательная деятельность Киевских просветительских обществ (вторая половина XIX – нач. XX в.) / Л. Д. Березовская. – К., 1999.
8. **Винар Л.** Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський / Л. Винар // Український історик. – 1968. – Вип. 1–4 (17–20). – С. 37–59.
9. **Герман О.** Михайло Грушевський і «Просвіта» / О. Герман // Михайло Грушевський. Погляд із сьогодення. – Наукові записки ТДП. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль, 1997. – С. 126–133.
10. **Гриб О.** Олександр Барвінський та Володимир Антонович: до історії взаємин / О. Гриб // Наукові записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієв, Л. Алексієв, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 2. – С. 119–123.
11. **Дорошенко В.** «Просвіта», її заснування і праця. Короткий історичний нарис / В. Дорошенко. – Філадельфія, 1959.
12. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2010. – Т. 7: Мл – О.
13. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869–1909) / сост. А. А. Дидрихсон. – М., 1911.
14. **Колесник І.** Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К., 2013.
15. **Коломієць Т. В.** Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т. В. Коломієць. – Х., 1998.
16. **Коновець О. Ф.** Просвітницький рух в Україні XIX – першої третини XX ст. / О. Ф. Коновець. – К., 1992.
17. **Кордуба М.** Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: В. Кортюк, В. Ульяновський. – Т. 2. – К., 1997. – С. 165–200.
18. **Коробка М.** Становлення і розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / М. Коробка // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 42. – С. 142–148.
19. Діяльність Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти та елементарних знань серед населення Правобережної України (1897–1908) / А. Коцур, О. Гордійчук // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2009. – Вип. 98. – С. 21–24.
20. Листування Михайла Грушевського / упоряд.: Галина Бурлака, Любомир Винар. – Т. 1. – К.; Н.-Й.; Париж; Л.; Торонто, 1997.
21. **Пашук В.** Статuti «Просвіти» / В. Пашук // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): зб. матер. та док. – К., 1998.
22. **Пашук Я.** Товариство «Просвіта» у Львові [Електронний ресурс] / Я. Пашук. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/pashuk.html>
23. **Старик В.** Між націоналізмом і толерантністю / В. Старик. – Чернівці, 2009.
24. **Студинський К.** До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 / К. Студинський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 6–40.
25. **Франко І.** Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895 / І. Франко. – Л., 1908.

Надійшла до редколегії 21.10.2015

УДК 94: 02] (477.63) «18/19»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ
БІБЛІОТЕЧНИХ УСТАНОВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Досліджено діяльність духовної та світської цензури у катеринославських бібліотеках, вплив цензурних заборон на комплектування фондів. Виявлено напрями, форми, умови та наслідки запровадження державної цензурної політики в бібліотеках різного відомчого підпорядкування у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: цензурна політика, бібліотеки, фонди, читання, Катеринославщина.

Л. Н. Лучка

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ЦЕНЗУРНАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
БИБЛИОТЕЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX вв.**

Исследована деятельность духовной и светской цензуры в екатеринославских библиотеках, влияние цензурных запретов на комплектование фондов. Выявлены направления, формы, условия и последствия введения государственной цензурной политики в библиотеках разного ведомственного подчинения в конце XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: цензурная политика, библиотеки, фонды, чтение, Екатеринославщина.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**CENSOR MEASURES IN LIBRARY ACTIVITIES
OF KATERINOSLAV IN THE SECOND HALF
OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES**

The period of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries was marked by a great role of censorship in libraries activities, their opening, supplementing the book stock, readers' servicing and selection of staff. Studying of censorship policy in respect of libraries as cultural and educational institutions is an important trend in highlighting of historical processes. The article deals with negative influence of Russian tsarat's censor measures on all processes of library activities in Katerinoslav in the second half of the 19th –

the beginning of the 20th centuries. The data of secondary schools' reports as well as provincial and Zemstvos' reports are used in the article. The activity of first people's libraries is analyzed.

Documents of government agencies of the Russian Empire show negative conditions in which libraries worked. The government was interested in organizing such institutions which could slow down spreading of reading, education and national consciousness in the Province. This process was controlled by a special Censor agency (inspectors, class teachers, viewers). Pedagogical councils and people responsible for library activity slowed down spreading of knowledge and controlled work of library workers. In spite of prohibitive measures libraries made great efforts in distributing books and attracting readers of different social groups.

Keywords: censorship, book funds, library activity, reading, Katerinoslav Province.

Наприкінці XIX – початку XX ст. цензура відігравала вирішальну роль у діяльності бібліотек, їх відкритті, поповненні та складу фондів, обслуговуванні різних читачьких категорій, кадровій політиці. Роль та місце цензури в діяльності бібліотечних осередків досліджували чимало науковців (І. Іванюк, О. О. Каракоз, О. Шилюк та ін.), однак тема бібліотечної цензури як соціального явища в регіональній історії маловивчена, що актуалізує дану проблему. Суть нашого дослідження полягає у виявленні форм та методів цензури в катеринославських бібліотеках другої половини XIX – початку XX ст. В умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства вивчення цензурної політики щодо бібліотек як культурно-освітніх закладів – актуальний і важливий напрям різнобічного висвітлення історичних процесів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. царат розглядав бібліотеку як соціальний заклад, що мав ідеологічний вплив на населення. Тому держава намагалася контролювати цей вплив. Мета бібліотечної цензури полягала в обмеженні інформації, заборони певних книг та журналів за віковими ознаками. Відповідно до «Временных правил по цензуре» (1862 р.) та Іменного наказу 1865 р. до бібліотек надходили без цензури урядові видання, видання академій, університетів і вчених товариств, написані давніми класичними мовами, та їх переклади, мапи, плани. Але книжкова й періодична продукція Російської імперії підлягала духовній цензурі. Виданий у 1865 р. Статут про цензуру та друк стосувався книжкових магазинів і кабінетів для читання.

Період реформ 60–70 рр. XIX ст. змінився посиленням реакції з боку державної влади. За цих умов особливу увагу приділяли бібліотекам як осередкам збереження інформації та центрам поширення знань. Відомий дослідник правового стану бібліотек Є. О. Звягінцев стверджував, що саме в цей період створено обмежувальні правила для бібліотек, але надано більше прав адміністрації. І як результат такої політики – занепад бібліотек [4, с. 438; 8].

Першими бібліотечними законодавчими актами Російської імперії другої половини XIX ст. можна вважати «Временные правила» (1884 р.) та «Правила о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними» (1890 р.). Відповідно до цих реакційних документів запроваджено нагляд за відкриттям та діяльністю бібліотек і читалень. Право відкриття або закриття бібліотеки одержував губернатор міста, який наглядав за бібліотечним персоналом через цензора. Починають виходити друком «Алфавитные списки произведений печати, которые не должны быть допускаемы в общественных читальнях», які мали цензурно-обмежувальний характер. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. уведено обов'язкові каталоги для народних бібліотек [8, с. 25; 13, с. 211].

Відомі «Правила» міністра внутрішніх справ І. М. Дурново обмежували склад фондів тільки книгами, затвердженими Вченим комітетом Міністерства народної освіти. Особи, яким було доручено наглядати за певними бібліотеками, повинні були перевіряти зміст нових надходжень та не допускати проведення зібрань у приміщенні читалень. За циркуляром Міністерства внутрішніх справ, вони перевіряли фонди на наявність заборонених книг та можливість їх видачі читачам. Особливо суворим був контроль за читальнями. На думку можновладців, саме читальні ставали осередками впливу бібліотекаря на громадську самосвідомість. Нагляд за діяльністю народних бібліотек та читалень здійснювали три відомства: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти та Духовне відомство [1, с. 85; 20, с. 2].

Земства як органи місцевого самоврядування підтримували державну політику щодо бібліотечної справи, тому зрозумілими були їхні рішення стосовно поповнення місцевих бібліотек сучасною літературою. Відсутність змістовних видань заважала підвищенню культурно-освітнього рівня робітників, селян, студентів, інтелігенції Катеринославщини. Зауважимо, що члени земства брали участь у складанні списків книжок, найбільш необхідних та корисних для народного читання. За так званими алфавітними покажчиками було заборонено поширення демократичних ідей у місті, видання та придбання книг прогресивних письменників того часу. Міністерство народної освіти рекомендувало бібліотекам підручники, посібники та художню літературу, які не стосувалися українського літературознавства та вільнодумства [7, с. 158].

Усі перелічені заходи посилювали цензурні утиски в галузі народної освіти. Народні бібліотеки земств були єдиними культурними осередками повіту або села. У 60-х рр. XIX ст. частину існуючих бібліотек та читалень спіткала доля закриття, різні просвітницькі заходи забороняли. Бібліотеки знаходились під постійним контролем

уряду, оскільки влада вбачала небезпеку в поширенні знань. Наприкінці XIX ст. відбуваються позитивні зміни. У зв'язку з недостатньою кількістю книг у бібліотеках губернії та їх суперечливим змістом у 1899 р. на XXXIV сесії Катеринославського земського зібрання порушили питання про розширення каталогу книг, потрібних бібліотекам-читальням. Директор народних училищ запропонував самостійно доповнити списки Міністерства народної освіти необхідними книгами та передати їх до навчального округу Катеринославської губернії [19, с. 119; 20, с. 3; 22, с. 18].

У середині 90-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти розсило попечителям навчальних закладів переліки книжок та світських періодичних видань, які повинні мати бібліотеки: «Всемирная иллюстрация», «Гражданин», «Московские ведомости», «Нива», «Новое время», «Новь», «Русский вестник», «Свет». До 1893 р. бібліотеки закупували тільки московську та петербурзьку періодику. І тільки з 1894 р. губернатор, попечитель навчального округу та єпархіальне керівництво дозволили бібліотекам придбання місцевих газет і журналів із позначкою «придатні» [2, с. 271; 15, с. 6–7].

У 1904 р. Міністерство народної освіти затвердило «Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях», за якими до народних бібліотек входили вчительські та учнівські бібліотеки нижчих навчальних закладів. Тимчасовим позитивним кроком у діяльності бібліотек стало скасування у 1905 р. імператором Миколою II «Правил» 1890 р. і затвердження нових загальних правил народних та публічних бібліотек. Зміст регламентуючого документа стосувався комплектування. Поповнення народних бібліотек та читалень Катеринославської губернії початку XX ст. відбувалося за допомогою двох книжкових крамниць місцевого діяча В. Є. Алексєєва. Його магазини пропонували різноманітну літературу для народних шкіл і дитячого читання у міцних палітурках, схвалених вченою радою Міністерства народної освіти. Відомим був «Каталог малорусских книг магазина В. Е. Алексеева», який містив перелік українських видань, але цензурний нагляд не дозволяв їх придбавати. Популярною серед населення на той час була книжкова крамниця комісionера дирекції народних училищ Катеринославської губернії Й. В. Шафермана, яка знаходилася на Катерининському проспекті (сучасна назва – проспект Д. І. Яворницького). Зі спогадів В. Машукова відомо, що вона вирізнялася найкращим вибором нових видань з усіх галузей знань, зокрема художньої та педагогічної літератури [8, с. 37; 10, с. 62–65; 21, с. 56].

Для Катеринослава другої половини XIX ст. важливим напрямом розвитку стало відкриття нових середніх навчальних закладів та підтримка владою вже діючих. За статутами вони опікувалися розвитком

бібліотек. Наслідками введення цензурної політики кінця XIX – початку XX ст. стало посилення нагляду та суворий контроль за діяльністю бібліотек навчальних закладів та громадських товариств. За архівними документами відомо про безпосередній вплив певних осіб на комплектування фондів катеринославських книгозбірень та процес читання художньої літератури.

Бібліотеки не залишалися поза увагою попечителів навчального округу, які контролювали зміст книгозібрання. Так, бібліотека Катеринославської класичної гімназії не повинна була мати творів В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова та Марка Вовчка. Учні не мали права користуватися бібліотечними книгами, які не відповідали їхньому віку. У 1881–1882 рр. комісією у складі інспектора і викладачів гімназії М. І. Катаєва, В. М. Шамраєва та І. Ф. Шраменка проведені перевірки фундаментальної і учнівської бібліотек, що призвели до вилучення та передачі конкретних видань. Наприкінці 1881 р. учнівська бібліотека почала працювати для читачів з новим фондом [6, с. 79–82].

У навчальному процесі з 1890 р. важливу роль відігравали класні наставники, вони повинні були особисто видавати учням довірених їм класів книги з учнівської бібліотеки. Суворий нагляд за позакласним читанням суттєво обмежував доступ учнів до літератури, виданої на території Російської імперії. Крім того, у Катеринославській класичній гімназії порушили питання щодо складання детального переліку книжок, «необхідних та корисних для читання учнів». Учнівська бібліотека згідно з інструкцією містила книжки, схвалені училищною радою, причому навпроти назви кожної книги у каталозі було зроблено відповідні позначки щодо дозволу користування [11, с. 209, 380].

Цензура пильну увагу приділяла кадрам. Так, управа з дозволу губернатора призначала особу на посаду бібліотекаря, який мав бути людиною достатньо освіченою, «заглибленою у книгу та її вивчення». Водночас, влада уважно слідкувала за бібліотечним персоналом та їх діяльністю, про що свідчать посилені обшуки. Фактично завжди у результаті ревізії знаходили заборонену літературу. Такі завідувачі народних бібліотек підлягали арешту, на їхні місця призначали політично благонадійних. Громадський та культурно-освітній діяч Я. П. Новицький зазначав, що народні бібліотеки іноді існували всього 2–3 роки, до появи інспекторів. У Олександрівську такими інспекторами були Лободовський та Бібіков, які занадто ретельно відслідковували «неблагонадійні» газети, журнали, книги, вважаючи їх опальними виданнями. Постійний нагляд цензорів, інспекторів за фондами, брак коштів негативно впливали на тематичний склад та його змістовне наповнення. Народні читальні до 1905 р. не мали українських видань, що викликало незадоволення населення губернії, яке бажало вивчати рідну мову і літературу [3; 12, с. 47–48; 14, с. 342].

У період революції 1905–1907 рр. царський уряд увів посилений нагляд за видавничою справою. У Катеринославі почав діяти обов'язковий перелік газет, які мали бути в читальні. Періодичні видання, які не потрапили до новоствореного списку, вилучали із бібліотечних фондів. Розпорядження уряду та міських властей призвело до появи сумної ситуації: Міська громадська бібліотека залишила для читачів тільки десять назв газет та журналів, що, у свою чергу, вплинуло на кількісні показники обслуговування [17, с. 30–32].

Справами бібліотек завідувало загальне зібрання та правління, бібліотечну документацію та призначення на керівну посаду затверджував катеринославський губернатор. Члени правління контролювали нові надходження і друкування каталогів. Важливим допоміжним органом у цих процесах були ревізійні комісії навчальних закладів, до обов'язків яких входили контроль грошових надходжень та інвентаризація бібліотечного майна.

За розпорядженням інспектора народних училищ Маріупольського повіту губернії Г. М. Нечипоренка, шкільні бібліотеки 90-х рр. XIX ст. повинні були мати у фондах шкільних підручників та книжок для читання тільки 56 назв. До рекомендованих для комплектування фондів бібліотеки відносили дитячі книжки, прочитані не менше трьома членами комісії. Наступний інспектор народних училищ Г. І. Шишкін наглядав за списанням літератури. Із рапорту 1915 р. відомо, як саме здійснювали цей процес. Затверджені вимоги до вилучення книжок були прискіпливі: хронологічні межі, кількість, джерело придбання (заклади або власники), дозвіл педагогічної ради та протокол рішення. У 1915 р. у зв'язку з Першою світовою війною відбулися зміни в навчальному процесі Першого реального училища: за розпорядженням Міністерства освіти із програми вилучені твори В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, М. О. Некрасова, Д. І. Писарева, Ф. І. Тютчева; епічні твори В. А. Жуковського, окремі праці О. О. Бестужева-Марлінського, О. С. Пушкіна, К. Ф. Рилєєва. Цікавим є той факт, що було скорочено курс світової історії [5, арк. 95; 16, с. 8–9].

У 1915–1917 рр. важливу роль у діяльності вищезазначеної бібліотеки відігравав викладач природознавства І. Д. Кумма. Його заслуга полягала у вивченні літератури з позакласного читання учнів, результати якого він повідомляв Педагогічній раді. З одного боку, керівництво підтримувало інтерес у молоді до читання. З іншого, – з метою відволікання учнів від читання «шкідливих» книг, рада рекомендувала видавати щоденно книги тільки зі шкільної бібліотеки. У свою чергу зростала відповідальність наставників, які пильнували щоденне отримання бібліотечних книжок. Таким чином у навчально-виховному процесі помічниками директора були класні наставники

та наглядачі, які виконували обов'язки завідувача класної бібліотеки, керували процесом читання та відповідали за довідково-пошуковий апарат [16, с. 65–72].

Духовна цензура також не залишала поза увагою діяльність навчальних закладів. Постійний перегляд домашніх книг, праця тільки з рекомендованими виданнями, детальний аналіз читання – всі ці заходи спрямовувалися на виховання молоді в певних інформаційних межах. Із 1906 р. по 1914 р. бібліотекою Катеринославської духовної семінарії опікувався ректор А. В. Одинцов. Він гарантував постійне поповнення учнівської читальні своєчасними виданнями, які, на його думку, потрібні учням у складний час, щоб відвернути увагу від сучасних політичних процесів та формування власного світогляду. Наприкінці 1914 р. військова цензура не дозволила друкування книги українського письменника та історика А. Кащенко «Зруйноване гніздо» у видавництві «Запоріжжя». У 1916 р. військовий цензор заборонив друкувати оповідання українського громадського діяча В. Винниченка «Сліпий» як «неморального» [9, с. 30; 10, с. 62–66].

У 1901 р. Катеринославське наукове товариство прагнуло поширювати наукові знання серед культурно-освітнього загалу Катеринославщини. Організаційні питання включали проект відкриття наукової бібліотеки та читальні, підготовлений членом товариства бібліотекарем О. І. Ільїним.

Проект правил користування книгами обговорювали на засіданнях товариства, але позитивне рішення так і не було прийнято. Наукове товариство вважало нагальною потребою відкриття в Катеринославі бібліотеки, доступної масовому читачеві, яка б збирала нові наукові журнали, довідкову літературу, мапи, цінні рідкісні видання. Але міська управа не дозволяла: неодноразові звертання до губернатора з цього питання не мали успіху. Улаштування власної бібліотеки для членів товариства, на думку владних структур, не відповідало читацьким запитам та розвитку читацької аудиторії. Затримка відкриття бібліотеки свідчила про навмисне гальмування державою розвитку наукового потенціалу Півдня України. Відкриття бібліотеки відбулося у 1906–1907 рр. [18, с. 9–10].

Отже, цензура як інститут влади мала значний вплив на діяльність та розвиток бібліотечних осередків Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Пріоритетним напрямом цензурної політики став суворий нагляд за фондами, їх формуванням, поповненням та вилученням «шкідливої» літератури. Незначна кількість осіб вирішувала долю книг та читання. Використання та впровадження різноманітних цензурних утисків мали негативні наслідки, що призводили до руйнування культурно-освітнього фундаменту краю. Уряд був зацікавлений у таких заходах, щоб гальмувати процес активного поширення читання та підвищення національної свідомості населен-

ня. Педагогічні ради, відповідальні за діяльність бібліотек, за допомогою потужного училищного апарату цензури (інспектори, класні наставники, доглядачі) стримували поширення інформації. Незважаючи на утиски та заборонні заходи, працівники бібліотек докладали чимало зусиль для придбання сучасної літератури та наближення її до катеринославського читача.

Бібліографічні посилання

1. **Абрамов К. И.** История библиотечного дела в СССР до 1917 г. / К. И. Абрамов. – М., 1959.
2. Библиограф. – 1892. – № 4–5. – С. 271–272.
3. **Вансеев А. Н.** Развитие библиотековедческой мысли в России (XI – начало XX в.) / РГБ; А. Н. Вансеев. – М., 2003.
4. Временные правила по цензуре 1862 г. // Реформы Александра II: документы / сост.: О. И. Чистяков, Т. Е. Новицкая. – М., 1998. – С. 436–438.
5. Державний архів Донецької області. – Ф. 35 Юзовское высшее начальное училище, 1911–1919 гг. – Оп. 2, спр. 7 Деятельность Юзовского высшего начального училища за 1913–1915 гг., 101 арк.
6. **Донцов Г. В.** Исторические записки о Екатеринославской гимназии, 1793–1882 / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
7. **Жирков Г. В.** История цензуры в России XIX–XX вв. / Г. В. Жирков. – М., 2001.
8. **Звягинцев Е.** Правовое положение народных библиотек за 50 лет / Е. Звягинцев. – М., 1916.
9. **Каракоз О. О.** Бібліотечна цензура в Україні у 20-і роки XX ст. / О. О. Каракоз // Вісн. Книж. палати. – 2004. – № 11. – С. 29–33.
10. **Лисиченко Д.** Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині / Д. Лисиченко // Бібліолог. вісті. – 1930. – № 2. – С. 59–69.
11. **Локоть Я.** Столетие Екатеринославской гимназии, 1805–1905 гг.: краткие исторические очерки / Я. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
12. **Мезьер А. В.** Из хроники библиотечного дела / А. В. Мезьер // Рус. шк. – 1907. – № 12. – С. 35–48.
13. Народное образование. Библиотеки-читальни XIX // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – Т. X. – М., 1910. – С. 209–215.
14. **Новицкий Я. П.** Твори: у 5 т. – Т. 1 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя, 2007.
15. Образование. – 1896. – № 5–6. – С. 3–7.
16. Отчет Екатеринославского Первого реального училища за 1915–1916 уч. год. – Екатеринослав, б. г.
17. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1905 г. – Екатеринослав, 1906.
18. Отчет о деятельности Екатеринославского научного общества в 1910–1911 г. Год XI. – Екатеринослав, 1912.
19. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии, 5 по 18 декабря включительно. – Екатеринослав, 1900.
20. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. – М., 1890.

21. Сборник законов и справочных сведений / сост. В. И. Чарнолуцкий. – М., 1907.

22. Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края / под общ. ред. проф. В. В. Курилова. – Екатеринослав, 1905.

Надійшла до редколегії 20.04.2016

УДК 377.6(477.63)«18»:61

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
НАДУ при Президентіві України*

РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано становлення та розвиток медичної освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX ст. Висвітлено передумови та мету створення губерньської земської фельдшерської школи, яка поклала початок підготовці медичних кадрів середньої кваліфікації у нашому краї. Проаналізовано Статут школи, затверджений міністром внутрішніх справ 2 квітня 1870 р., зокрема, охарактеризовано мету створення школи, систему управління нею, розглянуто зміст навчальних програм школи відповідно до «Нормального статуту земської фельдшерської школи» 1872 р. та 1897 р., розкрито зміни вимог до освітнього цензу вступників. Особливу увагу приділено аналізу динаміки обсягів підготовки фельдшерів у школі у другій половині XIX ст., змін соціального складу учнів. Значне місце відведено висвітленню ролі губерньського земства у забезпеченні діяльності школи як з точки зору участі в її управлінні, так і матеріального забезпечення.

Ключові слова: фельдшерська школа, Катеринославське губерньське земство.

Л. Л. Прокопенко

*Днепропетровский региональный институт государственного
управления Национальной академии государственного управления при
Президенте Украины*

РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Проанализированы становление и развитие медицинского образования в Екатеринославской губернии во второй половине XIX в.

Освещены предпосылки и цели создания губернской земской фельдшерской школы, которая положила начало подготовке медицинских кадров средней квалификации в нашем крае. Проанализированы Устав школы, утвержденный министром внутренних дел 2 апреля 1870 г., в частности, охарактеризованы цель создания школы, систему управления ею, рассмотрено содержание учебных программ школы в соответствии с «Нормальным уставом земской фельдшерской школы» 1872 г. и 1897 г., раскрыто изменения требований к образовательному цензу абитуриентов. Особое внимание уделено анализу динамики объемов подготовки фельдшеров в школе во второй половине XIX в., изменений социального состава учащихся. Значительное место отведено освещению роли губернского земства в обеспечении деятельности школы как с точки зрения участия в ее управлении, так и материального обеспечения.

Ключевые слова: фельдшерская школа, Екатеринославское губернское земство.

L. L. Prokopenko

Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration, National Academy of Public Administration, Office of the President of Ukraine

THE DEVELOPMENT OF MEDICAL EDUCATION IN KATERYNOSLAV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The establishment and development of medical education in Katerynoslav province in the second half of the 19th century is analyzed. The prerequisites for the creation of the province zemstvo school for doctors' assistants, which initiated the training of skilled medical personnel in our region, are described. The Statute of the School, approved by the Minister of the Interior affairs on April 2, 1870 is analyzed; in particular, the main objective of the creation of the school and its management are considered, the content of the curriculum of the school according to "Normal Statute of the zemstvo school for doctors' assistants" in 1872 and 1897 is examined, the changes in the educational requirements for educational qualification of applicants are explained. Special attention is paid to the analysis of the dynamics of volume of doctors assistants training at the school in the second half of the 19th century, changes in the social composition of students. A significant focus is given to the role of the provincial zemstvo in the activities as to the school management and financial support.

Keywords: doctors' assistants school, Katerynoslav province zemstvo.

Інтерес до діяльності першого в нашому краї медичного навчального закладу обумовлений місцем і роллю, яку губернська земська фельдшерська школа відіграла у підготовці медичних кадрів, поліпшенні медичного обслуговування населення Катеринославської губернії. Хоча останній проблемі присвячено низку публікацій, зокрема

статті Л. В. Гриженко [1], Т. Д. Липовської [5], О. В. Черемісіна [29], слід відзначити, що в них діяльність школи розглядається побіжно. Тому метою даної статті є аналіз становлення та розвитку губернської земської фельдшерської школи та її внеску у розвиток медичної освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX ст.

До земської реформи 1864 р. лікарів з вищою освітою для дев'яти українських губерній готували медичні факультети Київського та Харківського університетів. Що стосується медичних кадрів середньої кваліфікації, то їх підготовкою займалися лише три фельдшерські школи, які знаходилися на утриманні приказів громадської опіки. У школи приймали по 20 вихованців на кошти приказів, а також платних учнів віком від 12 до 16 років. Вимоги до учнів були мінімальними: вміння читати і писати російською мовою. Школи призначалися головним чином для комплектування штатів великих міських лікарень. В Україні перша така школа відкрилася в Києві в 1842 р., друга – у 1845 р. у Харкові, а з 1862 р. – в Одесі [4; 26, с. 256].

Досить обмежені масштаби підготовки обумовлювали те, що серед практикуючих фельдшерів основну масу становили ті, хто отримав кваліфікацію шляхом простого учнівства при державних, громадських, приватних лікарнях під керівництвом лікаря і здав екзамен екстерном при губернській лікарській управі та отримав свідоцтво на звання фельдшера. Але найбільш чисельну групу становили «ротні фельдшери»: нездатні до стройової служби солдати, які навчалися догляду за хворими, приготуванню ліків і латини у полкових і батальйонних лазаретах. Теоретичних знань ці фельдшери не мали, їх відрізняв низький загальноосвітній рівень. Навіть у 1911 р., скажімо, з 49 фельдшерів Верхньодніпровського повіту лише 22 пройшли підготовку у фельдшерській школі, а інші були військовими фельдшерами [4; 3, с. 11].

Тому від самого початку запровадження земства на Катеринославщині у 1866 р. і передачі йому від приказу громадської опіки справу охорони здоров'я губернська земська управа приділяла значну увагу поліпшенню стану справ. Оскільки на всю губернію було лише 83 земські фельдшери, 2 березня 1868 р. губернські земські збори прийняли рішення про відкриття Катеринославської земської фельдшерської школи з метою забезпечення фельдшерами насамперед сільських лікарень [18, с.132; 27, с. 916].

Статут школи був затверджений міністром внутрішніх справ 2 квітня 1870 р. Згідно зі статутом вона відкривалася при Катеринославській губернській земській лікарні «для забезпечення в можливо менший час достатньою кількістю фельдшерів лікарень і сіл Катеринославської губернії». В навчальній частині школа знаходилася у віданні старшого лікаря лікарні, на якого покладалися обов'язки

директора школи, а в частині господарській – наглядача лікарні від губернської земської управи, які у всіх своїх розпорядженнях мали керуватися інструкцією, затвердженою губернською управою.

Найближчий нагляд за вихованцями повинен був здійснювати один з лікарів лікарні за допомогою старшого фельдшера, який затверджувався губернською земською управою за поданням старшого лікаря. Ординатори лікарні були викладачами школи. У Статуті лікарні Катеринославського губернського земства 1887 р. (§31) закріплювалася ця практика: «Лікарі губернської лікарні зобов'язані також викладати у фельдшерській школі предмети, вказані їм губернською земською управою, за узгодженням зі старшим лікарем» [21, с. 418; 25, с. 1170].

Від вступників вимагалось вміння читати і писати російською мовою. За статутом школи курс навчання був розрахований на три роки, з яких два роки призначалися для переважно теоретичного навчання, а третій рік – більше для практичної підготовки. На розсуд старшого лікаря термін навчання, виходячи з віку учня, міг бути продовжений ще на один рік – практичний. Реально термін навчання в школі був 4-річний: у перших трьох класах учні вивчали всі предмети відповідно до «Нормального статуту земської фельдшерської школи», затвердженого міністром внутрішніх справ 19 жовтня 1872 р. Вихованці, які успішно пройшли курс трьох теоретичних класів і задовільно витримали екзамен зі всіх як загальноосвітніх, так і спеціальних предметів, не вважалися такими, що закінчили повний курс навчання і не випускалися зі школи, а для більшого засвоєння отриманих теоретичних знань і набуття навичок у практичному застосуванні цих знань залишалися у званні практикантів ще на один рік при губернській лікарні. У лікарні вони знайомилися з доглядом за хворими (накладення пов'язок, ставлення п'явок, банок тощо) і в аптеці – з приготуванням ліків, веденням аптечного рахівництва та ін. Тільки по закінченні року, витримавши нове, практичне випробування, отримували звання фельдшера [8, с. 55; 10, с. 4; 12, с. 38; 25, с. 1171].

Серед загальноосвітніх предметів у школі викладалися: закон Божий (священна історія Старого і Нового Заповіту, короткий катехізис), російська мова (коротка граматики, причому як етимологія, так і синтаксис), арифметика (чотири правила арифметики, прості та десяткові дробі і пропорції), ботаніка, латинська мова (вивчення початкових правил граматики, наскільки це потрібно для правильного розуміння і написання рецептів), а зі спеціальних дисциплін: анатомія, фізіологія, хірургія, внутрішня патологія і терапія, фармація і фармакологія, теоретична рецептура [25, с. 1172–1173].

У 1897 р. був виданий новий «Нормальний статут земської фельдшерської школи» і запроваджені нові програми викладання, розро-

блені Медичною радою міністерства внутрішніх справ. Був підвищений освітній ценз вступників до трирічної народної школи, продовжено термін навчання до чотирьох років, передбачено не тільки збільшення обсягу годин на більшість загальноосвітніх і спеціальних предметів (арифметику, історію, фармацію, терапію, хірургію, дитячі хвороби та ін.), але вводилися і нові навчальні дисципліни – геометрія, зоологія, чистопописання, фармакогнозія, вчення про масаж тощо. Нова програма протягом двох років була введена в школі у повному обсязі, за винятком того, що всі теоретичні предмети закінчувалися у перших трьох класах, а 4-й клас був призначений виключно для практичних занять [4; 17, с. 3; 28].

Після закінчення повного курсу слухачі здавали екзамени у присутності членів Лікарського відділення Катеринославського губернського правління, члена губернської земської управи, старшого лікаря лікарні і вчителів. Лікарське відділення Катеринославського губернського правління, яке здійснювало нагляд за викладанням у школі, видавало випускникам свідоцтво на звання фельдшера [25, с. 1174].

Фельдшери, які виховувалися за рахунок земства, зобов'язувалися відслужити земству Катеринославської губернії 4 роки, зберігаючи право на отримання жалування за призначенням губернських земських зборів. Ті учні, які після закінчення курсу не бажали служити земству, мали відшкодувати витрати на навчання. Фельдшери, які платили за навчання, не були зобов'язані служити за призначенням земства. Після закінчення обов'язкової служби фельдшерам, які виявили старанність у виконанні своїх обов'язків і досвідченість, надавалося, за свідченням лікаря, при якому вони знаходилися, звання старшого фельдшера [10, с. 4; 25, с. 1174].

На утримання фельдшерської школи земство асигнувало значні кошти. Так, у 1873 р. на школу було асигновано 3 700 крб., у 1879 р. кошторис школи становив уже 9 348 крб., у 1881 р. – 13 597 крб., у 1888 р. – 8 878 крб., у 1891 р. – 9 125 крб., 1896 р. – 11 362 крб. і в 1898 р. – 12 310 крб. Коливання обсягів фінансування обумовлювалися передусім різною кількістю учнів [6, с. 32; 19, с. 356; 20, с. 368–369; 21, с. 454–455; 22, с. 320–321; 23, с. 884–889; 24, с. 1574].

Про рівень фінансування школи свідчить звіт однієї з чергових комісій губернської земської управи, яка у 1887 р. ознайомила з станом справ школи. Комісія зазначала, що у двоповерховому корпусі, який займала школа, просторі класи і спальня. Остання облаштована за прикладом таких приміщень «у гімназичних пансіонах, з рядами ліжок і нічними столиками біля кожного ліжка, вкритих байковими ковдрами. Сам одяг і взуття фельдшерських учнів (тонке сукно і штиблети) вказують на утримання останніх, як пансіонерів

гімназій і взагалі середніх навчальних закладів». Правда, в цьому члені комісії вбачали недолік, оскільки порівняно вишукана обстановка фельдшерських учнів (особливо по одягу, їжі, спальні і навіть догляду за приміщенням) «надає простим селянським хлопчикам той непотрібний міщансько-міський лоск зовнішньої цивілізації, завдяки яким повернення в село зі школи таке обтяжливе хлопчику, який розвинув у собі смаки і звички в душі міської цивілізації і не знаходить нічого відповідного в сільській обстановці своїх батьків» [21, с. 837–838].

Тому комісія на чолі з губернським гласним Г. А. Залюбовським для усунення цих недоліків пропонувала: «1) пошив одягу з простого селянського або із солдатського сукна, у вигляді чемарок і штанів на російський зразок, взуття також простого крою з халявами, без високих франтівських, як нині, підборів і гумок; 2) спрощення в їжі у вигляді двох постійних блюд (борщ або суп і каша, чи щось у цьому роді), а у святкові дні, мабуть і м'ясною печенею; 3) прибирання ліжок, спальної кімнати і класних самими учнями; взагалі має бути витримане начало селянської обстановки самопомогі і самообслуговування, зовсім не через стороннього служителя чи лакея; 4) посадка і взагалі обробка власними руками учнів лікарських рослин і ділянок для них, в особливому відділенні двора лікарні, для більшого наочного ознайомлення з ними, а рівно і прийоми засушування цих рослин для лікарських потреб і 5) взагалі спрощення життєвої обстановки учнів, з непозбавленням їх участі і в чорних для себе роботах» [21, с. 838–839].

Разом з тим, комісія звернула увагу на відсутність при фельдшерській школі «якої б то не було бібліотеки, гербарію цілющих рослин і колекцій, наприклад, шкідливих і цілющих комах; словом відсутність навіть спеціально-навчальних посібників, оскільки школа, крім деяких підручників, нічого з цього не має і учні у вільний час не можуть зайнятися корисними і розвивальними заняттями» [21, с. 839].

Враховуючи останнє зауваження, губернська земська управа у кошторисі витрат, скажімо на 1888 р., передбачила асигнування 200 крб. на придбання для школи навчальних посібників, на 1891 р. – 300 крб., а на 1897 р. – 350 крб. Було також прийнято рішення про започаткування ботанічних екскурсій для ознайомлення учнів з місцевими рослинами, особливо лікарськими, і створення ботанічних колекцій. Згідно з постановою зборів від 12 грудня 1889 р. для викладання ботаніки і організації екскурсій був запрошений відомий дослідник, учитель Катеринославського реального училища І. Я. Акінф'єв [13, с. 26–27; 21, с. 455; 22, с. 321; 27, с. 922].

Штатний комплект стипендіатів, які виховувалися за рахунок губернського земства, спочатку становив 16 учнів: з розрахунку по два учні на кожний з восьми повітів губернії. Із 1873 р. постановою

земських зборів він був збільшений до 34 вихованців. Крім стипендіатів приймалися і так звані «вільноприходящі» учні, які навчалися в школі безоплатно. До школи за поданням повітових земських управ приймалися переважно селянські діти, які закінчили курс народних училищ. Губернська управа зараховувала до школи тих, хто успішно витримав конкурсний вступний екзамен, надаючи перевагу краще підготовленим і дітям найбідніших батьків. Перевага селянським дітям надавалася свідомо, оскільки розраховували, що після закінчення школи вони залишаться працювати на селі [4; 7, с. 39; 10, с. 4; 12, с. 37; 15, с. 135; 27, с. 916].

Протягом перших десяти років існування школи в ній навчалось 125 учнів (108 стипендіатів і 17 приходящих). Перший випуск, який нараховував 4 особи, відбувся у 1872 р. Всього у 1870–1880 рр. з цих 125 вихованців школу закінчило 75 (71 стипендіат і 4 приходящих) [2; 9, с. 7].

У 1889 р. земські збори прийняли рішення про поступове скорочення числа стипендіатів задля зменшення витрат на утримання школи і збільшення приходу приходящих учнів. Для них з 1890 р. встановлювалася плата за навчання у розмірі 20 крб. на рік. Із 1891 р. почали приймати також своєкоштных напівпансіонерів із платою 120 крб. на рік за стіл, квартиру і навчання (одяг, взуття, білизну, книги і навчальні посібники вони купували самі) [13, с. 24; 14, с. 127; 25, с. 1168].

Таким чином, наприкінці XIX ст. учні школи поділялися на три категорії: вихованці, направлені повітовими земствами або зараховані безпосередньо губернським земством, які жили у школі на повному утриманні, своєкоштні напівпансіонери і «вільноприходящі» з платою за право навчання 20 крб. на рік [25, с. 1165].

Чисельність учнів у 1870/1880-х рр. знаходилася приблизно на однаковому рівні і почала різко зростати у 1890-х рр. Так, якщо у 1874/1875 навчальному році в школі навчалось 35 учнів (19 учнів у 1-му класі, 15 – у 2-му і 1 учень – у 3-му), у 1881/1882 навчальному році – 36 (34 стипендіати і 2 вільноприходящих), у 1887/1888 навчальному році – 35 (32 стипендіати і 3 вільноприходящих), у 1890/1891 навчальному році – 34 (31 стипендіат і 3 вільноприходящих), то у 1892/1893 навчальному році – вже 48 учнів (29 стипендіатів і 19 вільноприходящих), у 1894/1895 навчальному році – 54 (29 стипендіатів, 4 своєкоштні напівпансіонери і 21 вільноприходящий), у 1895/1896 навчальному році – 60 учнів (29 стипендіатів губернського і повітових земств, 1 стипендіат Олександрівської училищної ради, 9 своєкоштных напівпансіонерів і 21 вільноприходящий) і в 1899/1900 навчальному році – 91 учень (31 стипендіат, 10 своєкоштных напівпансіонерів і 50 приходящих учнів). У зв'язку

з цим змінювався і соціальний склад учнів: із 91 учня діти селян становили 40,65 % (37), міщан – 45 % (41), купців – 1,09 % (1), дворян – 13,18 % (12) [7, с. 39; 10, с. 4; 12, с. 38; 13, с. 25; 14, с. 124; 15, с. 136; 16, с. 122; 17, с. 3, 5].

Перший випуск школи становив, як зазначалося, 4 фельдшери. У подальшому, у 70–90-х рр. XIX ст., щорічний випуск коливався від 6 до 12 фельдшерів. Випускникам традиційно за рішенням губернських земських зборів при випуску вручався фельдшерський набір інструментів і повний комплект підручників, за якими вони навчалися у школі. Після закінчення навчання випускники-стипендіати розподілялися, як правило, у розпорядження тих повітових управ, які відправляли їх на навчання, для призначення в медичні дільниці або лікарні. До інших повітів вони направлялися лише у випадках, якщо там не було вакантних місць [2; 10, с. 4; 11, с. 25; 13, с. 320–321; 14, с. 127].

Отже, у другій половині XIX ст., із відкриттям першого спеціального навчального закладу – Катеринославської губернської земської фельдшерської школи, відбулося становлення медичної освіти у нашому краї. За цей час школа досягла значного поступу: майже у шість разів зріс контингент її учнів, для системи охорони здоров'я було підготовлено кілька сотень кваліфікованих фахівців.

Бібліографічні посилання

1. **Гриженко Л. В.** Стан медичного обслуговування міського населення Катеринославщини (кінець XIX – початок XX ст.) / Л. В. Гриженко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. Історія та археологія. – 2012. – Вип. 20. – С. 36–44.
2. Дніпропетровське медичне училище [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dmu.dp.ua/50/Istoriya-uchilisha>. – Назва з екрану.
3. Земская медицина в Верхнеднепровском уезде за 1911 год. – Верхнеднепровск, 1913.
4. К истории среднего медицинского образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oldmedik.ru/istoriya-mediciny/200-k-istorii-srednego-medicinskogo-obrazovaniya.html>. – Загл. с экрана.
5. **Липовская Т. Д.** Роль земств в развитии медицинского обслуживания населения Екатеринославщины в начале XX в. / Т. Д. Липовская // Наддніпрянський іст.-краєзнав. зб. – Д., 1998. – Вип. 1. – С. 145–149.
6. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1873 год. – Екатеринослав, 1874.
7. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1875 год. – Екатеринослав, 1876.
8. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1876 год. – Екатеринослав, 1877.
9. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1880 год. – Екатеринослав, 1881.
10. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1881 год. – Екатеринослав, 1882.

11. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1883 год. – Екатеринослав, 1884. – Ч. II.
12. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1887 год. – Екатеринослав, 1888. – Ч. I.
13. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1890 год. – Екатеринослав, 1891. – Ч. II.
14. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1892 год. – Екатеринослав, 1893. – Ч. II.
15. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1894 год. – Екатеринослав, 1895. – Ч. II.
16. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1895 год. – Екатеринослав, 1896. – Ч. II.
17. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1899 год. – Екатеринослав, 1900 – Ч. II.
18. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 3-й очередной сессии с 5 по 24 декабря 1869 года. – Екатеринослав, 1869.
19. Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания с 18 по 30 октября 1878 года с приложениями к ним. – Екатеринослав, 1879.
20. Постановления XV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 10 по 21 декабря 1880 года с приложениями. – Екатеринослав, 1881.
21. Постановления XXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 15 декабря 1887 года. – Екатеринослав, 1888.
22. Постановления XXV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 14 декабря 1890 года с приложениями. – Екатеринослав, 1891.
23. Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1895 года с приложениями. – Екатеринослав, 1896.
24. Постановления XXXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 16 декабря 1897 года с приложениями, – Екатеринослав, 1898.
25. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLI очередной 1906 года сессии (с 1 декабря по 13 декабря 1906 г.). – Екатеринослав, 1907.
26. **Прокопенко Л. Л.** Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.
27. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. / сост. под ред. П. К. Соколова. – Екатеринослав, 1914. – Т. I. – 1866–1889 гг.
28. **Смирнова Е. М.** Вспомогательный медицинский персонал на земской службе [Електронний ресурс] / Е. М. Смирнова. – Режим доступу: http://historymedjournal.com/volume/number_3/3-2014__Smirnova_Vspomogat%20med%20personal.pdf. – Заглавие с экрана.
29. **Черемісін О. В.** Місцеве самоврядування Півдня України в організації медичної допомоги населенню XIX століття / О. В. Черемісін // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 41–50.

Надійшла до редколегії 12.05.2016

УДК 377.3(477.63)«19»

С. Л. Прокопенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПЕРШЕ КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Висвітлено передумови створення 1-го Катеринославського комерційного училища та основні напрями його розвитку у 1901–1917 рр.: формування педагогічного колективу, організація навчально-виховного процесу, розвиток матеріальної бази, джерела фінансування. Особливу увагу приділено діяльності опікунської ради та педагогічного комітету училища.

Ключові слова: Катеринославське комерційне училище, купецьке товариство, опікунська рада, педагогічний комітет.

С. Л. Прокопенко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПЕРВОЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЕ КОММЕРЧЕСКОЕ УЧИЛИЩЕ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Освещены предпосылки создания 1-го Екатеринославского коммерческого училища и основные направления его развития в 1901–1917 гг.: формирование педагогического коллектива, организация учебно-воспитательного процесса, развитие материальной базы, источники финансирования. Особое внимание уделено деятельности попечительского совета и педагогического комитета училища.

Ключевые слова: Екатеринославское коммерческое училище, купеческое общество, попечительский совет, педагогический комитет.

S. L. Prokopenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

FIRST KATERYNOSLAV COMMERCIAL COLLEGE: FORMATION AND DEVELOPMENT

The prerequisites for the creation of the First Katerynoslav commercial college and the main directions of its development in 1901–1917 are explained. Considerable attention is paid to the analysis of the first stage of the formation of the college (June 1899 – June 1901), when the basic organizational issues were resolved. They were related to the opening of the college: the merchant society was created, the Board of Trustees was elected, a special charge of guild and industrial certificates on college was introduced, a plot of land was given and the construction of the premises started, the Statute of the College

was approved and its Director was appointed. On the consideration of the activities of the College on the second stage the main formation of the teaching staff, organization of the educational process, development of material resources, funds sources: income from industrial and trading fees, tuition fees and charitable contributions are described. Special attention is paid to the activities of the Trusteeship Council and the pedagogical Committee of the school.

Keywords: Katerynoslav commercial college, merchant society, Board of Trustees, pedagogical Committee.

В останні роки посилюється інтерес дослідників до історії розвитку середньої освіти Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Ці питання розглядаються як у загальному контексті діяльності земств та міського самоврядування (О. С. Дворецька, А. І. Лохматова, С. Й. Татарінов), так і в плані дослідження становлення та розвитку окремих навчальних закладів (С. І. Козиряцька, В. Д. Мирончук, М. П. Чабан, Т. А. Чуднова). Значне місце висвітленню розвитку середньої освіти в Катеринославі відведено також в історії Дніпропетровського національного університету та нарисах історії Дніпропетровська, що побачили світ у різні часи. Разом з тим, розвитку 1-го Катеринославського комерційного училища присвячені лише декілька статей (В. І. Лазебник [8] та М. П. Чабана [11; 12]) у періодичних виданнях.

Метою дослідження є висвітлення передумов створення 1-го Катеринославського комерційного училища та основних напрямів його розвитку у 1901–1917 рр., зокрема розкрити процес формування педагогічного колективу, особливості організації навчально-виховного процесу, охарактеризувати розвиток матеріальної бази училища та джерела його фінансування, з'ясувати роль опікунської ради та педагогічного комітету в розвитку училища.

Кінець XIX – початок XX ст. позначилися активним розвитком комерційної освіти в Україні. У квітні 1896 р. з ініціативи міністра фінансів С. Ю. Вітте Державна рада прийняла Положення про комерційні навчальні заклади, у тому числі комерційні училища – новий тип навчальних закладів, які, даючи хорошу підготовку в галузі спеціальних наук (на які відводилось 5–6 % навчального часу), водночас краще, ніж будь-яка інша середня школа (гімназії, реальні училища) виконували завдання загальної середньої освіти. У 1897 р. в Росії було відкрито перші п'ять комерційних училищ, а наприкінці XIX ст. тільки в Україні їх діяло вже шість [2, с. 124; 7].

Ініціатива відкриття комерційного училища в Катеринославі належала окружному інспектору міністерства фінансів Д. Д. Мореву, який, перебуваючи у червні 1899 р. в Катеринославі, звернувся до

міського голови І. Г. Грекова, губернатора князя П. Д. Святополк-Мирського, колишнього свого слухача, купця І. І. Тіссена, відомого катеринославського підприємця М. С. Копилова, з проханням надати сприяння започаткуванню в місті комерційного училища. 20 червня 1899 р. губернатор скликав нараду представників міста, губернського і повітового земств та місцевого купецтва. На зборах були присутні: міський голова І. Г. Греков, гласний міської думи А. Я. Толстіков, купці 1-ї та 2-ї гільдій Я. Г. Гололобов, М. Ю. Карпас, М. С. Копилов, М. В. Майданський, Ф. Н. Мірошніченко, С. П. Палей, І. І. Тіссен та голова губернської земської управи В. І. Карпов. Було вирішено звернутися до місцевої громадськості і торговельно-промислових закладів з відозвою про пожертвування для утворення фонду на будівництво будівлі училища та його обладнання [3, с. 7–8].

З учасників засідання була утворена комісія під головуванням князя П. Д. Святополк-Мирського, яка мала забезпечити проведення всіх заходів щодо відкриття училища і його матеріального забезпечення. 16 вересня 1899 р. відбулися перші купецькі збори у складі 52 купців Катеринослава, на яких було вирішено відкрити комерційне училище і встановити особливий збір з гільдейських і промислових свідоцтв на його користь. У свою чергу міська дума у жовтні 1899 р. за пропозицією А. Я. Толстікова асигнувала на будівництво приміщення 25 тис. крб. Значні суми на облаштування училища дали катеринославські губернське й повітове земства (відповідно 6 та 18 тис. крб.) [3, с. 9, 12].

На зборах купецтва 8 листопада 1899 р. за зразком статуту 1-го Київського комерційного училища було затверджено проект статуту майбутнього училища, який за сприяння П. Д. Святополк-Мирського 22 квітня 1900 р. був затверджений міністром фінансів С. Ю. Вітте. 2 травня 1900 р. було утворено купецьке товариство, а купецьким старостою обрано А. Я. Толстікова. 27 серпня 1900 р. збори купецького товариства обрали склад опікунської ради училища: головою Ради майже одногосло було обрано А. Я. Толстікова, а членами ради – М. Ю. Карпаса, М. С. Копилова, М. В. Майданського, Д. В. Пчолкіна, І. І. Тіссена, і кандидатами до них А. Я. Кудрявцева, М. М. Мірошніченка, С. Ф. Палія та А. Д. Шершевера.

Крім того, за обранням Катеринославської міської думи, до складу опікунської ради увійшов в якості представника міста І. М. Алексеєнко. У вересні склад ради був затверджений міністром фінансів. Що стосується встановлених купецьким товариством, а потім і міською думою, зборів з торговельних документів, то вони були затверджені міністерством 8 березня 1901 р., причому міністерство відокремило встановлення тимчасових зборів на 6 років від постійних, встановлених на весь час існування комерційного училища [3, с. 13–14].

На першому засіданні опікунської ради 17 листопада 1900 р. було прийнято рішення клопотатися перед Катеринославської міською думою про відведення для спорудження будівлі училища ділянки на Острожній площі, де був циклодром, розміром у 50 сажнів у ширину і завдовжки відповідно до розміру ділянки по вул. Польовій (нині пр. Кірова). Але, Дума своїми рішеннями від 18 грудня 1900 р. та від 16 серпня і 18 липня 1901 р., надала іншу ділянку розміром 2 421 кв. саж., прилеглу до міського саду з боку Острожної площі, поруч з міським розплідником (праворуч від нинішнього Ділового центру). Спочатку передбачалося тимчасово розмістити училище в будинку А. І. Гурєєва на Троїцькій площі, але виявилася низка незручностей, тому рада вирішила побудувати тимчасову будівлю на відведеній ділянці. 7 квітня 1901 р. у присутності І. М. Алексеєнка, А. Я. Толстікова, І. І. Тіссена відбулася розбивка місця під майбутню будівлю училища, а 19 квітня було розпочато й саме будівництво. Воно відбувалося під наглядом голови опікунської ради А. Я. Толстікова і членів Ради М. Ю. Карпаса і І. І. Тіссена підрядником Х. І. Розенбергом під керівництвом міського архітектора Д. С. Скоробогатова [3, с. 14].

Важливою проблемою був вибір керівника нового навчального закладу. Опікунська рада, розглянувши низку кандидатур на посаду директора училища, у квітні 1901 р. зупинила свій вибір на колезькому раднику А. С. Синявському, який займав посаду директора Білостоцького комерційного училища. А. С. Синявський – відомий український педагог, історик, географ, статистик, закінчив Київський університет, був учнем В. Б. Антоновича й товаришем М. С. Грушевського, учасником української студентської громади в Києві, а потім в Одесі, прихильником ідей М. П. Драгоманова. Після закінчення університету продовжував студії в Новоросійському (Одеському) університеті та за кордоном (Німеччина). Набув значний досвід роботи, працюючи в 1893–1898 рр. в Одеському і Варшавському університетах, потім директором комерційного училища в Білостоку. Після закінчення навчального року А. С. Синявський височайшим наказом по цивільному відомству від 1 червня 1901 р. був переведений на посаду директора Катеринославського комерційного училища [4, с. 23; 5, с. 19].

Офіційне відкриття Катеринославського комерційного училища відбулося 17 вересня 1901 р. у день Святих Віри, Надії, Любові та матері їх Софії. Принципи організації навчального процесу та в цілому діяльності училища визначав його Статут. Відповідно до Статуту метою училища визначалося «надання учням загальної і комерційної освіти». Навчання було розраховане на сім років, з яких п'ять класів мали бути загальними і два – спеціальними. В училищі мали викладатися: Закон Божий, російська мова і словесність, французька і німець-

ка мови, історія, географія, математика, фізика, природнича історія, комерційна арифметика, бухгалтерія теоретична і практична, комерційна кореспонденція російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство переважно торговельне й промислове, хімія і товаровознавство з технологією, а також проводилися практичні заняття в лабораторії з хімії і товаровознавства, комерційна географія, каліграфія, малювання і гімнастика. Обсяг викладання предметів і розподіл їх по класах визначався навчальним планом і програмами, які складалися опікунською радою і подавалися нею на затвердження міністра фінансів. Навчальний рік починався з 16 серпня і тривав до 1 червня [14, с. 2–3].

Статут визначав, що до училища мали прийматися переважно діти катеринославського купецтва без різниці віросповідання, якщо залишалися вільні місця, то учнями могли стати діти інших станів мешканців Катеринослава. В останню чергу приймалися діти іногородніх батьків, але перевага надавалася дітям купців. До першого класу приймалися діти з 10-літнього віку, але не старше 12 років. Вимоги до рівня знань встановлювалися відповідно до вимог до вступників до першого класу реального училища. Учнями підготовчого класу могли стати діти не молодше 8 і не старше 11 років. Обсяг знань, необхідних для прийому у підготовчий клас, встановлювався педагогічним комітетом і через опікунську раду подавався на затвердження міністра фінансів. Передбачалося, що в підготовчих і загальних класах мало бути не більше 40 учнів, а в спеціальних не більше 30. У разі більшої кількості учнів класи поділялися на паралельні відділення. Учні, які успішно закінчували повний курс училища, отримували звання особистого почесного громадянина, тим, хто закінчував з відзнакою, надавалося звання кандидата комерції [14, с. 3–5].

Загальне завідування справами училища покладалося на опікунську раду у складі голови і п'яти членів, які обиралися купецтвом міста на 3 роки, директора та інспектора училища, а також одного члена, якщо такий буде призначений міністром фінансів. Крім них до складу ради входив, як зазначалося, представник від міста. Голова і члени ради мали право відвідувати заняття і перевідні та випускні випробування. Причому свої зауваження вони вносили на розгляд опікунської ради, не роблячи ніяких розпоряджень або зауважень безпосередньо від себе.

Рада мала здійснювати: укладання контрактів на постачання необхідних для училища предметів, на здійснення будівельних і ремонтних робіт; турбуватися про кошти і добробут училища; завідування й розпорядження коштами і майном училища, а також встановлення порядку прийому, зберігання, витрачання і контролю коштів; складання щорічних кошторисів і звітів та надання їх на затвердження зборам

купецького стану; обрання директора і інспектора училища; розгляд подання директора про прийняття посадових осіб в училище і подання в належних випадках їх на затвердження департаменту торгівлі й мануфактур міністерства; обрання зі свого складу одного члена для участі у засіданнях педагогічного комітету училища; звільнення від плати за навчання до 10 % бідних учнів; розгляд клопотань про призначення стипендій, заснованих купецтвом або благодійниками тощо. Опікунська рада мала збиратися не рідше одного разу на місяць. На допомогу опікунській раді у господарських справах засновувався господарський комітет у складі 1-2 членів опікунської ради, директора і інспектора училища та двох викладачів [14, с. 6–8].

Безпосереднє завідування училищем покладалося на директора, на допомогу якому призначався інспектор. Директор і інспектор училища обиралися опікунською радою з числа осіб, які мали вищу освіту і досвід роботи у комерційних училищах не менше 5 років, і затверджувалися на посаді міністром фінансів. На директора покладалося: головування у педагогічному комітеті; участь у засіданнях опікунської ради і господарського комітету; добір законовчителів, викладачів, наглядачів та інших посадових осіб і подання їх у належних випадках через опікунську раду до департаменту торгівлі й мануфактур для затвердження на посаді; подання через опікунську раду до департаменту торгівлі й мануфактур штатних викладачів до вищих окладів жалування; атестація викладачів та інших осіб і подання їх до нагород, чинів і пенсій; складання щорічних звітів про стан навчальної частини і подання їх, після розгляду педагогічним комітетом, через опікунську раду до департаменту торгівлі й мануфактур; прийняття і звільнення нижчих службовців тощо. Директор та інспектор училища, за бажанням, могли викладати в училищі один з предметів, але не більше 8 уроків на тиждень [14, с. 9–10].

Штатні викладачі були зобов'язані викладати не менше 12 уроків на тиждень. Безпосередній нагляд за успіхами і моральністю учнів покладался на спостерігачів, які обиралися або з числа викладачів, або з осіб, які мали право викладати в комерційних училищах. При призначенні на посади спостерігачів, вони мали викладати якийсь предмет. Кожний спостерігач керував одним або двома класами, присвячуючи керівництву не менше половини усіх навчальних годин на тиждень. У Статуті підкреслювалося, що ніхто з осіб, які працюють в училищі, не мають права утримувати підготовчі пансіони для вступу в училище, готувати вступників до училища і давати приватні уроки учням училища, а також тримати учнів у себе на квартирах [14, с. 11].

До складу педагогічного комітету училища, очолюваного директором, входили інспектор, законовчитель і всі викладачі училища. До повноважень комітету входило: прийом учнів і перевірка їх із класу в

клас; обговорення успіхів, поведінки і старанності учнів; визначення нагород учням, які відзначилися успіхами і поведінкою; присудження атестатів учням, які закінчили курс; присудження звання кандидатів комерції і медалей учням, що закінчили курс із відзнакою; відрухування учнів з училища і видача свідоцтв тим, хто вибув до закінчення курсу; призначення випробувань при переході з класу в клас і розподіл викладання навчальних предметів по днях і годинах на підставі затвердженої таблиці тижневих уроків; вибір підручників і посібників та вибір книг для бібліотеки з числа схвалених міністерством народної освіти і духовним відомством, або ж дозволених департаментом торгівлі й мануфактур, і предметів для поповнення кабінетів; розробка правил для учнів і стягнення з них; складання інструкцій для спостерігачів та викладачів; розгляд річних звітів з навчальної та виховної частин тощо [14, с. 12–13].

Педагогічний комітет у повному складі збирався для обговорення справ, що стосувалися всього училища, справи ж, які торкалися окремих класів або викладання окремих предметів, могли обговорюватися в комісіях комітета, які збиралися під головуванням директора або інспектора і складалися з викладачів окремих класів і предметів. Їх рішення затверджувалися педагогічним комітетом. Так, у 1903/1904 навчальному році відбулося 23 засідання педагогічного комітету у повному складі, 16 засідань предметних і класних комісій і 12 засідань інших комісій. У 1904 р. з ініціативи А. С. Синявського було створено також раду батьків [3, с. 125; 9, с. 38; 14, с. 12–13].

У червні 1901 р. розпочалася організаційна діяльність щодо відкриття училища: добір педагогічного складу, прийом заяв від бажаючих вчитися в училищі, видання програм тощо. Кістяк першого складу викладачів на момент відкриття училища був в основному сформований з викладачів Білостоцького комерційного училища, директором якого був А. С. Синявський (Л. М. Реформатський – викладач російської мови, В. Х. Ендерт – німецької мови, М. А. Довгялло – математики, А. І. Кобиличний – чистописання і малювання, Е. Е. Гофман – гімнастики і ручної праці). У подальшому, по мірі становлення училища, до них приєднувалися інші досвідчені педагоги.

Училище відзначалося добре організованим навчальним процесом. Першорядну роль у цьому відігравав хороше підібраний склад висококваліфікованих викладачів-українців, серед яких були Є. С. Вировий, Д. І. Дорошенко, П. С. Єфремов, Б. Ф. Павловський, В. Є. Петрушевський, І. М. Труба, В. А. Харцієв, Г. Г. Черняхівський. Достатньо згадати видатного українського історика Д. І. Дорошенка. Після закінчення у 1909 р. історико-філологічного факультету Київського університету А. С. Синявський запросив його за порадою Є. Х. Чикаленка до роботи в училищі.

Однак катеринославський губернатор не затвердив Д. І. Дорошенка на посаді викладача як відомого вже на той час «мазепинця». Директору училища довелося вжити найрізноманітніших заходів впливу, щоб поладити справу. Прикладом для вчительських кадрів став директор училища, який мав великий педагогічний хист і з любов'ю викладав комерційну географію, комерційну статистику, політичну економію, історію та ін. Високому навчальному рівню викладання сприяли й прекрасно устатковані предметні кабінети: хімічний, природничих наук, спеціальний клас креслення та малювання [4, с. 23; 13, с. 529].

Головними завданнями училища, які педагогічний комітет від початку ставив, були: 1) зміцнення і розвиток особистої ініціативи і самостійності учнів; 2) забезпечення гармонійного розвитку особистості і прояв її індивідуальності. В основу викладання було покладено пробудження в учнів любові до книги і знань та інтересу до самостійної праці [3, с. 100].

Слід зазначити, що Катеринославське комерційне училище стало піонером багатьох удосконалень педагогічної справи, які потім запозичувалися іншими навчальними закладами міста. Орієнтуючись на досягнення педагогічної науки і кращої європейської практики, в училищі було запроваджено багато новацій, зокрема переглянуто все, починаючи від парт (система співвідношення зросту, дистанція і диференціація) до зошитів, запроваджена система детальних характеристик замість балів, особливі форми бланків, журналів, відомостей, відповідно до поставлених завдань. В училищі вперше була вироблена система позашкільного читання, самостійних робіт (дві роботи щорічно з улюблених предметів), створення учнівської громадськості, літературно-наукових гуртків, видання журналів, організація літературних читань і співбесід, фізичне виховання. Педагогічний колектив, долаючи механічне зазубрювання, схоластичність викладання, запроваджуючи наочність та удосконалені методи викладання, сприяв привчання учнів до самостійної праці, активності у роботі і давав міцні знання, які можна було використовувати у житті [3, с. 32–33].

Про свої новації училище неодноразово доповідало на різного роду форумах, зокрема, на нараді директорів і представників комерційних училищ, яку проводило у 1902 р. Міністерство фінансів (було експоновано прийняту в училищі систему медичного огляду учнів, дослідження їхнього психічного стану, зразки зошитів, самостійних робіт учнів, навчальні плани училища з пояснювальною запискою, в якій викладалися основні принципи школи тощо). Система постановки викладання і виховання в училищі, у тому числі викладання спеціальних предметів, була представлена наступного 1903 р. на 3-му з'їзді російських діячів з технічної і професійної освіти та на Облас-

ній виставці в Катеринославі у 1910 р. Упродовж 1903–1914 рр. училище здійснило 25 видань, зокрема програми, звіти, плани, каталоги, збірники науково-педагогічних праць [3, с. 35–38; 4, с. 24].

Тобто, училище було знаним не тільки у нашому місті, але й у всій імперії. Саме тому, багато викладачів перейшли на роботу до московських середніх навчальних закладів (М. Л. Бродський, С. І. Зандер, А. І. Кобиличний, Л. М. Реформатський, І. М. Соловйов), В. І. Пічета, майбутній академік, став працювати приват-доцентом Московського університету. На посади керівників навчальних закладів були обрані І. Я. Акінфієв (Олександрівське комерційне училище), В. В. Олександрів (Єлисаветградське, пізніше Симферопільське комерційні училища), П. О. Доманицький (Катеринославське жіноче комерційне училище С. І. Степанової), В. І. Харцієв (Єлисаветградське комерційне училище), В. Г. Морачевський (Криворізьке комерційне училище), М. А. Довгялло (Новомосковська чоловіча гімназія), Г. Л. Вельш (Гнедінське ремісниче училище), І. Ф. Алдирєв (учительська семінарія) та ін. Крім цього, О. Л. Фовицький, І. Ф. Вертоградов, В. В. Бонч-Бруєвич стали на чолі заснованих ними навчальних закладів [3, с. 53].

Узагалі, слід відзначити, що час від відкриття училища у 1901 р. і до 1906 р. характеризувався швидким розвитком училища як щодо складу учнів і викладачів, так і розвитку матеріальної бази. Училище розпочало свою роботу у новозбудованому тимчасовому одноповерховому дерев'яному, обкладеному цеглою корпусі. Проте воно дуже швидко розвивалося і кожного року під час канікул приходилося добудовувати по декілька нових класів, унаслідок чого була забудована майже вся ділянка. Стало зрозумілим, що вона замала для побудови нового капітального приміщення [3, с. 17, 23, 32].

Опікунська рада почала клопотатися про виділення більшої ділянки землі. Постановою міської думи від 22 травня 1903 р. училищу була відведена інша, удвічі більша ділянка на розі вул. Польової, пр. Пушкіна і вул. Козачої (нині вул. Старокозацька). Попередня ділянка з будівлями училища вартістю 80 тис. крб. передавалися місту з виплатою за них протягом п'яти років 20 тис. крб. Первісний проект будівлі, підготовлений А. С. Синявським, в якому враховувалися усі перспективні потреби училища, оцінювався у 526 тис. крб, проте таких коштів не було.

Остаточний, більш економний проект нової будівлі вартістю 340 тис. крб., розробив міський архітектор Д. С. Скоробогатов. За ініціативи О. Я. Толстікова купецьке товариство прийняло 13 травня 1904 р. рішення про додаткове обкладення торговельних і промислових документів, яке встановлювалося на 6 років і мало дати 120 тис. крб. У липні 1904 р. розпочалося будівництво нового триповерхово-

го приміщення училища, завершене до 1 вересня 1905 р. Величезний пустир, який нагадував звалище, прикрасився гарною будівлею, навколо був розбитий сад, а перед будівлею був облаштований бульвар – тополина алея [3, с. 24–27; 8, с. 2–3].

Всього будівля нараховувала 80 приміщень. Просторі класні кімнати, широкі коридори, чудова актова зала, прикрашена портретами – у медальйонах над вікнами – видатних діячів української історії і культури: Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, Петра Могили, Т. Шевченка, буфети на кожному поверсі, їдальні, вчительські для вчителів, що палять, і для тих, хто не палить. Тут було парове опалення, водопровід, вентиляція, електричне освітлення. Цього було достатньо для розміщення 17 класів (12 основних і 5 підготовчих), в яких навчалося близько 700 учнів і працювало 45 службовців [3, с. 37; 11, с. 22].

Учні носили форму з темно-оксамитовим коміром, червоними кантами на брюках і рукавах чорної тужурки з погонами з вензелем Миколи II, оскільки 6 лютого 1907 р. височайшим повелінням училищу було присвоєно його ім'я [1, с. 108; 3, с. 46 б].

Якщо вести мову про динаміку зростання контингенту учнів, то у червні–серпні 1901 р., коли був оголошений прийом до училища, від бажаючих поступила 651 заява, але у шість класів: молодший підготовчий, старший підготовчий (основне й паралельне відділення), 1-й (основне й паралельне відділення), 2-й класи було прийнято лише 201 учень. Наступного року їх кількість зросла до 275, у 1903 р. – до 359, 1904 р. – до 485. Після побудови нового приміщення чисельність учнів у 1905–1906 рр. досягла максимуму – 638, а потім почала зменшуватися: 1907 р. – 598, 1908 р. – 555, 1909 р. – 534, 1910 р. – 498, 1911 р. – 496 учнів [3, с. 68–78].

Зменшення кількості учнів пояснювалося насамперед розширенням мережі комерційних середніх навчальних закладів як на Катеринославщині (2-ге комерційне училище в Катеринославі, в Олександрівську, Нікополі, Юзівці, Алчевську тощо), так і в містах та містечках сусідніх губерній (Кривий Ріг, Мелітополь, Слов'янськ, Барвенково, Гальбштадт та ін.). Відкривалися також нові гімназії і реальні училища [3, с. 78].

Згідно зі Статутом, як зазначалося, до училища мали прийматися переважно діти катеринославського купецтва. Ця норма завжди витримувалася. Так, у 1905/1906 навчальному році в училищі навчалося 213 дітей купців та 9 дітей почесних громадян, другою за чисельністю категорією були діти міщан – 211, потім діти дворян і чиновників – 93, селян – 72, інших станів – 19, іноземних підданих – 8. Як і передбачав Статут, у підготовчих і молодших класах нараховувалося 39–43 учні, а в старших – близько 30. Причому у старшому класі на-

вчалися діти у віці від 16 до 21 року. Перший випуск в училищі відбувся у 1906 р., коли його закінчили 43 учні, а за перші десять років – до 1911 р. – з його стін вийшло 229 випускників [3, с. 87, 91; 10, с. 18].

Оскільки комерційні училища за своїм прямим призначенням мали готувати своїх випускників до практичної діяльності в якості всебічно освічених працівників, а також до найбільш продуктивної роботи у вищих навчальних закладах, вони повинні були неодмінно мати добре обладнані хімічні лабораторії, кабінети товарознавства, приміщення для практичних занять із природознавства і фізики, статистичні кабінети, класи ручної праці тощо, тобто такі структури, яких зовсім не мали гімназії і, навіть, реальні училища. І, дійсно, Катеринославське комерційне училище мало навчальні кабінети і лабораторії, оснащені за останнім словом техніки і шкільної гігієни, багату бібліотеку, колекції мінералів і місцевих металевих виробів тощо [2, с. 125; 3, с. 134–135].

Їх обладнанню та поповненню постійну увагу приділяли і педагогічний комітет, і опікунська рада. Так, лише протягом перших п'яти років для фундаментальної бібліотеки було закуплено 1 982 назви книг (3 113 томів), а для учнівської – 2 858 назв (3 525 томів), загальною вартістю 6 410 крб. [10, с. 32–33].

Основних джерел фінансування витрат на зміцнення матеріальної бази і утримання училища було три: доходи від промислових і торговельних зборів, плата за навчання і благодійні внески. У 1901/1912 навчальних роках від промислових і торговельних зборів надійшло 374 415 крб., у тому числі на побудову будівлі училища – 199 970 крб. і на утримання училища – 174 445 крб. [6, с. 2, 28].

Плата за навчання була встановлена у підготовчих класах у розмірі 100 крб., у молодших – 125 і в 7-му – 150 крб. В окремі роки вона ставала основним джерелом, як наприклад у 1905/1906 навчальному році, коли від учнів поступило 68,9 тис. крб., або 35 % усіх доходів. У цілому ж, скажімо, за 1901/1912 навчальні роки плата за навчання склала 593 655 крб. За цей же період надійшло 138 080 крб. благодійних внесків [6, с. 14–24, 27, 29; 10, с. 30].

Отже, протягом першого етапу (червень 1899 р. – червень 1901 р.) були вирішені основні організаційні питання, пов'язані з відкриттям Катеринославського комерційного училища: створено купецьке товариство, обрана опікунська рада, запроваджено особливий збір з гільдейських і промислових свідоцтв на училище, виділена ділянка землі і розпочато будівництво приміщення, затверджено Статут училища і призначено його директора. За наступні півтора десятка років перше Катеринославське комерційне училище досягло значних успіхів. Значною мірою вони обумовлювалися діяльністю опікунської ради та педагогічного комітету, а також особистістю директора училища.

Бібліографічні посилання

1. Дніпропетровськ: віхи історії / гол. ред. С. А. Квітка. – Д., 2001.
2. Дніпропетровськ: минуле і сучасне / А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазебник та ін. – Д., 2001.
3. Екатеринославское коммерческое училище имени государя императора Николая II-го. За десятилетие (к истории училища). – Вып. 1. – Екатеринослав, 1911.
4. Історія Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.
5. Катеринослав-Дніпропетровськ – 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Вид. 2-ге. – Д., 2001.
6. К отчету о приходе и расходе сумм, поступивших на постройку здания, содержание и оборудование Екатеринославского имени императора Николая II-го коммерческого училища с 1901/2 по 1912/13 уч. год. – Екатеринослав, 1913.
7. Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н. Н. Кузьмин. – Челябинск, 1971.
8. Лазебник В. Оценок «коммерсантам» не ставили: сто лет назад в Екатеринославе открылось одно из лучших коммерческих училищ того времени / В. Лазебник // Наше місто. – 2001. – 3 жовтня.
9. Отчет о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1903-1904 учебный год. – Екатеринослав, 1904.
10. Отчет о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1905-1906 учебный год. – Екатеринослав, 1907.
11. Чабан Н. Купцы, дворцы и коммерсанта / Н. Чабан // Апелсин. – 2002. – № 3. – С. 20–23.
12. Чабан Н. Училище для буржуазии / Н. Чабан // Апелсин. – 2004. – № 3. – С. 18–21.
13. Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська. – К., 1993.
14. Устав Екатеринославского коммерческого училища, основанного екатеринославским купечеством. – Екатеринослав, 1900.

Надійшла до редколегії 19.05.2016

УДК 94 (477) «1918/1920»

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. П. КАРПОВ – ПЕРШИЙ ВИБОРНИЙ РЕКТОР КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Розглянуто життя і діяльність видатного гістолога і філософа професора В. П. Карпова у період, коли він перебував на посаді ректора Катеринославського університету (1918–1920). Наведено джерела, у тому

© Савчук В. С., 2016

числі й архівні, які свідчать про роль В. П. Карпова у розбудові Катеринославського університету і збереженні його кадрового складу. До наукового обігу введено нові джерела, які розкривають духовний світ видатного медика та філософа.

Ключові слова: В. П. Карпов, Катеринославський університет, ректор, діяльність, світогляд ученого.

В. С. Савчук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В. П. КАРПОВ – ПЕРВЫЙ ВИБОРНЫЙ РЕКТОР ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Рассмотрены жизнь и деятельность выдающегося гистолога и философа профессора В. П. Карпова в период его пребывания на посту ректора Екатеринославского университета (1918–1920). Представлены источники, в том числе и архивные, которые свидетельствуют о роли В. П. Карпова в развитии Екатеринославского университета и сохранении его кадрового состава. В научный оборот введены новые источники, раскрывающие духовный мир выдающегося медика и философа.

Ключевые слова: В. П. Карпов, Екатеринославский университет, ректор, деятельность, ректор, мировоззрение ученого.

V. S. Savchuk

Oles Honchar Dniepropetrovsk National University

V. P. KARPOV – FIRST RECTOR EKATERYNOSLAVSKY UNIVERSITY

A brief overview of the major historiographical works was given, which reveal the dates of the life and work of V. P. Karpov. The possible causes for the move of V. P. Karpov to Ekaterinoslav were elucidated. The life and work of the outstanding histologist and philosopher professor V. P. Karpov during his stay in the post of rector Ekaterinoslav University (1918 – 1920) were examined. The sources, including archival, which indicate the role of V. P. Karpov in the development University of Ekaterinoslav and preservation its staff were presented. The first time introduced into scientific sources, highlighting the celebration of the scientific communities of Yekaterinoslav in 1918 the 25th anniversary of the scientific and public work of the scientist. It is shown that house of V. P. Karpov was for scientific intelligentsia of Ekaterinoslav its informal unifying center. New sources that reveal the spiritual world of the outstanding physician and philosopher were introduced. In particular, the memories Polish physician and professor of the University of Ekaterinoslav and Ekaterinoslav Medical Institute V. Ts. Tomashevich.

Keywords: V. P. Karpov, Ekaterynoslavsky University, the activity, the rector, outlook of scientist.

Історія Катеринославського університету (нині Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара) тісно пов'язана з іменами тих, хто у перші роки його створення стояв біля керма університету й безсумнівно увійшов в історію його становлення і розвитку. Серед них були і видатні вчені, і партійні діячі, і представники робітничого класу, й багато інших. Не про всіх ми зараз володіємо повною інформацією про їх внесок у розбудову університету.

Кожен з періодів існування університету цікавий своїми сюжетами. Але безсумнівно наші погляди насамперед зосереджуються на ректорах-керівниках, які були першими. Оминаючи в цій статті постать М. М. Лебедева – першого ректора Катеринославського університету, звернемось до постаті В. П. Карпова – першого *виборного* ректора, який змінив на цій посаді М. М. Лебедева.

Автор статті разом із П. І. Гнатенком (відомим українським філософом) в одній з газетних публікацій у 1990-ті рр. вже звертався до цієї постаті, але мета тієї статті була дещо іншою. Мета написання ж цієї статті полягає у відтворенні життєдіяльності В. П. Карпова у Катеринославі за часів його перебування на посаді ректора Катеринославського університету. Одразу зазначу, що термін «ректор» вживається у статті, як прийнятий для позначення керівника вищого навчального закладу. Хоча в різні часи ця посада могла мати іншу назву.

Історіографічні напрацювання щодо постаті В. П. Карпова на сьогодні вже не є рідкісними. Серед публікацій відмічу в першу чергу статтю професора, доктора філософських наук С. В. Шевцова «Днепропетровская школа философии: от региона метафизики к метафизике региона» [22], в якій постать В. П. Карпова висвітлюється на тлі становлення і розвитку Дніпропетровської філософської школи, фундатором якої він власне і виступав. Як зазначає автор статті «Дух академичности, синтетичного подхода к проблеме, строгости научных исследований заложен Владимиром Порфирьевичем в основании Днепропетровской школы философии» [22, с. 114]. Нещодавно з-під пера Л. С. Семенової вийшла стаття, присвячена пам'яті В. П. Карпова [15], в якій автор наводить цікаві сюжети з життя і діяльності вченого у Катеринославі, але переважно за період його перебування на посаді першого ректора Дніпропетровської державної медичної академії (надалі державного медичного інституту). Однак автор не торкається його діяльності на посаді ректора Катеринославського університету.

Інформація про В. П. Карпова міститься також у деяких інших публікаціях, зокрема в «Новій філософській енциклопедії» [5], в якій на жаль наводяться не точні дані про його діяльність у Катеринославі. Наприклад повідомляється, що ректором Катеринославського університету він перебував з 1918 по 1925 рр. і був його першим ректором,

забуваючи про М. Лебедева. Ці відомості повторюються у низці інших видань.

Відомості про В. П. Карпова та його життєвий шлях наводяться також у низці ювілейних видань, які вийшли до відповідних ювілейних дат, пов'язаних з історією Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара та Дніпропетровської державної медичної академії [1; 6; 7; 10], матеріалах з історії розвитку гістології [3; 17], біографічних словниках та енциклопедичних виданнях [2; 12–14], спеціально присвячених В. П. Карпову публікаціях [4; 15; 16].

Тим не менше більш деталізований розгляд життя і діяльності В. П. Карпова у період його перебування на посаді керівника Катеринославського університету відсутній, що і є предметом нашого дослідження. Зрозуміло, що повністю «вирвати» цей період життя з загального контексту життєдіяльності вченого і організатора вищої освіти неможливо. Тому ми будемо звертатися і до сюжетів, дія яких розгорталася за межами зазначеного періоду.

У дослідженні були використані як напрацювання попередніх дослідників життя і діяльності В. П. Карпова, так і джерела, виявлені нами, у тому числі й архівні [9; 18–21; 23].

Отже, перше питання, яке потребує відповіді: чому, коли і в якому статусі В. П. Карпов з'являється у Катеринославі. В. П. Карпов – учень видатного гістолога І. Ф. Огнєва, який очолював у Московському університеті кафедру гістології та ембріології. Із 1911 по 1916 рр. виконуючим обов'язки завідувача кафедри був призначений В. П. Карпов. Але, як зазначає дослідниця історії розвитку гістології в Московському університеті, неофіційно кафедрою керував І. Ф. Огнєв, який продовжував свою роботу на кафедрі після подовження терміну служби на 5 років «з викладанням гістології та керуванням Гістологічним інститутом» [3]. Справа в тому, що відповідно до університетського статуту після 30 років роботи він у березні 1911 р. мав піти на заслужений відпочинок, але за рішенням міністра освіти служба була продовжена ще на 5 років, а потім ще на 5 років.

Дослідниця коментує цю ситуацію так: «В период с 1911 г. по 1916 г., когда И. Ф. Огнев после 30-летней выслуги был оставлен на кафедре, но не избран заведующим, В. П. Карпов в 1914 г. был назначен исполняющим должность заведующего кафедрой. В это же время он был назначен также профессором (быв. ординарным профессором) по кафедре гистологии и эмбриологии. Надо отметить и тот факт, что оставшийся при кафедре гистологии и эмбриологии профессор И. Ф. Огнев в качестве заведующего Гистологическим институтом фактически оставался руководителем этой кафедры. С 1911 г. по 1916 г. кафедра гистологии и эмбриологии официально являлась вакантной» [3].

Зазначене дозволяє припустити, що саме така ситуація викликала у квітні 1916 р. подання В. П. Карпова у відставку і переїзд до Катеринослава. Відмітимо, що ця обставина не зруйнувала гарні відносини між вчителем і учнем на підтвердження чого наведу витяг з листа В. П. Карпова від 16 серпня 1925 р. І. Ф. Огнєву з нагоди семидесятирічного ювілею останнього (1925 р.): «Глубокоуважаемый и дорогой Иван Флорович! Позвольте мне, одному из старейших Ваших учеников, принести Вам самое сердечное приветствие в знаменательный день Вашего семидесятилетья и вместе с тем выразить самую искреннюю благодарность за все то, что Вы мне сделали... Я горжусь тем, что принадлежу к этой школе (московській науковій гістологічній школі – В. С.) и был свидетелем ее роста. Пройдя ее, я могу работать и научно, и в области натурфилософии, мог преподавать и организовать, и теперь, на склоне лет, когда наступила пора более объективно и бесстрастно оценивать все пережитое – я вижу, как неизмеримо много обязан и Московскому гистологическому кабинету, т. е. прежде всего – Вам» [11 (Цит. за 3)].

Л. С. Семенова зазначає в якості причини переїзду, що «у той період чимало московських професорів охоче їхало в Україну, бо в Москві було голодно й холодно» [15, с. 157]. Розглянувши вище обставини служби В. П. Карпова свідчать про наявність не однієї, а певної сукупності причин, що викликали переїзд В. П. Карпова до Катеринослава.

Тож у квітні 1917 р. В. П. Карпов приїздить до Катеринослава і очолює кафедру гістології на медичному факультеті Вищих жіночих курсів. За даними Л. С. Семенової В. П. Карпов з дружиною проживали спочатку у флігелі «в глибині подвір'я Алексеевського шпиталю» [Там само]. Надалі вони проживали на вул. Гімназичній (Куйбишева за часів радянської влади, нині – вул. Володимира Винниченка).

В. П. Карпов на час його переїзду до Катеринослава вже був відомим ученим, автором широко відомих книг «Начальный курс гистологии» (витримав сім видань, останнє – в 1931 р.), «Очерк общей теории микроскопа в ее историческом развитии», «Витализм и задачи научной биологии в вопросе о жизни», «Основные черты органического понимания природы» та інші. Цікаво, що 5-те видання підручника з гістології було надруковано на теренах України, у Харкові.

Влітку 1918 р. на базі Вищих жіночих курсів було створено Катеринославський університет не як державний, а як приватний. У першу чергу причиною цього стало вирішення проблеми матеріального забезпечення університету, яке взяло на себе місто.

Першим (призначеним) ректором Катеринославського університету став професор М. Й. Лебедев. Вибори керівництва університету відбулися 1 (14) вересня 1918 р., за результатами яких ректором був обраний В. П. Карпов.

У Катеринославському університеті В. П. Карпов керував створеною на базі Олександрівського шпиталю кафедрою гістології. Кафедра ця виникла ще у 1917 р. (за часів Вищих жіночих курсів) після переїзду В. П. Карпова до Катеринослава. Вчений на той час був вже відомим філософом науки. Є свідчення, що у Катеринославському університеті він керував і кафедрою філософії [22]. Але це твердження потребує уточнення. Лекції В. П. Карпова завжди вражали глибоким проникненням у сутність питання, його філософським осмисленням, були довершеними за формою.

Зазначу, що це був рік, коли виповнювалося 25 років науково-педагогічної діяльності Володимира Порфирійовича Карпова. І хоча час був суворий, місцева влада й інтелігенція в цей день щиро привітали вченого і педагога з цією знаменною для нього датою.

Періодична преса того часу зберегла невідомі на сьогодні свідчення глибокої шани В. П. Карпова і як людини, і як вченого, і як педагога. 17 (4) грудня у приміщенні хімічного корпусу Катеринославського гірничого інституту відбулося урочисте засідання з цього приводу, на якому головував відомий медик, професор М. О. Кабанов. Як писав кореспондент, «нааявними були весь науковий світ Катеринослава, представники урядових і державних установ міста» [21, с. 2]. В. П. Карпова після доповіді вітали представники різних установ. Від медичного факультету – професор К. І. Кульчицький, від фізикоматематичного факультету – професор Тимофіїв, від філологічного факультету – професор Ю. А. Фохт, від юридичного факультету – професор Ф. В. Тарановський. І кожний з них знаходив точні слова та образи, щоб передати значимість діяльності В. П. Карпова. Серед тих, хто звернувся з привітальним словом до ректора, були приват-доцент М. М. Марич, представник університету ім. Караваєва І. Я. Акінфієв, представник Вищого єврейського інституту професор С. А. Заборовський, представники санітарно-бактеріологічного інституту, лікарів земської лікарні, голова губернської земської управи та багато інших.

В. П. Карпов щиро подякував усім присутнім за добрі слова на його адресу, зазначивши, що «почув тут надзвичайно багато хорошого, більше ніж заслужив» і зазначив, що він усе життя притримувався трьох принципів. Він говорив, що «якщо у мене що-небудь і домінує, то це любов до наукових ідей. Вони спрямовують моє життя. У своїй інтелектуальній діяльності я ніколи не замикався у колі однієї спеціальності. Почавши з біологічних питань, я переходив до фізики, математики, філософії. Я був «розумовим бродягою», кожного разу із захопленням зустрічаючи нову країну. Я прагну до енциклопедизму.

Другий мій принцип. Я старався самостійно судити про речі і ніколи не приховував цього.

І нарешті третє моє правило – дбайливе ставлення до будь-якої справи... Прошу всіх, хто привітав мене, прийняти мою щирю душевну вдячність і мій низький уклін» [21, с. 3].

Надзвичайно цікавим джерелом для характеристики В. П. Карпова під час його перебування у Катеринославі є спогади відомого польського лікаря, професора В. Ц. Томашевича, який довгий час працював у Катеринославі старшим лікарем губернської земської лікарні, викладав на Вищих жіночих курсах, у Катеринославському університеті та Катеринославському медичному інституті. Він був одним із засновників медичного факультету, тісно спілкувався з багатьма професорами, зокрема й з В. П. Карповим. За його спогадами в будинку В. П. Карпова досить часто збиралися представники катеринославської інтелігенції: лікарі, викладачі та ін. Частіше збиралися лише у професора М. С. Кахіані [23]

В. Ц. Томашевич характеризував В. П. Карпова як неспокійного пошукача правди і сенсу життя. Він зазначав також, що це була мудра й інтелігентна людина, яка дуже сильно переживала сучасні їм події. Тягнувся до молоді і, як згадував В. Ц. Томашевич, серед «нас Карпов не відчував своїх років, а часом здавався навіть молодшим від нас» [23, с. 347]. Він відзначав також, що В. П. Карпов виявив себе і як філософ, був членом Московського товариства філософів.

В. П. Карпов підтримував розвиток нових наукових напрямів у Катеринославському університеті, намагався залучити до викладання і створення нових кафедр відомих катеринославських лікарів. Зокрема, до роботи у Катеринославському університеті був запрошений відомий катеринославський лікар-отоларинголог З. М. Компанеєць. У своїх спогадах дочка З. М. Компанейця наводить цікавий документ, підписаний 17 червня 1920 р. Головою Науково-Навчальної ради університету В. П. Карповим, який засвідчував, що З. М. Компанеєць «состоит Доцентом по кафедре уха, горла и носа Екатеринославского Университета» [9]. Як зазначається в спогадах «батько, нарешті, отримав можливість займатися наукою, тим чим він мріяв займатися все життя і стає всесвітньо відомим вченим» [Там само]. Слід сказати, що З. М. Компанеєць віддав новоствореній кафедрі більшість власного інструментарію, свої медичні меблі, книги, таблиці тощо і фактично на голому місці створив нову кафедру [Там само].

Діяльність В. П. Карпова на посаді ректора була в умовах громадянської війни надзвичайно важкою. Мова не йде навіть про скрутні матеріальні умови. Не вистачало коштів навіть на заробітну плату. Фінансовий стан університету був настільки поганим, що В. П. Карпов 22 травня 1919 р. вимушений був надіслати до народного комісаріату продовольства телеграму: «Следствие отсутствия денег положение Екатеринославского университета катастрофическое преподаватели

голодают учебно-вспомогательные учреждения вынуждены прекратить работу хозяйственная жизнь стала...во избежание... полного краха и развала просим немедленно переслать аванс миллион рублей счет сметы» [18].

На той час Київ нічим не допоміг. А вже влітку 1919 р. місто перейшло до рук Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна. В. П. Карпов у своїх спогадах зазначав, що «з цього моменту почалася страшна пора для Катеринославського університету. Добровольча влада не захотіла визнати Катеринославський університет державним. Вона визнала за такий Сімферопольський і відпустила одноразово невелику суму. У касі університету грошей не було, жалування виплачувати стало нічим, і становище співробітників стало просто критичним. Заняття правда почалися, але тут на зміну білим явився Махно. Півтора місяці місто піддавалося постійному обстрілу з боку білих а всередині його грабували махновці. Заняття волею-неволею припинилися» [8].

На такі важкі часи прийшлося ректорство видатного вченого В. П. Карпова. Восени 1919 р. місто декілька разів переходило від однієї влади до іншої. Осінній семестр взагалі було відмінено. За постановою ради університету вирішено обидва семестри 1919/20 навчального року привести до осені 1920 р. З березня почалися інтенсивні заняття. До середини липня обидва семестри 1919/20 навчального року були завершені.

Тим не менш при В. П. Карпові були зроблені певні кроки для поліпшення стану університету. Опікунська рада університету зверталася з листом від 21 січня 1919 р. до міністра народної освіти з проханням повернути у розпорядження університету Потьомкінський палац, який було реквізовано для потреб військового відомства за розпорядженням квартирно-військового бюро при управлінні коменданта м. Катеринослава. Потреба в цьому будинку для університету була надзвичайною, оскільки будинок Духовної семінарії (зараз це проспект Яворницького, 35), в якому тимчасово проводилися заняття юридичного та історико-філологічного факультетів, був значно пошкоджений гарматним та рушничним вогнем під час боїв на вулицях Катеринослава. Але відповіді на цей лист університет не отримав [19]. Крім того, до Києва на початку 1919 р. їздила делегація від університету з клопотанням про виділення коштів на зведення будинку для університету й відведення Ольгінського притулку під потреби університету. Але покращання справ добитися не вдалося.

В. П. Карпов сприйняв радянську владу, але як свідчать спогади В. Ц. Томашевича, гостро переживав події в країні. Можливо це було відчутно тому, що у 1921 р. комісар медичного інституту в доповіді про політичні настрої професорів і викладачів писав про В. П. Карпова: «Карпов – не совсем ясно, как он в политическом отношении» [20].

Отже, діяльність В. П. Карпова на посаді ректора, яка відбувалася в надзвичайно важких умовах громадянської війни була в першу чергу спрямована на збереження університету як освітньо-наукової інституції, збереження його викладацького складу. А вже на початку 1920 р. медичний факультет Катеринославського університету було перетворено на Медичну академію, а через рік – на самостійний медичний інститут, ректором цих закладів і був В. П. Карпов.

Його подальша діяльність у Катеринославі була надзвичайно плідною і в науковому, і в організаційно-освітньому контекстах. Фактично, він зробив все можливе в тих умовах, щоб зберегти університет та його кадри, став засновником кафедри гістології, за його ініціативи було створено «Екатеринославский медицинский журнал», закладено підвалини дніпропетровської школи філософії тощо. Вийшов він з Катеринослава у 1925 р.

Бібліографічні посилання

1. 50 лет Днепропетровского медицинского института / под ред. И. И. Крыжановской. – К., 1967.
2. Волков В. А. Российская профессура. XVIII – начало XX вв. Биологические и медико-биологические науки: биогр. слов. / В. А. Волков, М. В. Куликова. – СПб., 2003.
3. Гаджиева Чешма Сабир Кызы. История становления гистологии как науки и предмета преподавания на медицинском факультете Императорского Московского университета – Московского университета : дис. ... д-ра биол. наук : 07.00.10 [Электронный ресурс] / Гаджиева Чешма Сабир Кызы. – М., 2006. – 337 с. – Режим доступа: <http://mognovse.ru/cl-gadjieva-cheshma-sabir-kizi.html>
4. Гуркин В. А. Владимир Порфирьевич Карпов / В. А. Гуркин // Вопр. истории естествознания и техники. – 1988. – № 3. – С. 23–29.
5. Гуркин В. А. Карпов Владимир Порфирьевич [Электронный ресурс] / В. А. Гуркин // Новая философская энциклопедия. – Режим доступа: http://platonanet.org.ua/board/novaja_filosofskaja_ehnciklopedija/karpov_vladimir_porfirevich/3-1-0-2501
6. Дніпропетровська державна медична академія. Історія. Сучасність. Особистості / під заг. ред. Г. В. Дзяка. – Х., 2011.
7. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.
8. Карпов В. П. Шесть лет существования Екатеринославского медицинского института / В. П. Карпов // Екатеринославский гор. мед. журн. – 1923. – № 15–16.
9. Компанеєц Е. Былое и фуга. Предисловие, комментарии и публикации Кати Компанеєц [Электронный ресурс] / Е. Компанеєц // Еврейская старина. – 2013. – № 1 (76); продовження: № 3 (78). – Режим доступа: <http://litbook.ru/article/3243/>
10. Наші ректори / уклад.: Л. К. Локтіонова, Р. М. Годлевська. – Д., 2009.
11. Огнев С. И. Заслуженный профессор Иван Флорович Огнев (1855 – 1928) Страницы из жизни медицинского факультета Московского университета конца XIX и начала XX века / С. И. Огнев. – М., 1944. – С. 65–66.

12. **Пахомов О. Є.** Володимир Порфірійович Карпов // О. Э. Пахомов, В. С. Савчук // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=10089

13. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918–2008: біобібліограф. довідник / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-е вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.

14. **Сапин М. Р.** Морфологи России в XX веке / М. Р. Сапин, Г. С. Сатюкова, Э. В. Швецов. – Элиста, 2001. – С. 80–81.

15. **Семенова Л. С.** Пам'яті професора Володимира Порфірійовича Карпова / Л. С. Семенова // Медичні перспективи. – 2013. – Т. XVIII, № 3. – С. 157–159.

16. **Твердохліб І. В.** Володимир Порфірійович Карпов і значення його наукової спадщини для сучасної теоретичної медицини / І. В. Твердохліб, Ю. Б. Чайковський // Карповські читання: матеріали II Всеукр. наук. морфолог. конф. (Дніпропетровськ, 12–15 квітня 2005 р.) / під ред. проф. І. В. Твердохліба. – Д., 2005. – С. 3–5.

17. **Твердохліб И. В.** Днепропетровская гистологическая школа: современная гистология в системе медицинского образования, науки и практики / И. В. Твердохліб // MORPHOLOGIA. – 2015. – Т. 9. – № 3. – С. 147–151.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 166, оп. 1, спр. 285, арк. 38.

19. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 1, спр. 285, арк. 38, 38 зв.

20. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 483, арк. 589 зв.

21. Чествование проф. В. П. Карпова // Приднепровский край. – 1918. – 17 (4) декабря. – С. 2–3.

22. **Шевцов С. В.** Днепропетровская школа философии: от региона метафизики к метафизике региона / С. В. Шевцов // Грани. – 2013. – № 8 (100). – С. 112–117.

23. **Tomaszewicz W.** Ze wspomnień lekarza / W. Tomaszewicz. – Warszawa, 1965.

Надійшла до редколегії 06.06.2016

УДК 929 Плевако: [323.81:94(477)]

Н. М. Буланова

Музей історії міста Кам'янське

О. А. ПЛЕВАКО: ДОЛЯ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ

Висвітлено життєвий і творчий шлях українського письменника та економіста Олександра Антоновича Плевако (1899–1990 рр.), на долю якого припало загалом 26 років сталінських концтаборів. Із 1956 р. письменник проживав у Дніпродзержинську. Реабілітований у 1958 р.

Ключові слова: О. А. Плевако, родина, навчання, визвольні змагання, наукова діяльність, арешт, свідчення, судові засідання, виправно-трудові табори, реабілітація, письменництво, Дніпродзержинськ.

© Буланова Н. М., 2016

Н. М. Буланова

Музей истории города Каменское

**А. А. ПЛЕВАКО: СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА
В КОНТЕКСТЕ ТОТАЛИТАРНОЙ ЭПОХИ**

Освещен жизненный и творческий путь украинского писателя и экономиста Александра Антоновича Плевако (1899–1990), на судьбу которого выпало в общем 26 лет сталинских концлагерей. С 1956 г. писатель проживал в Днепродзержинске. Реабилитирован в 1958 г.

Ключевые слова: А. А. Плевако, семья, учеба, национальная революция, научная деятельность, арест, показания, судебное заседание, исправительно-трудовые лагеря, реабилитация, писательство, Днепродзержинск.

N. M. Bulanova

Museum of history of Kamyanskyi

**O. A. PLEVAKO: FATE RIGHTS
IN THE CONTEXT TOTALYTAR ERA**

It was highlighted a vital and a creative way of the Ukrainian writer and economist Olexander Antonovych Plevako (1899–1990) on which destiny has dropped out in total 26 years Stalin concentration camps. He was born in the village of Dvorichna in Kharkovschina in the family of Ukrainian petty burghers who gave the Ukraine a famous literary critic M. A. Plevako (1890–1941) and the diaspora of social political and Church leader P. A. Plevako (1888–1986). It was viewed the conditions of formation of the personality of Olexander Plevako, especially his studies at the gymnasium of the Kharkov and Kiev Commercial Institute, its scientific activity of the Academy of Sciences. Based on documentary and narrative sources highlighted features of arrests, investigations and prosecutions O. Plevako in 1928, 1938 and 1949 years. Since 1956 the writer lived in Dnieprodzerzhinsk. It is rehabilitated in 1958. Features are described of the literary activity of O. A. Plevako main genre of which were stories about animals. Despite the repression, the writer is not broke, having left a rich creative heritage.

Keywords: O. A. Plevako, a family, study, national revolution, scientific activity, arrest, indications, judicial session, corrective labour camps, rehabilitation, writing, Dnieprodzerzhinsk.

Одним із важливих аспектів дослідження історії України ХХ ст. є персоналістичний, сутність якого полягає не тільки у висвітленні життєписів відомих діячів, яким довелося жити і працювати за умов становлення тоталітарного режиму, але й насамперед у поверненні історичної пам'яті стосовно цих людей. Адже проблема існування особистості і, зокрема, особистості творчої у суспільстві з визначеними державно-партійними пріоритетами дуже часто ставала

трагедією і самої особистості, і суспільства. В цьому сенсі характерною можна вважати долю маловідомого українського письменника та економіста Олександра Антоновича Плевако – вихідця з родини українських міщан, з якої походили відомий літературознавець М. А. Плевако (1890–1941 рр.) та громадський, політичний і церковний діяч П. А. Плевако (1888–1986 рр.). Незважаючи на значний доробок літератури, присвячений братам Олександра Антоновича, постать його самого до нинішнього часу залишається не достатньо висвітленою в науковій літературі. Окремі аспекти життєпису та його літературної діяльності описані у розвідках краєзнавців Володимира Беляєва, Наума Івашини, Миколи Чабана [1–4; 5; 6; 13; 14], але до цього часу узагальнююче дослідження про його долю в контексті тоталітарної доби відсутнє.

Олександр Антонович Плевако народився у 1899 р. у с. Дворічна Куп'янського повіту на Харківщині у багатодітній родині, де, крім нього, було ще троє старших синів [6, с. 6]. Його батько – Антін Павлович походив зі збіднілого купецького роду, мати – Катерина Григорівна – із заможної селянської родини. Після смерті матері у 1901 р. чотирьох братів Плевако взяла на виховання дружина її брата – Ганна Павлівна Оранська, яка працювала економікою в господарстві місцевого поміщика-мецената Олексія Шахова [4; 14, с. 115]. Вона багато уваги приділяла вихованню прийомних дітей, особливо, найменшого – Олеся. З дитинства Ганна Павлівна прививала своєму вихованцеві любов до читання. Хлопець дуже захоплювався «Життям тварин» відомого німецького зоолога і мандрівника Альфреда Брема, що в майбутньому вплинуло на його письменницьку діяльність, основним жанром якої стануть оповідання про тварин для дітей. У 1911 та 1912 рр. майбутньому письменникові пощастило провести літо у Біловезькій пущі, спостерігаючи за життям природи. Про незабутні дні дитинства він буде згадувати, перебуваючи в сталінських таборах Сибіру та Уралу, де в екстремальних умовах ув'язнення «довелося почути чимало мисливських оповідань про всякі пригоди» [14, с. 115].

Прийомна мати за сприяння поміщика Олексія Шахова віддала Олеся навчатися до другої Харківської гімназії, яку свого часу закінчили і старші брати. Хлопець мешкав у пансіоні при гімназії, міг користуватися бібліотекою. У 1917 р., з відродженням національного життя, О. Плевако став навчатися в українській чоловічій гімназії імені Бориса Грінченка, директором якої в той час був його брат Микола Антонович. Викладачі щойно створеного навчального закладу мали великий вплив на формування його особистості, адже серед них було багато видатних постатей: Х. Алчевська, М. Іогансон, О. Синявський, О. Соколовський, М. Сулима та інші [14, с. 116].

Після закінчення гімназії у серпні 1918 р. Олександр Плевако переїхав до Києва, де вступив до Комерційного інституту (з 1920 р. – Київський інститут Народного Господарства): «Ввечері слухав лекції, вдень працював в Укрінбанку рахівником» [14, с. 115]. Але подальші події українських визвольних змагань не дали можливість тоді закінчити навчання.

У листопаді 1918 р. спалахнуло антигетьманівське повстання, яке очолила Директорія, головою якої тоді був Володимир Винниченко. Гетьман Скоропадський оголосив мобілізацію студентів, уникаючи якої Олександр Плевако перейшов на лівий берег Дніпра і на човні переправився до повстанців. Як студента, його направили до «студентського полку», який нараховував всього близько 50 осіб. 18 листопада 1918 р. збройні формування Директорії вступили у бій з гетьманськими військами під селом Мотовилівка поблизу Києва. Бій тривав цілий день, під вечір війська Директорії блокували столицю. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади і покинув Україну разом з німецькими військами [4, арк. 2].

Незабаром О. А. Плевако повернувся до Києва і знову приступив до занять в інституті. З Петрограда до нього приїхала прийомна мати Ганна Павлівна. Після розлучення вона знову вийшла заміж за німецького підданного О. К. Бергера, який служив лісничим у маєтку Вяземського під Петроградом, і прийняла підданство чоловіка. З початком Першої світової війни його вислали із зони оборони столиці. Подружжя переїхало до іншого маєтку Вяземських, який знаходився у с. Аркадак Саратовської губернії, лишивши практично все майно у с. Левашово. Коли вони повернулись додому в 1917 р., рідні пенати зустріли їх пустою: все було розграбовано. Чоловік Ганни Павлівни в 1918 р. помер, але вона трималася за німецьке підданство, намагаючись отримати компенсацію за втрачені матеріальні цінності, згідно з договором між Німеччиною і Російською Федерацією [4, арк. 10]. В подальшому це трагічно позначилось на долі її прийомного сина Олександра Плевако.

Влітку 1919 р. Київ раптово зайняв Денікін. Студентам відмінили відстрочки і знову почалася мобілізація: «...скориставшись перемир'ям між Денікіним і Петлюрою (Директорія вже розпалася), разом із братом Миколою (він повинен був повернутися до початку занять у Кам'янець-Подільський університет, де викладав літературу), я перейшов фронт на ст. Попельня і прибув до Кам'янець-Подільська. Ні роботи, ні квартири знайти на зміг. Брат спав на підлозі у знайомих. Я поступив в артилерійську школу, освоївши військову професію. Незабаром галицькі війська під натиском польської армії перейшли до Директорії. Опасаючись союзу Петлюри з Польщею, деморалізовані тифом, за наказом свого генералітету пропустили де-

нікінські закони, які почали наступ. Школу направили для ліквідації прориву білих під Проскурів. Офіцери школи переметнулися до білих. Петлюрівці капітулювали перед Польщею. Але я до Польщі не пішов. У цей час наступ Денікіна на Москву був зупинений, війська розбіглися, Червона армія наближалася до Києва», – писав О. Плевако у власноручних свідченнях-відповідях на питання Прокуратури Київського військового округу 7 листопада 1958 р. [4, арк. 2].

З-під Любора він пішки направився до Києва, де восени 1922 р. успішно закінчив Київський інститут Народного Господарства. Ще будучи студентом, Олександр Плевако працював у канцелярії Всеукраїнської Академії наук, одночасно займаючися науковою роботою. Талановитого юнака помітили вчені-економісти і після закінчення інституту він отримав запрошення на посаду наукового співробітника кафедри економіки [6, с. 6]. Працюючи упродовж 1923–1928 рр. у ВУАН, молодий дослідник мав можливість спілкуватися з відомими українськими вченими Михайлом Птухою, Агатангелом Кримським, Костянтином Воблим, який, як науковий керівник, направляв його творчі пошуки. У сфері наукових інтересів Плевако перебувала історія цукроварень у Російській імперії упродовж ХІХ ст. Наслідком наукових студій Олександра Антоновича стало п'ять науково-популярних публікацій, три науково-дослідних статті з питань виникнення в Україні цукрових промислів, а також монографія, що побачила світ у 1927 р. [6, с. 6; 14, с. 116].

«Одержували ми мізерну платню – 50 карбованців, пайка не було, – згадував Плевако, – і все одно влада дивилася на Академію скося, ставилася з підозрою» [14, с. 116]. І це не дивно, адже в 1920-х рр. почав набирати силу репресивний апарат тоталітарної системи, який викорінював будь-які прояви інакодумства.

Четвертого березня 1928 р. О. А. Плевако був заарештований. Під час обшуку у нього знайшли старий закинутий рукопис 1923–1924 р., де молодий вчений намагався викласти критичні зауваження щодо економічної політики радянської влади, висловлюючи сумніви стосовно можливості побудови соціалізму в одній країні [4, арк. 3]. Рукопис Олександр показав своїй знайомій Тетяні Шуровській, яка написала про нього в листі до своєї подруги, що й стало підставою для арешту. Заарештованих О. Плевако і його колегу – наукового працівника І. Ткаченка відправили до Москви для розслідування цієї справи. Там останнього звільнили, а Олександра Антоновича вислали до Сибіру на 3 роки. На рішення суду вплинула, як пізніше довідався Олександр Антонович, принциповість та впертість його прийомної матері стосовно радянського громадянства, яке вона прийняла лише в 1940 р. Вважалось, що після звільнення Плевако міг повідомити представнику іноземної держави про репресії, що тотально відбувалися в Радянському Союзі.

Після відбуття заслання в Іркутській області навесні 1934 р. О. А. Плевако намагається повернутися в Україну. Наткнувшись на сувору заборону, він змушений був осісти у Белгороді. Потім вчений переїхав до Таганрога, де працював начальником планового відділу заводу «Кожсуррогаз», за сумісництвом викладав статистику на бухгалтерських курсах «Союзоргобліку» [4, арк. 4].

29 червня 1938 р. його знову заарештували і по етапу відправили до Києва: «Слідчі Волчик і Краковський, не висунувши звинувачення, вимагали, щоб я сам розповів про свою «контрреволюційну діяльність», – писав О. А. Плевако у 1958 р. – Нічні допити супроводжувалися тортурами. Нарешті прочитали покази якоїсь особи, яку я не знав, начебто я вороже висловлювався про радянську владу. Спротив міг би привести до покалічення. Сподіваючись на закінчення катувань, підписав протокол» [4, арк. 5].

Але тортури не припинилися. Слідство вибивало свідчення про шпигунську діяльність та місце зберігання зброї. Нарешті після нічних допитів арештований змушений був погодитися, що говорив з науковим працівником ВУАН професором Арн. Крістером про незадовільний стан цукрових промислів, достовірно знаючи, що вчений був репресований і помер у засланні. На наступному допиті слідчий ці покази знищив [4, арк. 5].

У вересні 1938 р. із внутрішнього відділення на Печерську його перевезли на Лук'янівку, змінивши слідчого Красовського на Волчика. Плевако відмовився від попередніх показів і слідчий цю відмову запротоколював. Але у лютому 1939 р. в'язня знову перевели до в'язниці на Печерську, повернувши справу слідчому Красовському. На черговому нічному допиті його змусили визнати попередні свідчення: «Про цей останній нічний допит я змовчав на суді, бо боявся, що суд винесе постанову повернути на дорозслідування і все почнеться знову» [4, арк. 5].

5 квітня 1939 р. відбулося засідання Військового трибуналу, під час якого О. А. Плевако намагався порушити питання про перегляд особової справи, викликавши свідком прийомну матір Г. П. Бургер. Звісно, що засідання відбувалося в руслі тогочасної судової практики і підсудний отримав відмову [4]. Оскільки адвоката йому не надали, Плевако змушений був захищати себе сам, чесно відповідаючи на питання суду: «На питання про шпіонаж, відповів, що ні у Києві, де жив до 1928 р., ні у Таганрозі, де жив з весни 1934 р. до літа 1938 р., серед знайомих не було жодного військового», – писав Олександр Антонович [4, арк. 5].

У залі, де відбувалося засідання суду, він побачив брата Миколу Антоновича і наукових працівників ВУАН – Комінського та Яновського. Один з колег – Комінський, – змучений тортурами, намага-

ючись отримати менший термін ув'язнення, надав свідчення, що у 1924 р. чув від Плевако слова: «І для чого селяни везуть продпода-ток». Але суд не викликав Яновського як свідка, не відреагувавши на зауваження, що Комінський з'явився у ВУАН лише після 1934 р. [4, арк. 6].

М. А. Плевако також змушений був свідчити на суді проти рідного брата, визнавши, що під час його навчання в гімназії Харкова він міг ідеологічно впливати на Олександра. Пізніше Олександр Антонович довідався від сина брата – Юрія Миколайовича, що він вважав себе винуватим перед ним, що не витримав тортур і оговорив його. Але Олександр Антонович, знаючи на власному досвіді як вибивалися свідчення, упродовж всього життя зберігав теплі спогади про брата, остання зустріч з яким відбулася на судовому засіданні трибуналу 5 квітня 1939 р. [4, арк. 7].

Остерігаючись, щоб його справу не повернули на додаткове розслідування, О. А. Плевако визнав вину лише частково в тім, що упродовж 1923–1924 рр. він записував аргументи проти можливої побудови соціалізму в одній країні [4, арк. 7]. Але за той «злочин» він вже відбув покарання. 5 квітня 1939 р. Військовий трибунал виніс рішення, згідно з яким за звинуваченням у шпionажі й участі в контрреволюційних організаціях підсудного оправдали. Натомість, керуючись п. 10 ст. 54 тодішнього Кримінального кодексу УРСР, за звинуваченням в антирадянській пропаганді і агітації О. А. Плевако засудили на 10 років ВТК. У руслі тогочасного законодавства і юридичної практики за цією статтею могли засудити навіть до розстрілу.

О. А. Плевако писав: «Після вироку в кімнату, де очікував відправлення у в'язницю, зайшов лейтенант – секретар суду – і сказав, щоб подавав касаційну скаргу, що мене повинні звільнити. Скаргу подав, але звільнення не наступило. Зменшили срок до 7 років. У листопаді–грудні 1939 р. привезли до табору Усольлаг м. Солікамськ, що на Уралі. Там довелося працювати на «загальних» роботах статисти-ком, рахівником, потім – десятником у бригаді рецидивістів із вивезення лісу» [4, арк. 8].

У лютому 1941 р. Плевако отримав телеграму від знайомого з Таганрога, що під час пограбування трагічно загинула його прийомна мати, яка в останні роки життя збирала кошти на побачення із сином. Улітку 1945 р. нарешті закінчився термін перебування у виправно-трудових таборах. Не маючи дозволу покинути табір, О. А. Плевако довелося залишитись працювати там упродовж року вільнонайомним рахівником.

Улітку 1946 р. він отримав перепустку на від'їзд з Уралу, але повернутися до Таганрога влада не дозволила. Плевако змушений був обрати для проживання місто Осипенко (нині – Бердянськ). Він вла-

штувався працювати викладачем статистики і обліку в машинобудівельному технікумі, а потім перейшов до технікуму виноградарства. За порадою Остапа Вишні в цей час Олександр Антонович став писати книжки оповідань із життя тварин: «Десь, здається, 1948-го року до Бердянська, де я тоді мешкав, – згадував письменник, – приїхали Остап Вишня та Микола Нагнибіда. Після їхнього виступу я набрався сміливості, підійшов до Павла Михайловича і попросив послухати мої оповідання» [14, с. 117]. У листі, датованому червнем 1949 р., Остап Вишня писав до О. Плевако: «Моя порада – обов'язково зібрати всі Ваші оповідання й робити книжку, і пробивати. З мого боку матимете підтримку» [9, с. 255].

Черговий арешт у жовтні 1949 р. надовго відклав вихід книжки. На цей раз йому навіть не висунули жодного обвинувачення [4, арк. 8]. Намагаючись добитися справедливості, директор Бердянського машиннобудівного технікуму Кафтанов знайшов мужність надати ув'язненому об'єктивну характеристику. Але систему зламати було практично неможливо.

Лише навесні 1950 р. новий слідчий у цій справі майор Старостін оголосив, що справа закінчена, Плевако підлягав виселенню на поселення до Красноярського краю без обмеженого терміну, оскільки міг мати відношення до СБУ [4, арк. 8]. Слідство взагалі не зважало на той факт, що зазначений процес по цій справі слухався в 1930 р., коли Олександр Антонович вже відбував заслання.

Північніше селища Дудинки по Єнісею Плевако прожив довгих чотири роки життя. Працював на рибоконсервному заводі в п. Усть-Порт, потім – у с. Караул економістом у рибгоспі, в Держстрасі. Указ про амністію 27 березня 1953, що вийшов після смерті Сталіна, не зачепив засуджених за так звану «контрреволюційну діяльність». О. А. Плевако, перебуваючи на поселенні у Красноярському краї, не наважувався подати клопотання про перегляд справи, вважаючи, що не витримає важкого етапу у душному трюмі баржі. Потім довелося б'їхати у переповненому товарному вагоні, проходячи через принизливі обшуки, перебуваючи в пересильних камерах разом з рецидивістами. Тільки в грудні 1954 р., коли замерзав Єнісей і припинились навігації, його амністували і видали паспорт [4, арк. 8]. Віділивши на випадковому катері, Плевако був направлений на поселення до Дніпродзержинська. Влаштувався працювати спочатку в Держстрасі, з жовтня 1956 р. – інженером кошторисного відділу ГІАПу, потім – у бібліотеці. «Всі прожиті роки я працював (як службовцем, науковим співробітником, економістом, викладачем тощо) на благо Вітчизни з повною віддачею сил», – писав він 7 листопада 1958 р. [4, арк. 9]. Але його відданість своїй справі, вміння аналізувати і робити висновки в тоталітарній державі розглядалися як злочин.

На початку 1958 р., до Дніпродзержинська приїхав представник Прокуратури Київського Військового Округу у справі реабілітації О. А. Плевако. 28 серпня 1958 р. Військова колегія Верховного суду СРСР справу закрила, О. А. Плевако був реабілітований [4, арк. 9; 6, с. 6].

Вже після реабілітації він видав у київських видавництвах низку книжок – «Цікаві вчинки тварин» (1964), «Крихітка» (1969), «Вірний» (1978) – загальний тиражем близько 140 тисяч примірників. Його оповідання з'являлися на сторінках газет «Літературна Україна», «Радянська освіта», журналів «Україна», «Зміна», «Піонерія», хрестоматії «Тваринний світ» [1–3; 5–8; 10–13]. Академік О. І. Білецький високо оцінив творчість письменника, підкресливши, що його «оповідання-мініатюри зворушують любов'ю до тварин, в них багато спостережливості, проникнення в «зоопсихологію» [6, с. 6].

У лютому 1990 р. на 91 році життя О. А. Плевако помер. Похований у Дніпродзержинську.

Тричі засуджений, О. А. Плевако третину свого життя провів у нелюдських умовах сталінських в'язниць та концтаборів. Навіть вже будучи реабілітованим, мешкаючи у Дніпродзержинську, він постійно очікував на арешт, зберігаючи під ліжком фуфайку та мішечок сухарів. Зазначаючи постійних утисків, судових переслідувань, тортур та ув'язнень за умов радянської тоталітарної системи, він був духовно сильною людиною, не зламався, реалізувавши свій письменницький талант.

Бібліографічні посилання

1. **Беляєв В.** Пером і словом: [Про творчість О. Плевако] / В. Беляєв // Зоря. – 1982. – 3 листоп.
2. **Беляєв В.** Розповіді про наших друзів: [Про книгу «Вірний» О. Плевако] / В. Беляєв // Дзержинець. – 1978. – 22 верес. – С. 3.
3. **Івашина Н.** Оповідач з добрим серцем [Про життєвий і творчий шлях О. Плевако] / Н. Івашина // Дзержинець. – 1969. – 14 жовт.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. 166, спр. 28.
5. **Околітенко Н.** Поряд з тобою: [Рецензія на оповідання О. Плевако «Вірний»] // Літературна Україна. – 1979. – 1 черв.
6. **Павлов Д.** Людина кришталевої душі / Д. Павлов // Знамя Дзержинки. – 2003. – 22 февр. – С. 6.
7. **Плевако О.** Вірний: оповідання / О. Плевако. – К., 1978.
8. **Плевако О.** Зігнав гнів: оповідання / О. Плевако // Україна. – 1981. – № 32. – С. 16.
9. **Плевако О.** «Конфузи» і підтримка // Про Остапа Вишню. Спогади. – К., 1989. – С. 255.
10. **Плевако О.** Пригоди на морі: [Уривок з повісті «Сашкове дитинство»] / О. Плевако // Дзержинець. – 1981. – 15 серп.

11. **Плевако О.** Пригоди тварин / О. Плевако. – Д., 2008.
12. **Плевако О.** Чорна пурга: [Уривок з повісті «Заграй»] / О. Плевако // Дзержинець. – 1973. – 7, 10, 11 квіт.
13. **Шатров М.** Чарівна крихітка: [Творчість О. Плевако] / М. Шатров // Зоря. – 1969. – 7 жовт.
14. **Чабан М.** Економіст і письменник Олександр Плевако / М. Чабан // Мос Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 р: бібліограф. показник / упоряд. І. Голуб. – Д., 2008. – С. 115–117.

Надійшла до редколегії 12.04.2016

НАШІ АВТОРИ

Амеліна Оксана Сергіївна – бакалавр історії, студентка V курсу історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Брехуненко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ).

Буланий Микола Юрійович – бакалавр історії, студент 5 курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії міста Кам'янське (м. Кам'янське).

Виноградов Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Герасюта Ілля Леонідович – бакалавр історії, студент V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Каюк Світлана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заст. директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Марина Олександрівна – магістр історії, вчитель історії Криворізької загальноосвітньої школи I – III ступенів № 42, м. Кривий Ріг, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії та методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Мороз Володимир Степанович – історик, красназнавець, член Національної спілки журналістів України та Дніпропетровської регіональної спілки письменників України, Заслужений працівник культури України.

Полторак Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Прокопенко Леонід Львович – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Прокопенко Сергій Леонідович – спеціаліст-історик, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Заслужений працівник освіти України.

Самсонова Яна Ігорівна – магістр історії, здобувач кафедри історії України, методист Комунального позашкільного навчального закладу «Мала академія наук учнівської молоді» Дніпропетровської обласної ради.

Святець Юрій Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Заслужений працівник освіти України.

Стороженко Іван Сергійович – доктор історичних наук, провідний інженер історичного факультету, Заслужений науковий співробітник Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, член правління Національної спілки краєзнавців України, м. Київ.

Юрій Михайло Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------------	----------

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	5
--	----------

Виноградов Г. М. Принципи утворення й функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій в давньоруських літописах.....	5
Святець Ю. А. Інформаційні технології реконструкції мережі інтелектуальних комунікацій історика на основі его-джерел (на прикладі епістолярію Д. І. Яворницького).....	15

НАДДНІПРЯНЩИНА XVII – XVIII ст.: АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ, ВІЙСЬКОВОЇ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА.....	30
--	-----------

Буланый М. Ю., Каюк С. М. Земельні відписи Євстафія Дашковича у формуванні норм права патронату Великого князівства Литовського першої половини XVI ст.....	30
Мороз В. С. Перед бурею: зведення другого Кодака	38
Стороженко І. С. Військові аспекти українсько-кримськотатарського союзу 1648 р.	56
Брехуненко В. А. (Київ) Євреї і боротьба козаків за українську державність у середині XVII ст.	70
Амеліна О. С. (Одеса) Проблематика козацького здобичництва в роботах Д. І. Яворницького	78

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ.....	86
---	-----------

Удод О. А., Юрій М. Ф. (Київ) Соціокультурні аспекти формування української нації в XIX столітті (ч. 2)	86
Полторак В. М. (Одеса) Відозви Таємного комітету України та Бессарабії 1853 р. як джерела до історії політичної думки.....	97

Світленко С. І. Збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка в українському національному русі Надніпрянщини 1890–1900 рр.	106
Митрофаненко Ю. С. (Кропивницький) Образ Тараса Шевченка в процесах Української революції 1917–1920 рр.	125
Манько М. О. (Кривий Ріг) Кадрова політика Української Центральної Ради.....	135
Яценко В. Я. III Універсал Центральної Ради та його відображення в діяльності Катеринославської міської думи восени 1917 р.	141

НАДНІПРЯНЩИНА XIX – XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ.....154

Журба О. І., Герасюта І. Л. М. А. Маркевич та його історіографічний час.....	154
Самсонова Я. І. Інтелектуальні зв'язки діячів освітньо-просвітницьких товариств Надніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. XIX ст. ..	161
Лучка Л. М. Цензурна політика царизму в діяльності бібліотечних установ Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.	171
Прокопенко Л. Л. Розвиток медичної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX ст.	179
Прокопенко С. Л. Перше Катеринославське комерційне училище: становлення та розвиток.....	188
Савчук В. С. В. П. Карпов – перший виборний ректор Катеринославського університету.....	199
Буланова Н. М. (Кам'янське) О. А. Плевако: доля людини в контексті тоталітарної доби	208

НАШІ АВТОРИ.....218

ЗМІСТ.....220

Наукове видання
**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

Збірник наукових праць

Випуск 14

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.**

ISSN 2312-2587 (Print)
ISSN 2312-3141 (Online)

<http://www.ndhistory.dp.ua>

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич

Підписано до друку 29.11.2016. Формат 60×84¹/₁₆. Ум. друк. арк. 13,02. Тираж 100 пр.
Зам. № 258.

Видавництво і друкарня «ЛПРА».
49050, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК №188 від 19.09.2000.